

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-
підтримка

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

8

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

8

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник
для 8 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2016

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)
ББК 63.3(0)51я721
Г 51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 р. №491)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Н. В. Назарчук, учитель приватного закладу «Одеська приватна спеціалізована школа І—ІІІ ступенів «Гармонія» м. Одеси, учитель-методист;

І. В. Хайло, методист Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, учитель-методист;

Р. Б. Сіромський, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету ім. І. Франка, канд. іст. наук

Рецензенти

В. В. Скирда, доцент кафедри історичного факультету
ХНУ ім. В. Н. Каразіна, канд. іст. наук;

О. Е. Охредько, учитель історії та суспільствознавства, м. Бердянськ

Гісем О. В.

Г 51 Всесвітня історія : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2016. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-2879-5.

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)
ББК 63.3(0)51я721

Інтернет-підтримка
Для користування
електронним додатком
до підручника увійдіть на сайт
interactive.ranok.com.ua

Служба технічної підтримки:
тел. (057) 719-48-65, (098) 037-54-68
(понеділок–п'ятниця з 10.00 до 18.00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-2879-5

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2016
© Юхтман О. С., ілюстрації, 2016
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2016

Шановні учні!

Цього року ви продовжите вивчати курс всесвітньої історії. Як ви вже знаєте з досвіду попередніх років, запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перед тим як розпочати роботу, необхідно за змістом підручника познайомитися із його структурою.

Матеріал підручника поділений на шість розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, які, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. У тексті ви зустрінете виділені **слова** і **дати**, а також тлумачення основних термінів і понять. На них слід звернути особливу увагу.

Краще засвоїти навчальний матеріал допоможуть історичні документи, ілюстрації, карти і схеми. Працюючи з параграфом, необхідно уважно прочитати вміщені до нього документи і відповісти на запитання до них. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Формуванню уявлень про те, як саме розгорталися події, із якими ви познайомилися, допоможе історична карта, а зрозуміти зв'язки між історичними подіями дозволять схеми.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання, які допоможуть вам перевірити свої знання. Опрацювавши навчальний розділ, ви маєте можливість систематизувати свої знання за узагальнюючими запитаннями та завданнями, а також тестовими завданнями.

У кінці підручника ви знайдете додатки: плани-схеми для самостійної роботи з підручником, додатковою літературою, словник термінів і понять тощо.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання. Із цією метою автори підручника створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою: **interactive.ranok.com.ua**

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, на його сторінках розміщені позначки, на які слід звертати увагу.

Запитання, подані в цій рубриці на початку параграфа, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«**Документи розповідають**» — тут наведені фрагменти історичних джерел та запитання до них.

«**Цікаві факти**» — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом матеріалу параграфа.

«**Постать в історії**» — під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних діячів та їхній внесок в історичний розвиток.

«**Висновки**» — тут наведені основні положення вивченого матеріалу.

Запитання і завдання

Ця рубрика містить запитання та завдання до параграфів, які поділені на чотири групи.

«*Перевірте, як ви запам'ятали*» — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку і з'ясувати, чи добре ви запам'ятали матеріал параграфа.

«*Подумайте і дайте відповідь*» — ці запитання дозволять вам осмислити прочитане.

«*Виконайте завдання*» — виконання завдань цієї рубрики розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з картою, складати плани, таблиці тощо).

«*Завдання для допитливих*» — тут ви знайдете завдання і запитання, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання, використовуючи додаткову літературу та ресурси Інтернету.

Під цією позначкою розміщена цікава додаткова інформація, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо.

Усі ці матеріали ви знайдете на сайті за електронною адресою: interactive.ranok.com.ua

Вступ

1. Що вивчає наука «історія»? **2.** Які періоди всесвітньої історії ви вивчали в попередні роки? **3.** Якими були особливості розвитку людства в Середньовіччі?

Цього року ви продовжите вивчати історію людства. У попередніх класах ви познайомилися з історією Стародавнього світу та Середніх віків.

У 8 класі ви розпочнете вивчення навчального предмета Нова історія. Умовно його можна поділити на дві частини. Першу називають **раннім Новим часом**, або **Ранньомодерною добою** (кінець XV — перша половина XVII ст.). Визначальними для цієї доби подіями стали Великі географічні відкриття, Відродження, Реформація і Контрреформація.

Друга частина Нової історії — Новий час (друга половина XVII — XVIII ст.) — **познайомить вас із добою, яка тривала під знаком Просвітництва.**

У наступному році ви завершите вивчення історії Нового часу, познайомившись із подіями його другого періоду.

Історія Нового часу — період всесвітньої історії між історією Середніх віків та історією Новітнього часу. Поняття «Новий час» першими почали вживати в XV ст. італійські мислителі, протиставляючи цим себе попередній добі історії Середніх віків і стверджуючи, що в історії Європи розпочався новий період.

■ Періодизація всесвітньої історії

Назва періоду	Хронологічні межі
Історія первісного суспільства	Поява людини на Землі — 3 тис. років до н.е.
Історія Стародавнього світу	3 тис. років до н.е. — 476 р.
Історія Середніх віків	476—1492 рр.
Ранній Новий час	Кінець XV — перша половина XVII ст.
Історія Нового часу	<i>I період:</i> друга половина XVII — XVIII ст. <i>II період:</i> кінець XVIII — початок XX ст.
Історія Новітнього часу	<i>I період:</i> 1914—1939 рр. <i>II період:</i> 1939 р. — сьогодення

Великі географічні відкриття стали поштовхом до далекоюжних зрушень. Тисячі людей із європейських країн вирушили на нові землі в пошуках багатства і слави, нових територій. Так, завдяки цим подіям західноєвропейська цивілізація вийшла за межі Європи,

поширивши свій вплив на Америку, Африку і Азію та суттєво змінивши життя цих народів. Помітно змінилося й життя самої Європи.

Значні зрушення у світогляді людей започаткувало Відродження. У цей час формувалося усвідомлення того, що людина є найвищою цінністю, має право на всебічний гармонійний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

Католицька церква, яка була основою старого європейського суспільства, ставала все більшою перепоною на шляху формування нових порядків. Відчутного удару католицькій церкві завдали Великі географічні відкриття, унаслідок яких було поставлено під сумнів істинність поглядів на побудову світу, поширюваних церквою. Людство вперше зрозуміло, що світ не закінчується на березі моря чи океану. За цими океанами є континенти, на яких також живуть люди, і всі вони є представниками єдиної спільноти на планеті.

Рух за переосмислення ролі католицької церкви в суспільстві отримав назву **Реформація**. (Про зміст зрушень, які відбувалися у Європі внаслідок Великих географічних відкриттів, розгортання Відродження і Реформації, ви дізнаєтеся, коли вивчите відповідні теми.)

Старе суспільство, що базувалося на традиціях і звичаях, поступово руйнувалося, все більша кількість представників нової європейської цивілізації почала керуватися здоровим глуздом і власним розумом.

Відбувалися зміни і в державному устрої країн Європи: станова монархія змінювала абсолютна. Абсолютизм став тією формою державного устрою, яка більше відповідала інтересам нових соціальних верств. Одночасно в суспільстві визрівало розуміння того, що влада має служити суспільству, захищати інтереси і права кожної особистості. Народи все глибше усвідомлювали свою національну належність. Стало зрозумілим, що створити найкращі умови для розвитку своєї нації можна лише у власній державі.

Основними центрами формування нового суспільства були країни Західної Європи — Італія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина. Саме тут народжувалися нові ідеали й суспільно-політичні рухи, змінювалися форми державного устрою, формувалися ринкові відносини та з'являлися нові соціальні верстви. Руйнувалися старі традиційні суспільства, що базувалися на натуральному аграрно-ремісничому господарстві.

Ідеї Просвітництва, які виникли в другій половині XVII ст. в Англії, символізували початок нового періоду європейської історії.

Він став добою тріумфу розуму і думки людини. У цей час набули поширення погляди, спрямовані проти абсолютизму, проголошувалася необхідність забезпечення державою кожній людині свободи віросповідання, рівних громадянських і політичних свобод.

Розвиток країн Сходу наприкінці XV — у XVIII ст. відбувався інакше, ніж у Європі. Тут, як і раніше, зберігалися аграрно-ремісничі суспільства, тому цивілізації країн Сходу вчені називають традиційними. У ті часи посилювався тиск новоевропейської цивілізації на країни Сходу. Останні, не маючи змоги витримати його, перетворилися на залежні від Заходу країни.

Отже, доба кінця XV — XVIII ст. стала для країн Заходу періодом формування і становлення новоевропейської цивілізації, що динамічно розвивалася, а для країн Сходу — часом уповільнення темпів розвитку, збереження традиційних аграрно-ремісничих цивілізацій.

Висновки

- ▶ У 8 класі ви вивчатимете новий період всесвітньої історії — період Нового часу, що охоплює події від кінця XV до кінця XVIII ст.
- ▶ Визначальними подіями Нової історії кінця XV — першої половини XVII ст., яку називають раннім Новим часом (Ранньомодерною добою), стали Великі географічні відкриття, Відродження, Реформація і Контрреформація. Друга половина XVII — XVIII ст. минули під знаком Просвітництва.

Запитання і завдання

1. Яку назву має період всесвітньої історії, що вивчається у 8 класі? 2. На які періоди поділяється історія Нового часу? Назвіть їхні хронологічні межі.
3. Назвіть події, які вважаються визначальними для Нової історії взагалі.
4. Чи однаково розвивалися країни Європи і Сходу наприкінці XV — у XVIII ст.?
5. Охарактеризуйте основні особливості розвитку країн Європи у Нові часи. 6. Як розвивалося суспільство країн Сходу в цей період?
7. Покажіть на карті в атласі територію і столиці країн Західної Європи, які стали центрами формування нового суспільства в ранній Новий час.
8. Чи поділяєте ви думку про те, що кожний із періодів всесвітньої історії був для людства новим кроком на шляху його поступального розвитку? Поясніть свою відповідь, спираючись на матеріал з історії Стародавнього світу та історії Середніх віків.

РОЗДІЛ І. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Відкриття європейців

1. Які уявлення про світ панували за Середньовіччя? 2. Якими були життя і культура народів Індії наприкінці XV ст.? 3. Що ви знаєте про життя народів доколумбової Америки?

Причини й передумови Великих географічних відкриттів. Доба

Великих географічних відкриттів стала переломною між Середніми віками та Новим часом. Саме в цей період людство накопичило достатньо знань і відчуло потребу пізнати всю Землю з її невідомими просторами.

Наприкінці Середніх віків торгівля з країнами Сходу набула постійного характеру. Різноманітні східні товари — прянощі, ювелірні вироби, тканини тощо — стали звичними для європейців. Однак у другій половині XV ст. ситуація значно ускладнилася внаслідок загарбання Османською імперією Близького Сходу. Різні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю дуже ризикованою, невигідною та нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників (арабів, італійців), що призводило до подорожчання товарів. Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали сюди європейців. Отож купцям країн Західної та Північно-Східної Європи про далекі східні ринки годі було й мріяти. Купці і моряки західноєвропейських країн усе частіше замислювалися над пошуком нового морського шляху до Індії, в обхід арабів і турків.

До пошуків казково багатой Індії європейців підштовхувала й інша причина: для розвитку торгівлі, заснування нових підприємств потрібні були золото і срібло. У Західній Європі їх не вистачало.

Сучасні історики виділяють такі передумови Великих географічних відкриттів:

- ▶ Утворення в Європі великих централізованих держав, які мали необхідні кошти для спорядження і фінансування заокеанських мандрівок. У першу чергу це Іспанія, а також Англія, Франція і Португалія.

- Католицька церква ставилася до підкорення нових земель як до своєрідного хрестового походу проти язичників із метою навернення їх до християнської віри.
- У результаті успішного завершення Реконкісти виникла велика кількість дрібного іспанського і португальського дворянства, у якого військовий досвід поєднувався з прагненням наживи і релігійним фанатизмом.
- Створення нових і вдосконалення існуючих навігаційних приладів і карт, нових типів морських кораблів: морського компаса, астролябії, портолана (морської компасної карти), трищоголової каравели.

Нові шляхи до країн Сходу першими серед європейських держав почали шукати Португалія та Іспанія.

2 Відкриття португальців. Сприятливе географічне положення, оволодіння арабською географією та математикою, морською справою сприяли перетворенню Португалії в XV ст. на морську державу. Початок географічних відкриттів португальців пов'язаний із діяльністю принца **Енріке Мореплавця** (1394—1460), талановитого організатора морських експедицій, у яких брали участь не лише дворяни, але й купецтво.

Шлях до омріяних берегів Індії вони намагалися знайти, пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обігнувши її південний край. Одночасно португальці починаючи із 40-х рр. XV ст. регулярно споряджали експедиції до Західної Африки за прянощами, слоновою кісткою, золотим піском, невольниками. На карті Африки з'явилися назви «Перцевий Берег», «Берег Слонової Кістки», «Золотий Берег», «Невільничий Берег». Із нових земель до португальської скарбниці надходили величезні прибутки.

У 1488 р. мореплавець **Бартоломеу Діаш** (1450—1500), пливучи вздовж західного узбережжя Африки, зумів досягти її південного краю і вийти до Індійського океану, але був змушений повернутися через загрозу бунту моряків. Південний край Африки назвали мисом Доброї Надії — надії на те, що наступні мореплавці зможуть дістатися берегів Індії.

■ Бартоломеу Діаш

Експедицію, яка знайшла морський шлях до Індії, очолив 28-річний португалець **Васко да Гама** (1469—1524). Улітку 1497 р. він із чотирма кораблями вирушив із Лісабона. Пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обминувши мис Доброї Надії, Васко да Гама дістався Мозамбіку. Там, побачивши арабські кораблі, навантажені золотом, сріблом, перлами та прянощами, він збагнув, які багатства можна знайти в Індії. Незважаючи на опір арабів, він знайшов провідника до берегів Індії.

■ Васко да Гама
прибуває в Калікут

20 травня 1498 р. португальські кораблі увійшли до індійського порту Калікут. Васко да Гама наказав членам експедиції скуповувати прянощі. Наприкінці року, завантаживши кораблі та отримавши листа від раджі до короля Португалії, Васко да Гама вирушив додому. Дорога назад тривала майже рік.

Значення експедиції Васко да Гами полягало в тому, що вона відкрила морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки. Водночас це відкриття заклало підвалини португальської **колоніальної імперії**. Великих територій португальці зазвичай не захоплювали, а створювали на узбережжі численні, добре укріплені **факторії**.

Торгівлю прянощами було оголошено **монополією** (винятковим правом) португальського короля. Купці, які привозили цей товар до Лісабона, отримували 800 % прибутку.

Для збереження високих цін король дозволяв завозити лише п'ять-шість кораблів прянощів на рік.

Захопивши контроль над східним шляхом до Індії, португальці намагалися знайти і західний шлях. Уже після відкриття Америки Колумбом ескадра під керівництвом **Педро Кабрала** відкрила в **1500 р.** Бразилію та оголосила її власністю португальського короля.

Колонія — залежна територія, що перебуває під владою іншої держави або метрополії.

Колоніальна імперія — держава, яка захопила певні території і включила їх до свого складу як колонії.

Факторія — торговельна контора і поселення, організовані купцями в колоніальній країні.

3 Христофор Колумб та його плавання до Америки. Першим дістатися Індії західним шляхом спробував іспанський мандрівник **Христофор Колумб (1451—1506).**

Христофор Колумб (Крістобаль Колон) народився в Італії. Уже з 14 років він брав участь у морських подорожах до Англії та вздовж узбережжя Африки. Колумб захопився поглядами італійця Паоло Тосканеллі, який вважав Землю кулею, а західний шлях із Європи до Сходу — найкоротшим. Тосканеллі склав карту світу, на якій Азія була позначена на західному узбережжі Атлантичного океану. За його розрахунками, шлях до Китаю та Індії через Атлантику був набагато коротшим, ніж навколо Африки. Проте Тосканеллі помилився у визначенні розмірів Землі та, відповідно, відстані від Європи до Азії. Згодом казали, що це була велика помилка, яка привела до великого відкриття.

Карта й розрахунки Тосканеллі переконали Х. Колумба в можливості дістатися Індії, рухаючись на захід.

Спіраючись на них, мореплавець вирішив спробувати досягти берегів Індії, пливучи через Атлантичний океан. Колумб поїхав до Іспанії, де запропонував свій проект королю Фердинанду і королеві Ізабеллі. Королева погодилася на пропозицію Колумба, оскільки успішне завершення експедиції мало принести чимало прибутків Іспанії.

3 серпня 1492 р. експедиція Колумба у складі трьох каравел — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» — із командою в 90 осіб вийшла в море. Подорож тривала понад два місяці. Нарешті через 69 днів вони побачили землю. Невеличкий острів, на березі якого було встановлено іспанський прапор, був проголошений володінням іспанського короля і отримав назву острова Святого Спасителя — Сан-Сальвадор. Саме цей день, **12 жовтня 1492 р.**, вважається датою відкриття Америки.

Продовживши подорож, Колумб відкрив острови Куба та Гаїті й повернувся до Іспанії. Тут він тріумфально повідомив королю про відкриті на заході землі, які вважав Індією, але золота майже не привіз. Королівський двір був розчарований. Як віце-король нових земель Колумб здійснив ще три подорожі, під час яких було відкрито Малі Антильські острови, острови Пуерто-Рико, Ямаїку, Тринідад тощо, досліджено узбережжя Центральної Америки.

■ Христофор Колумб.
1519. Художник
Себастьяно дель Пйомбо

Із листа Х. Колумба до іспанського короля Фердинанда та королеви Ізабелли (18 жовтня 1498 р.)

Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких можна буде продати, і барвникове дерево. Якщо відомості, що я маю, правильні, то... можна продати 4000 рабів... У Кастилії, Португалії, Арагоні, Італії, Сицилії... дуже великий попит на рабів, і я вважаю, що вони надходять у недостатній кількості з Гвінеї. А раби з цих земель, якщо їх привезуть [у згадані країни], коштуватимуть утричі дешевше за гвінейських... А платня за перевезення [рабів] надходитиме з перших грошей, отриманих від продажу рабів. І нехай навіть помирають раби в дорозі — адже не всім їм загрожує така доля...

- ? 1. Які факти наводить автор листа? 2. У чому, на підставі цих фактів, він прагне переконати правителів Іспанії? 3. Яку оцінку можна дати ставленню Х. Колумба до корінного населення відкритих ним земель?

До кінця життя Х. Колумб так і не дізнався, що завдяки його мандрівці було відкрито нову частину світу. Він вважав ці землі Західною Індією, як спочатку їх називали, — Вест-Індія. Назву «Америка» відкритий Колумбом материк отримав за ім'ям мандрівника **Амеріго Веспуччі** (1454—1512), який, дослідивши ці землі, заявив, що це не Азія, а «Новий Світ». Відтоді цю територію стали позначати на картах як «Землі Амеріго», а з часом просто «Америка».

Відкриття Колумба привели до загострення суперництва між Іспанією та Португалією за право володіти новими землями. Для врегулювання суперечок за посередництва Папи Римського **Александра VI** держави уклали в місті **Тордесільясі** в **1494 р.** угоду, за якою було проведено межу від полюса до полюса приблизно за 30-градусним

■ Висадка Х. Колумба в Америці
12 жовтня 1492 р.
1847. Художник
Джон Вандерлін

- ? Що, на вашу думку, хотів сказати автор картини своїм твором?

■ Фрагмент старовинної карти із зображенням А. Веспуччі

■ Фернан Магеллан

? Уважно розгляньте зображену півкулю. Про що свідчить відображене на ній?

меридіаном, на захід від островів Зеленого Мису. Усі відкриті землі та води на захід від меридіана ставали іспанськими, а на схід — португальськими.

Проте це розмежування було зроблено лише в Західній півкулі. Згодом нове протистояння суперників сталося на Молуккських островах (спочатку їх назвали островами Прянощів). Тоді 1529 р. в Сарагосі було укладено нову угоду про поділ нових земель у Східній півкулі за 17-градусним меридіаном на схід від Молуккських островів.

4 Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана та її значення.

Після смерті Колумба учасники його експедицій продовжили дослідження відкритих земель. У 1513 р. іспанська експедиція на чолі з Васко Нуньєсом де Бальбоа вперше перетнула Панамський перешийок, шукаючи фантастичну «країну золота» — Ельдорадо. Перед мандрівниками відкрився Тихий океан. Проте вони не знали справжніх його розмірів і назвали океан Південним морем. Після цього відкриття в іспанців знову виникло бажання відшукати західний шлях до Індії.

Першим, хто знайшов західний шлях до Індії та здійснив першу в історії навколосвітню подорож, став португалець Фернан Магеллан (1480—1521).

Фернан Магеллан більшу частину свого життя провів у морських експедиціях, перебуваючи на службі в португальського короля. Декілька разів він здійснював мандрівки до Молуккських островів і, мабуть, уже тоді почав замислюватися над тим, що шлях від Америки до островів має бути коротшим.

Коли португальський король відправив 35-річного мореплавця у відставку із жебрацькою пенсією, той запропонував свої послуги молодому королю Іспанії Карлу I. Магеллан мав намір досягти Молуккських островів із заходу: адже якщо вони лежать ближче до Америки, ніж до Індії, то за Тордесільяською угодою володіти ними мають право іспанці. Магеллан був переконаний, що знайде прохід з Атлантичного океану до Тихого і заволодіє островами Прянощів.

20 вересня 1519 р. експедиція з п'яти кораблів вийшла в море і взяла курс на захід. Подорож тривала три роки. Магеллан дістався південного краю Америки і знайшов протоку (тепер вона називається Магеллановою), яка з'єднувала два океани. Під час подорожей стояла чудова погода, і мореплавець назвав цей океан Тихим.

Тривале плавання було дуже тяжким. Лише навесні 1521 р. експедиція досягла островів біля східного узбережжя Азії, які згодом назвали Філіппінськими. На цих островах у бою з місцевими племенами Магеллан загинув. Два кораблі, які залишилися під командуванням **Себастьяна д'Елькано** (1487—1526), дійшли до Молуккських островів і, захопивши вантаж прянощів, рушили додому.

6 вересня 1522 р. мореплавці повернулися до Іспанії. Із п'яти кораблів уцілів лише один із символічною назвою «Вікторія» («Перемога»), із 253 осіб екіпажу вижили 18.

5 Індіанські народи та їхня цивілізація. У 1992 р., коли весь світ святкував 500-річчя першої експедиції Х. Колумба, замість звичних слів «відкриття Америки» цю подію назвали «зустріччю двох цивілізацій». І це, мабуть, точніше.

Колумб відкрив шлях до землі, заселеної людьми ще 25—30 тис. років тому. У корабельних журналах експедиції 1492 р. лишилися свідчення про першу зустріч Х. Колумба з індіанцями: «Вони приносили клубки бавовняної пряжі, папуг, дротики та інші речі, які довелося б довго описувати, і все віддавали за будь-який предмет, що їм пропонували. Я був дуже уважним до них і наполегливо дізнавався, чи мають ці люди золото...» Ці слова Колумба не віщували індіанцям нічого доброго. Індіанська цивілізація зіткнулася з навалюю європейських шукачів легкої поживи, для яких єдиним богом було золото.

Культура народів доколумбової Америки налічувала декілька тисячоліть і мала високий рівень розвитку. Приблизно 4 тис. років тому тут виникло рільництво. Індіанці вирощували невідомі у Європі культури — кукурудзу, картоплю, какао, томати, соняшник та інші. Вони не вміли виплавляти залізо, не використовували таких відомих у Старому Світі досягнень, як колесо, плуг, вогнепальна зброя. Зброю та знаряддя праці виготовляли з каменю, дерева тощо.

В Америці існувало кілька цивілізацій: ацтеків — на Мексиканському нагір'ї, майя — на півострові Юкатан і у Гватемалі, інків — в Андах і на Болівійському нагір'ї, чибча — у гірській частині Колумбії. У цих народів уже були держави, багато гарних міст, що з'єднувалися мережею брукованих доріг. Вулиці міст прикрашали кам'яні храми та палаци правителів. Через річки було проведено мости, існувала навіть пошта.

Висновки

- ▶ Пошуки нових шляхів до країн Сходу і зростання потреб у золоті та сріблі стали головними причинами Великих географічних відкриттів.
- ▶ Завдяки здійсненим відкриттям португальці першими створили колоніальну імперію, населення якої на початку XVI ст. становило близько 1 млн осіб.
- ▶ Загострення боротьби між Португалією та Іспанією за нові землі спричинило перший в історії колоніальний поділ світу.
- ▶ Унаслідок подорожі Ф. Магеллана було вперше доведено, що земля є кулею, і отримано загальні відомості про її розміри.
- ▶ У доколумбовій Америці існували цивілізації, розвиток яких було перервано європейськими загарбниками.

Запитання і завдання

1. Яка країна в другій половині XV ст. захопила Близький Схід? 2. Яке відкриття здійснив Васко да Гама? 3. Яку подію вважають відкриттям Америки? Укажіть дату. 4. Коли було укладено Тордесільяську угоду? 5. Який мореплавець першим знайшов західний шлях до Індії? 6. Назвіть народи доколумбової Америки, які створили власні цивілізації.
7. Охарактеризуйте причини й передумови Великих географічних відкриттів. 8. Розкажіть про географічні відкриття португальців. 9. Як було відкрито Америку? 10. Розкрийте історичне значення експедиції Ф. Магеллана. 11. Охарактеризуйте цивілізації народів доколумбової Америки.

- 🗺️ **12.** Прослідкуйте за картою (див. форзац 1) напрямки морських експедицій європейців кінця XV — першої половини XVI ст. і визначте їх результати.
- 13.** Складіть у зошиті таблицю «Географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст.».

Рік відкриття	Хто очолював експедицію	Держава — організатор експедиції	Зміст відкриття	Історичне значення

- 📋 **14.** Чому відкриття Америки називають великим відкриттям, здійсненим через велику помилку? **15.** Яке поняття, на вашу думку, найбільш влучно характеризує події 1492 р. з точки зору їх наслідків: «відкриття Америки» або «зустріч двох цивілізацій»? Обґрунтуйте свій вибір.

§ 2. Завоювання Нового Світу

- ✓ **1.** Де пролягали основні торговельні шляхи з країнами Сходу до XVI ст.?
- 2.** Що вам відомо про рівень суспільного розвитку народів доколумбової Америки? **3.** Якими були уявлення про Землю в Середні віки?

1 **Конкістадори в Новому Світі.** У 1495 р. король і королева Іспанії видали указ, яким дозволяли всім бажаючим споряджати експедиції до нових земель на заході для пошуків золота. Дві третини знайденого золота вони мали віддавати до королівської скарбниці. Завдяки цьому іспанська корона вирішувала одразу дві важливі проблеми: позбавлялася тієї небезпечної сили, якою були численні войовничі ідальго (дворяни), що не знаходили заняття на батьківщині після завершення Реконкісти, і забезпечувала нове джерело прибутків.

■ Піраміда Сонця — найбільша споруда доколумбового міста Теотіуакан (Мексика)

■ Ернан Кортес

■ Зустріч правителя ацтеків Монтесуми та Е. Кортеса

? Як наведена ілюстрація відображає зустріч корінного населення Америки з європейськими конкістадорами?

Спочатку іспанці захоплювали острови, будували на них фортеці та поселення для переселенців з Іспанії, прокладали дороги, створювали плантації цукрової тростини, прянощів.

Із 1510 р. розпочався новий етап **Конкісти** (ісп. *conquista* — завоювання) Америки — освоєння земель континенту. У 1517—1518 рр. загони **Ернана де Кордоби** і **Хуана де Гріхальви**, шукаючи нових рабів, висадилися на півострові Юкатан. Тут на конкістадорів чекала велика несподіванка. Замість примітивних будиночків тубільців, які вони бачили на островах Карибського моря, перед ними постали чудові міста, піраміди, кам'яні храми.

Це була держава майя — найдавніша з доколумбових цивілізацій Америки. Індіанці майже не чинили опору, оскільки іспанці здавалися їм богами. У храмах іспанці знайшли багато золотих речей і дізналися, що ці речі майя отримують із країни ацтеків, розташованої на північ від Юкатану.

На завоювання держави ацтеків у 1519 р. вирушив загін іспанців на чолі із **Ернаном Кортесом**, що налічував 400 солдатів-іспанців, 16 вершників, 200 індіанців і 13 гармат. Висадившись на берег, Кортес наказав спалити кораблі, пояснивши, що відступати і повертатися додому не збирається. Діючи рішуче й жорстоко, Кортес підкорив ацтеків.

■ Карта ацтекської столиці Теночтітлан, складена в 1524 р. Е. Кортесом та його підлеглими

■ Франсіско Пісарро

Кортес із відносно невеликими втратами підкорив цілу державу. Правитель ацтеків Монтесума зустрів іспанців як друзів і запросив їх до столиці своєї держави — Теночтітлана, що була розташована посеред озера. Однак Кортес плекав недобрі наміри. Коли Монтесума зі своїми наблизеними увійшов до палацу, де оселився Кортес, іспанці раптово зачинили ворота палацу й захопили Монтесуму в полон. У палаці іспанці знайшли скарбницю ацтеків, де ті століттями накопичували коштовності, і пограбували її.

У «ніч смутку» ацтеки спробували звільнити свого правителя, але іспанці вбили Монтесуму. Кортес наказав відступати. Коли іспанці, атаковані ацтеками, у великій паніці скупчилися на містку через дамбу, він обвалився. У провалля падали коні, поранені іспанці. Проте Кортесу вдалося вирватися із пастки, забравши скарби. Він втратив армію й товаришів, але отримав золото. Згодом, складаючи звіт про події тієї ночі королю Іспанії, він, однак, написав, що всі скарби ацтеків поглинули води озера.

За рік Кортес повернувся і знову захопив столицю ацтеків. Місто Теночтітлан було зруйновано, а на його руїнах Кортес заснував нову столицю — Мехіко.

Кортес став намісником «Нової Іспанії» (так іспанці називали Мексику). Протягом кількох років він захопив усю Мексику. Іспанці стали володарями чи не найбагатших у світі золотих і срібних копалень. Однак на шляху до повного підкорення країни на Кортеса чекало розчарування. Племінник Монтесуми, останній правитель ацтеків Куаутемок, сховав більшу частину золота, і ніякі тортури не примусили його розкрити таємницю.

Одночасно із завоюванням Мексики іспанські конкістадори рушили до Південної Америки вздовж її Тихоокеанського узбережжя. Завойовників приваблювали розповіді про казкові багатства країни Біру (або Перу). На цих землях у той час існувала імперія інків.

Протягом 1531—1536 рр. державу інків завоював конкістадор **Франсіско Пісарро** із загоном, що налічував 62 вершники і 102 піхотинці. Завойовані землі були проголошені володіннями іспанської корони і поділені на віце-королівства Перу та Нова Іспанія (Мексика). Керували ними призначені з Мадрида віце-королі.

Пісарро хитрощами захопив у полон «верховного інку» Атахуальпу, знищивши при цьому три тисячі інків. Решта індіанців, утративши вождя, розбіглися. Коли Атахуальпа зрозумів, що іспанців найбільше цікавить золото, він запропонував за свою свободу нечуваний викуп: засипати золотом величезну кімнату на висоту піднятої руки, а дещо меншу кімнату двічі наповнити сріблом. Пісарро погодився на це. Два місяці інки збирали коштовності, щоб звільнити свого правителя. За приблизними оцінками, викуп становив 60 центнерів золота і 120 центнерів срібла. Проте це не врятувало життя Атахуальпи — Пісарро наказав його стратити. Після смерті «верховного інки» загони іспанських завойовників розсіялися по всій країні, грабуючи храми й палаци. Усе награване золото вони розплавляли, знищуючи унікальні витвори мистецтва інків.

2

Перші колонії. Індіанці після Великих географічних відкриттів.

На відкриті землі Нового Світу ринули шукачі пригод і легкої поживи. Вогнем і мечем підкоряли вони нові землі. Жорстокість конкістадорів викликала обурення навіть серед самих іспанців. Такі дії іспанців щодо індіанців, а також завезені завойовниками хвороби (чума, віспа, тиф) призвели до катастрофічного зменшення кількості місцевого населення.

На 1630 р. у Центральній Америці із 40 млн осіб, які жили там у доколумбову еру, залишилося близько 4 мільйонів.

У тих, кому пощастило врятуватися, іспанці відбирали землі, а самих індіанців примушували працювати в копальнях, видобуваючи золото і срібло. Там індіанці невдовзі вмирали

? Визначте за ілюстрацією, як європейські колонізатори ставилися до рабів.

■ З Африки до Америки завозили чорношкірих рабів

або вбивали себе і своїх близьких, щоб не бути рабами. Католицькі священики силою наvertsали їх на християнство. Індіанці вмирили від тяжкої праці, голоду, хвороб. Для того щоб замінити померлих на важких роботах, до Америки почали завозити чорношкірих рабів з Африки. За одного чорношкірого раба на невільницьких ринках Бразилії в XVI ст. платили в 15 разів більше, ніж за раба-індіанця. Із тисяч рабів, яких захоплювали в Африці та везли на суднах через океан, виживали не більше половини, але й це забезпечувало торговцям «живим товаром» нечувані прибутки.

Роботоргівля стала вигідною справою й тривала в Америці до першої половини XIX ст.

3 **Наслідки і значення Великих географічних відкриттів.** Географічні відкриття справили величезний вплив на економічне життя всієї Європи. Якщо раніше головні торговельні шляхи пролягали через Середземне й Балтійське моря, то тепер вони перемістилися в океани. Виникла світова торгівля, що налагоджувала зв'язки між окремими материками. На відкриті континенти до колоній везли вироби із заліза, зброю, тканини тощо. До країн Європи з Америки та Азії завозили тютюн, каву, чай, какао, прянощі, золото, срібло, коштовності. Почалося формування світового ринку як складової частини економіки нового суспільства.

Місце Італії як найбільш розвиненої торговельної країни у Європі посіли спочатку Португалія та Іспанія, а згодом — Нідерланди та Англія. Новими центрами ділової активності стали такі європейські міста, як Кадіс і Севілья в Іспанії, Антверпен і Амстердам у Нідерландах, Лондон в Англії.

■ Прянощі —
головний товар Індії

Європейці навчилися вирощувати нові культури — кукурудзу, квасолу, картоплю, томати. Поширилося вживання шоколаду, цукру, земляних горіхів, тропічних фруктів, м'яса індички. Із поширенням картоплі європейці нарешті позбулися загрози голоду. Кукурудза стала поживною їжею для людей та гарним кормом для худоби. Розвиток виробництва цукру у Бразилії та його експорт до Європи сприяли появі нових галузей харчової промисловості. Солодощі стали доступні не лише заможним, а й простим людям. У меню

європейців з'явилися різноманітні рибні страви. З Америки європейці запозичили також звичку палити тютюн і грати з пружним каучуковим м'ячем (зародження сучасних баскетболу і волейболу).

Безпосереднім наслідком відкриттів стало створення колоніальної системи. Першими колоніальні імперії створили Португалія та Іспанія, згодом — Нідерланди, Англія, Франція. Володіння колоніями приносило країнам-колонізаторам величезні прибутки та сприяло розвитку їхньої економіки. У той самий час колонії стали причиною **колоніальних війн**. Першою з них вважається спроба французів у 60-х рр. XVI ст. відібрати в іспанців північноамериканський півострів Флориду.

Одним із найважливіших наслідків Великих географічних відкриттів стала **«революція цін»**.

У 40-х рр. XVI ст. ціни на більшість товарів почали стрімко зростати, дивуючи та обурюючи жителів Європи, які звикли до усталених цін.

Ціна на хліб у XVI ст. зросла в 5—7 разів. Європейці звинувачували скупників, спекулянтів у завищенні цін, але причина подорожчання полягала в тому, що кількість золота і срібла, завезених до Європи з Америки та Індії, була надзвичайно великою. Це призвело до значного здешевлення золотих і срібних грошей та відповідного підвищення цін на товари, що, у свою чергу, і зумовило підвищення вартості життя.

Наплив коштовних металів, збільшення попиту на ремісничі вироби завдяки заснуванню колоній у Новому Світі привели до виникнення нових підприємств — мануфактур. Завдяки поділу праці на них виготовлялося набагато більше продукції, ніж у ремісничих майстернях.

Епоха Великих географічних відкриттів охопила порівняно невеликий відрізок часу — із кінця XV до середини XVII ст. Півтора століття — незначний проміжок часу в історії людства, але за цей час сталися величезні зміни в уявленнях людей про світ, який їх оточував. На карті світу з'явилися нові континенти, острови, торговельні шляхи. Уже ніхто не мав сумнівів у тому, що Земля є кулею. Великі географічні відкриття стали поштовхом до нових досліджень. Розпочиналися пошуки легендарного Південного материка (Австралії), відомого з міфів. З'явився величезний матеріал для розвитку природничих наук — географії, біології, астрономії, фізики, хімії.

Колоніальні війни — збройні зіткнення між великими державами за перерозподіл колоній.

«Революція цін» — знецінення грошей унаслідок падіння вартості золота і зростання цін на товари першої необхідності.

■ Наслідки Великих географічних відкриттів

Географічні відкриття змінили звичну для європейців картину світу. Уперше вони відчували, наскільки величезним і різноманітним є навколишній світ. Відома європейцям на початку XVII ст. територія Землі збільшилася в шість разів порівняно з XIV ст. Зустріч з іншими народами допомогла їм також усвідомити власну історичну єдність, спільність релігійних і культурних традицій.

! Висновки

- Унаслідок завоювань іспанців у Новому Світі сформувалася найбільша на той час іспанська колоніальна імперія, що простягалася від Вогняної Землі в Південній Америці до верхів'їв річки Ріо-Гранде в Північній Америці.
- Великі географічні відкриття спричинили важливий і неоднозначний вплив на розвиток як європейських країн, так і відкритих європейцями континентів.

? Запитання і завдання

1. Який конкістадор завоював державу ацтеків?
2. Коли було завойовано державу інків?
3. На яких роботах іспанські колонізатори використовували індіанців?
4. Які європейські міста внаслідок Великих географічних відкриттів стали новими центрами ділової активності?
5. Що таке «революція цін»?
6. Із якою метою велися колоніальні війни?

- **7.** Дайте оцінку дій іспанців під час підкорення Нового Світу. **8.** Визначте спільне і відмінне в діях іспанців та португальців при формуванні своїх колоніальних імперій. **9.** Які з наслідків Великих географічних відкриттів, на вашу думку, є найважливішими? Чому?
- **10.** Визначте за картою в атласі, якими були колоніальні володіння європейських держав на середину XVII ст.
- **11.** Один іспанський конкістадор писав про індіанців: «Переважаюча частина цієї землі заселена і безправно захоплена дикими тваринами і нерозумними істотами або грубими дикунами, які внаслідок свого безбожного невігластва і богохульного ідолопоклонства гірші за хижаків». Поясніть наведене твердження. **12.** Як іспанці виправдовували своє право підкорювати індіанців? Ким, на вашу думку, були конкістадори: поширювачами християнської цивілізації чи жорстокими завойовниками?

§ 3. Матеріальний світ і суспільство

- **1.** На прикладі передумов Великих географічних відкриттів установіть взаємозв'язок між новими винаходами й розвитком суспільства. **2.** Якими були основні ознаки ремісничого виробництва? **3.** Що таке стани? Які права та обов'язки мали три стани середньовічного суспільства?

1 **Епоха винаходів і вдосконалень.** Ранній Новий час став періодом, коли в Європі розгорнувся технічний прогрес — з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень. Європейці вже не запозичували винаходів, зроблених арабами, китайцями та індійцями, як було раніше, а самі здійснювали відкриття, значно випереджаючи інші народи.

Одним із головних напрямків наукового пошуку європейців було вдосконалення джерел енергії та двигунів. Ясна річ, що головний «двигун» давніх часів — м'язова сила людини — залишався, і ніщо не могло його замінити. Проте було покращено інші механізми. Так, удосконалено колесо, що приводило в рух водяний млин. Його діаметр сягав десятків метрів. Завдяки цьому в другій половині XVII ст. на млинах стали виробляти 37 кг борошна за годину (у XII ст. виробляли 17 кг). У першій половині XVI ст. в Нідерландах навчилися використовувати у промисловості як джерело енергії вітряки. Завдяки їх енергії полегшувалася важка праця в гірничодобувній справі, подрібнювалася руда, приводилися в рух шліфувальні пристрої, бури, пилки, помпи, преси тощо.

■ Доменна піч

? Визначте за ілюстраціями особливості організації процесу плавлення металу і виготовлення скла у ранній Новий час.

■ Складови

Велике значення мало вдосконалення конструкції й техніки виготовлення гвинта — важливого елемента будь-якого приладу, що передає енергію. Спочатку гвинти робили вручну, вирізаючи їх із дерева або металу. Згодом, коли було винайдено токарний верстат (1568 р.) і розроблено процес лиття гвинтів із бронзи та латуні, з'явилася можливість удосконалити виробничі процеси в інших галузях. У Нюрнберзі близько 1550 р. вперше почали використовувати друкарський гвинтовий прес.

Відчутні зміни сталися в гірничодобувній справі. У XVI — першій половині XVII ст. у гірничодобувному виробництві вже використовували помпи для відкачування води із шахт, транспортери для підняття руди на поверхню, у шахтах створювали системи вентиляції. На міднорудних промислах Словаччини в XVI ст. вперше для доставки руди до місця переробки стали застосовувати вагонетки; їх тягли по дерев'яних рейках коні. Через деякий час цей винахід застосовували і в англійських кам'яновугільних копальнях. Згодом, в епоху парових двигунів, цю ідею використали для створення залізниці, замінивши дерев'яні рейки металевими. Заміна ручної праці кінською або механічною тягою дозволила значно збільшити продуктивність праці гірників.

У ранній Новий час європейці вдосконалили існуючі технології плавлення металів. По-перше, було внесено зміни в процес плавлення й конструкцію плавильних печей. Наприкінці XVI ст. у країнах Європи почали використовувати доменну піч. Завдяки вдосконаленню процесу плавлення навчилися отримувати чавун і високоякісну сталь. По-друге, розширили видобуток кам'яного вугілля, яке мало вищу температуру горіння порівняно з торфом і деревним вугіллем. Намагання замінити деревне вугілля кам'яним було пов'язано також зі стрімким зменшенням у XVI ст. лісових масивів. Уперше за свою історію людина побачила, як унаслідок її діяльності стали зникати природні ресурси. Це спонукало регулювати використання лісів.

Використовувати кам'яне вугілля було неможливо через наявність у ньому шкідливих домішок, які погіршували якість металу. У 20-х рр. XVI ст. англійці навчилися виробляти з кам'яного вугілля кокс, випалюючи з нього шкідливі домішки у спеціальних печах. Англія, яка мала великі запаси кам'яного вугілля, придатного для виробництва коксу, перетворилася на головного його виробника й постачальника.

2 Ринкові відносини і селяни. У XVI ст. давній селянський світ почав змінюватися. За Середньовіччя його головними персонажами були селяни і феодалі. Селяни, за винятком землі, мали все необхідне для життя: знаряддя праці, житло, робочу худобу. Для того щоб отримати землю в її володаря — сеньйора, селяни сплачували йому ренту, виконували визначені сеньйором роботи і віддавали частину продуктів свого господарства. Спочатку для того щоб утримати селян у своєму господарстві, сеньйори перетворювали їх на залежних людей, позбавляючи особистої свободи. Проте поступово розуміння того, що вільна людина працює краще, ніж залежна, спонукало їх повертати селянам особисту свободу. Сеньйори надавали селянам додаткові наділи, дозволяли їм господарювати самостійно за умови виконання оброку і сплати грошової ренти. Деякі селяни навіть викупували свою особисту свободу. Між селянами і сеньйорами, які володіли землею, склалися нові ділові відносини. Сеньйор уже вважався не захисником, якому селянин мусив коритися, а лише володарем землі, за оренду якої належало регулярно сплачувати гроші.

Селянин перетворювався на самостійного господаря. Він постачав свою продукцію на ринок, визначав, які товари матимуть найбільший попит у найближчому місті, а які — ні. Звичайно, не кожен селянин досягав успіху:

■ Використання водяного колеса в гірничій справі (Німеччина, XVII ст.)

? Як використовувалося водяне колесо у гірничій справі у ранній Новий час?

■ Селянин та селянка. 1498. Художник Альбрехт Дюрер

одним таланило і вони багатіли, тоді як інші розорялися. Розвиток ринкових відносин на селі привів до майнового розшарування серед селян. Для роботи заможні селяни наймали за невелику платню або просто за їжу своїх збіднілих односельців, які не змогли сплатити грошову ренту і втратили свої наділи. Сеньйорам набагато більше подобалося мати справу з одним-двома великими орендарями, які справно сплачували ренту, ніж із десятками володарів дрібних ділянок.

3 Капіталізм у містах. У європейських містах на початку XVI ст. найбільшими багатствами володіло купецтво. Завдяки міжнародній торгівлі, використовуючи різницю між цінами (особливо на колоніальні товари) і своє панівне становище на ринках, європейське купецтво накопичило величезні **капітали**. Проте вкласти ці гроші в розвиток виробництва в місті було дуже важко. Середньовічні цехові статuti перешкоджали заснуванню нових підприємств. Замість створення рівних умов для розвитку виробництва цехові правила гальмували його розвиток.

Капітал — термін, яким у період становлення капіталізму стали називати гроші, які підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Капіталізм — суспільно-економічний лад, за якого основними суспільними верствами стають наймані робітники і буржуазія, основні засоби виробництва перебувають у приватній власності буржуазії, яка використовує найману робочу силу.

Спочатку купецтво вкладало свої кошти в різні банківські операції. У той час у містах Європи з'явилися банківські контори та біржі, на яких укладали угоди, здійснювали різноманітні торговельні операції. Для зручності почали використовувати у взаємних розрахунках різні цінні папери, платіжні доручення, розписки тощо.

Банкіри й купці поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства, залишаючись представниками непривілеюваного третього стану, який, на відміну від духовенства і дворян, мусив сплачувати податки. Проте їхня реальна влада й значення в суспільстві стали набагато більшими.

Банкіри й купці поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства, залишаючись представниками непривілеюваного третього стану, який, на відміну від духовенства і дворян, мусив сплачувати податки. Проте їхня реальна влада й значення в суспільстві стали набагато більшими.

4 Поява мануфактур. Збільшення попиту населення Європи і новоутворених колоній на різноманітні вироби стало поштовхом до появи нових великих підприємств, що називалися **мануфактурами** (від латин. *manufactura* — виготовлення руками).

Найчастіше такі підприємства виникали в ткацтві й перш за все сукнарстві. Як вони створювалися? Підприємець, купець або цеховий майстер, коли збільшувався попит на сукно, закуповував

■ Мануфактура з виробництва капелюхів

■ Ткацька шовкова мануфактура

? Визначте за наведеними ілюстраціями, у чому полягав поділ праці на мануфактурах.

вовну і роздавав її на переробку ремісникам різних спеціальностей. Цим господар ставив у залежність від себе спеціалізованих ремісників, які часто, втрачаючи право власності на знаряддя виробництва, продовжували працювати на нього в себе вдома. Таке підприємство називали **розсіяною мануфактурою**.

Найбільш ефективною формою нового підприємництва стала **централізована мануфактура**, коли всі виробничі операції здійснювалися під одним дахом працею найманих робітників. Вони не були власниками знарядь праці, — їх самих купував підприємець і одноосібно встановлював обсяг роботи та винагороду, яку отримує за неї кожний працівник. На цих підприємствах переважала ручна праця — ніяких машин або знарядь праці, які приводилися б у рух інакше, ніж м'язами людини, не використовувалося. Кожен працівник завдяки максимально дрібному, до найпростіших операцій, поділу праці виконував певну частину

Мануфактура — велике підприємство, у якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці між робітниками. Завдяки поділу праці робітники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

Наймані робітники — особисто вільні робітники, які, не маючи інших засобів до існування, змушені працювати на власника основних засобів виробництва.

Буржуазія — початкова назва городян на противагу іншим станам феодального суспільства (духовенству і дворянам). У період становлення капіталізму перетворюється на панівну суспільну верству, що володіє основними засобами виробництва та існує за рахунок використання найманої праці.

роботи. Завдяки цьому, а також за рахунок удосконалення процесу виробництва і знарядь праці на централізованих мануфактурах вироблялося більше товарів, ніж на розсіяних. Проте централізованих мануфактур було набагато менше, оскільки для їх створення підприємцю необхідно було мати набагато більше грошей.

Із появою мануфактур у суспільстві з'явилися нові соціальні верстви — **наймані робітники та підприємці, або буржуазія.**

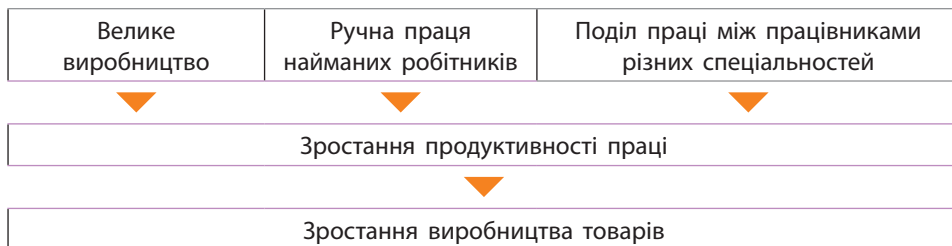
Опис централізованої мануфактури

(за баладою про відомого сукнороба Джека з Ньюбері, 1597(8) р.)

У приміщенні, просторому і довгому, стояли двісті верстатів, міцних і сильних: на цих верстатах працювали двісті чоловіків, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по одному чудовому хлопцю, які з великим захопленням готували човник. Поряд, у сусідньому приміщенні, сто жінок без перепочинку чесали вовну... У наступній кімнаті працювали сто дівчат... які цілий день пряли і співали чудовими, схожими на солов'їні, голосами. У наступній кімнаті побачимо бідно одягнених дітей; усі вони сиділи і чесали вовну, відділяючи тонку від грубої; їх було півтори сотні, дітей бідних, слабких батьків; як винагороду за свою працю кожен із них отримував щовечора по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять протягом дня. Для бідних людей це було великою допомогою. У наступному приміщенні ... [сиділи] ще 50 молодиків — це були стригалі, які показували тут своє мистецтво і вміння. Поруч із ними працювали 80 валяльників. Окрім цього, він [Джек із Ньюбері] ще мав фарбувальню, при якій тримав 40 чоловіків, а також сукновальню, де було ще 20 робітників.

- ? 1. Які факти, наведені в документі, свідчать про те, що: а) мануфактура була великим підприємством; б) на ній працювали наймані робітники; в) використовувалися ручні знаряддя праці; г) існував поділ праці? 2. Підрахуйте, скільки людей працювало на мануфактурі. Яким був їхній фах? 3. Що в тексті, на вашу думку, є фактами, а що — вигадкою автора?

Ознаки мануфактурного виробництва

Висновки

- ▶ У ранній Новий час було здійснено чимало винаходів та вдосконалень, які сприяли розвитку економіки європейських країн і водночас закладали підвалини для розгортання індустріалізації в другій половині XVII — XVIII ст.
- ▶ У сільському господарстві в XVI — першій половині XVII ст. поширювалася наймана праця. Особиста залежність поступалася місцем економічній залежності найманих робітників від своїх господарів.
- ▶ Набувала поширення нова форма підприємств — мануфактури. Упродовж раннього Нового часу мануфактурне виробництво було основною формою промислового виробництва в західноєвропейських країнах.

Запитання і завдання

1. Що стали використовувати як джерело енергії в першій половині XVI ст. в Нідерландах? 2. Де вперше почали використовувати друкарський гвинтовий прес? 3. Що таке капітал? 4. Що таке мануфактура? 5. Назвіть два види мануфактур. 6. Як називали власників мануфактур?
- 7. Які винаходи і вдосконалення були зроблені європейцями в XVI — першій половині XVII ст.? 8. Які зміни відбувалися під впливом поширення ринкових відносин у сільському господарстві західноєвропейських країн? 9. Як було організовано роботу в розсіяній та централізованій мануфактурах? 10. Охарактеризуйте зміни, що відбулися у структурі суспільства в ранній Новий час.
- 11. Пригадайте особливості організації праці в середньовічній ремісничій майстерні й порівняйте їх із тими, що були притаманні мануфактурі. Заповніть таблицю (у зошиті).

Ознаки	Ремісничі майстерні	Мануфактура
Розміри підприємства		
Характер праці (ручна або машинна)		
Поділ праці		
Склад працівників		

12. Чи могли в західноєвропейських країнах XVI — першої половини XVII ст. представники різних станів увійти до однієї соціальної верстви? Обґрунтуйте свою думку.

§ 4. Повсякденне життя Західної Європи

1. Як у середньовічній Європі змінювалися склад та кількість населення? 2. Як змінювалося життя європейців за Середньовіччя? 3. Як виглядали середньовічні міста? 4. Чим харчувалися європейці в Середні віки?

Населення. Упродовж XVI — першої половини XVII ст. кількість населення Європи постійно зростала. Передусім це стосується XVI ст., протягом якого цей показник збільшився з 69 млн до 95—100 млн осіб.

На середину XVII ст. кількість населення Європи дорівнювала 110—115 млн осіб. Причинами цього явища стали зростання народжуваності, покращення умов життя, зміни у раціоні харчування європейців.

Середня тривалість життя складала 30—35 років, але деякі люди досягали похилого віку. Більшість чоловіків помирали у віці 40—60, жінок — 20—40 років. Як і раніше, високою залишалася смертність дітей: лише половина з них досягала десятирічного віку. Пов'язано це було з відсутністю медичної допомоги під час пологів, нехтуванням елементарними правилами гігієни. Лікарень у сучасному розумінні просто не існувало, були лише притулки для невиліковно хворих, калік і старих.

■ Благодійний базар.
Близько 1600.
Художник Ісаак ван Сваненбург

Жахливі санітарні умови, особливо в містах, робили їх осередками поширення хвороб і епідемій. Під час спалаху чуми в 1629—1631 рр., що охопила майже все Середземномор'я, померло більше половини місцевого населення. Значними були людські втрати також від епідемій віспи, холери, тифу.

Населення Європи гинуло не лише від епідемій, а й від голоду в неврожайні роки, пожеж, воєнних спустошень. Особливо відчутними були втрати від війн, пов'язані з початком використання вогнепальної зброї та масовим убивством мирного населення, що стало звичною практикою ведення воєнних дій. Величезними були втрати під час громадянських війн у Франції та першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни. За приблизними підрахунками, лише в XVII ст. Європа втратила у війнах 3 млн осіб.

2 Міста. Більшість населення Європи на той час складали селяни. Городяни становили 10—20 % населення. Винятком були лише Нідерланди, де на невеликій території існувало близько 300 міст, а їхні жителі становили 60 % від загальної кількості населення. Більшість міст зберігала середньовічний вигляд. Вони були невеликими, 3—5 тис. жителів, відокремленими від навколишнього світу старовинними мурами, із вузькими вуличками, на яких навіть улітку не висихала багнюка й паслися свині. Найбільшим містом Європи залишався Париж із населенням 300 тис. осіб. Йому поступалися Неаполь (270 тисяч), Лондон і Амстердам (по 200 тисяч), Венеція та Антверпен (по 150 тисяч), Рим, Мілан, Генуя, Брюгге, Прага (по 100 тис. осіб). Ці міста потребували щоденного постачання великої кількості продуктів, вугілля, предметів першої необхідності. Дороги з'єднували їх із селами та містечками, звідки надходило все необхідне для їхнього існування. На дорогах з'являлися заїжджі двори, склади для купців, які закупували селянську продукцію та постачали її містам.

На відміну від передмість, центральна частина міста була тим осередком, де жили заможні городяни, розміщувалися громадські споруди, собори, ратуша, банки, контори адвокатів. Через брак місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міста, що дало поштовх спорудженню багатоповерхових будинків. Італійські архітектори першими в Європі стали розробляти проекти ідеальних міст, які складалися з розташованих колами або квадратами будинків, оточених деревами й фонтанами. Передбачалося також створення каналізації та водогонів, що мало покласти край хворобам і антисанітарії. У XVI ст. ці проекти почали втілюватися в життя. У містах

■ Нідерландські приказки.
1559.
Художник
Пітер
Брейгель
Старший

? Яке уявлення
можна
отримати
за картиною
про
повсякденне
життя
населення
Нідерландів?

Італії руйнували середньовічні будинки, прокладали нові широкі вулиці, споруджували багатоповерхові будівлі та розплановували великі майдани. Саме тоді архітектура із ремісничої справи перетворилася на мистецтво. Через деякий час за прикладом італійських міст змінили свій вигляд Париж і Лондон. Поступово змінювалися також інші міста Європи.

3 Житло, хатне начиння. У XVI — першій половині XVII ст. більшість селян на півдні Європи будувала свої оселі з каменю, на півночі — із дерева. Дах будинку робили із соломи або очерету. Усередині будинку окремих кімнат зазвичай не було — усі члени сім'ї жили у спільному приміщенні. Для опалювання помешкання і приготування їжі використовувалося вогнище. Меблів у селянській оселі було обмаль: простий стіл, лави, скриня для речей, один-два табурети і сінник замість ліжка. Їжу готували в казані, що висів над вогнищем, а їли переважно зі спільного посуду, бо мисок і кухлів на всіх не вистачало. Селянські житла впродовж тривалого часу не змінювалися, залишаючись такими, як у минулому.

Житла городян у цей час зазнали суттєвих змін. У містах з'являється все більше кам'яних будинків. Прості городяни вікна своїх будинків затягували пергаментом або промасленим папером, а заможні вставляли у вікна скло й навіть робили вітражі. Підлогу

в будинках заможні городяни вкривали кам'яною або керамічною плиткою, а найбагатші замовляли майстрам підлогу з паркету, викладеного орнаментом. Прості городяни обмежувалися дерев'яною підлогою. Із XVII ст. дах своїх будинків міська знать почала вкривати черепицею, за яку тоді сплачували великі гроші.

Звичні для нас паперові шпалери з'явилися у Європі саме в XVII ст. Спочатку вони прикрашали будинки простих городян, а згодом набули популярності й серед знаті. У будинках заможних городян з'явилися вітальні, де господар приймав гостей, спальні, їдальня, робоча кімната господаря та окремі приміщення для слуг. Якщо будинок належав реміснику чи купцю, то на першому поверсі розміщувалася лавка, де продавали товари, або торговельна контора.

Меблі та речі були свідченням заможності господаря. Коштовний посуд виставляли на спеціальних полицях. Різноманітні речі та одяг зберігали у скринях, що прикрашалися орнаментом і розписом. Італійські майстри, які вважалися в Європі законодавцями моди, першими почали ставити свої скрині вертикально. Так у XVI ст. з'явилася шафа. Був у будинку і звичайний стіл, оточений лавами. Проте біля нього ставили крісло, здебільшого прикрашене різьбленням, — для глави сім'ї.

Заможні європейці в XVI ст. вже влаштовували у своїх оселях спеціальні ванні кімнати, оскільки боялися відвідувати міські лазні. Це було пов'язано з поширенням нової небезпечної хвороби — сифілісу, завезеного до Європи після відкриття Нового Світу. Проте рівень гігієни більшості населення був надзвичайно низьким.

4 **Європейська кухня.** Людина XVI — першої половини XVII ст. ще не зовсім звільнилася від психологічного страху голоду, який переслідував європейців протягом Середньовіччя. Проте згодом життя стало легшим, а трапеза заможного і простолюдина — смачнішою.

■ Селянська родина. 1667.
Художник Адріан ван Остаде

? Яку інформацію про повсякденне життя селян у XVII ст. можна отримати за наведеною картиною?

Урочистий обід у заможного європейця справив би велике враження на нашого сучасника. Столи розташовувалися у вигляді літери «П». На чолі столу сідали господар і найбільш шановані гості. На вкритих вишитими скатертинами столах стояли золоті й срібні сільниці, соусниці. Кожен гість мав свої тарілку, ложку і ніж. Звичною для нас виделкою європейці не користувалися, оскільки церква вважала її знаряддям диявола. Велику двозубу виделку використовували лише для того, щоб узяти м'ясо зі спільної таріли, а далі їли його руками. Лише в середині XVIII ст. виделка стала предметом загального вжитку.

Особливу увагу привертала величезна кількість м'яса на столі. Під час обіду подавали до десяти видів м'ясних страв. Усі страви готувалися з великою кількістю східних прянощів, які стали доступними європейцям. Як і раніше, звичним напоєм європейців залишалося виноградне вино.

Із XVI ст. у Європі почало набувати популярності вживання «палаючих вин» — міцних горілчаних напоїв. Проте зловживання ними в країнах Європи різко засуджувалося. На десерт подавалися зварені в цукрі фрукти або горіхи. У XVI — першій половині XVII ст. європейці стали споживати багато цукру завдяки його надходженню з колоній у Новому Світі. Для бідних людей цукор став ласощами, а для заможних — звичним продуктом. Чільне місце в раціоні європейців посідала риба, особливо в дні релігійних постів.

Селяни та бідні городяни харчувалися набагато скромніше, ніж знать, проте й їхнє меню стало більш різноманітним. Під час обіду

■ Натюрморт із глечиком, шинкою, рибкою та склянкою вина. 1654. Художник Пітер Клас

? Визначте за картиною, що споживали європейці у XVII ст.

на їхньому столі були каша, сир, яйця, хліб, олія і масло, а у свята з'являлися окости й ковбаси. Добрим додатком до столу були овочі зі свого городу чи базару, а також ягоди, горіхи і фрукти.

5 Шлюб, сім'я, становище жінки, освіта. У Європі на початку раннього Нового часу єдиною визнаною суспільством формою шлюбу був церковний, який укладали один раз і на все життя. Розлучення католицька церква забороняла. Розірвати шлюб можна було в особливому випадку (наприклад, за нездатності дружини народити дитину) лише за дозволом вищої церковної влади.

Сім'я, як і в попередні часи, була патріархальною, із повною батьківською владою над дітьми. Головою сім'ї був чоловік-годувальник. Він мав право здійснювати власний суд над її членами. Жінка повністю залежала від чоловіка в матеріальному відношенні і була мало захищена законами.

Сім'я для європейця ранньої Нової доби складалася перш за все з найближчих родичів — дружини, чоловіка, батьків і дітей. Змінилося ставлення до дітей. У Середньовіччі жінки щорічно народжували по дитині (із яких більшість помирала), і в сім'ї вони вважалися лише робочою силою. У ранній Новий час, незважаючи на високу дитячу смертність, до дитини ставилися як до продовжувача сімейної справи. Для заможного городянина дитина ставала таким самим символом процвітання, як прибуткова справа і багатий будинок. Селянин, що володів будинком, певною власністю і був особисто вільною людиною, також мав повне право заповісти майно своїм дітям.

Сім'я, як і раніше, залишалася для європейців головним місцем виховання та освіти дитини. Їй давали домашню освіту, за власним вибором запрошуючи вчителів, і готували до продовження сімейної справи. Світські школи та університети існували для дорослих людей. Знать узагалі особливо не втомлювала своїх дітей освіченістю, навчаючи їх лише читати та писати — не вміти цього вважалося неприпустимим. Для задоволення власних потреб

■ Щаслива родина.
1642. Художник Луї Ленен

■ Автопортрет з Ізабеллою Брант. 1609. Художник Пітер Пауль Рубенс

? Визначте особливості європейського костюма за наведеними картинами.

■ Меніни (фрейліни). 1656. Художник Дієго Веласкес

у знаннях, а також навчання дітей заможні європейці наймали освічених секретарів, знавців грецької мови, латини і «семи вільних мистецтв». Чимало випускників шкіл та академій вважали за честь працювати секретарями при дворах великих вельмож. Серед них було багато поетів, письменників і мислителів, які своїми працями уславили європейську культуру цієї доби.

6 Примхлива мода. Зміни, що розпочалися в усіх сферах життя європейців, охопили й світ одягу. Поширилося правило наслідувати моду, змінюючи щорічно фасони суконь і камзолів.

Проте вир моди захопив не всіх. Одяг бідняків і селян залишався незмінним. Вони мали один незмінний робочий одяг і святкове вбрання, що переходило від батьків до дітей.

Заможні європейці стали тими суспільними верствами, завдяки яким у XVI — першій половині XVII ст. запанувало царство моди. Так, у Європі основним правилом моди стає можливість змінювати гардероб відповідно до обставин. Остаточно це правило закріпилося у Європі наприкінці XVII ст. Відтоді мода поширювалася у світі у своєму новому значенні: не відставати від сучасності. Сприйняття суспільством моди стало свідченням його готовності до змін і перетворень. Сучасний дослідник цієї епохи Фернан Бродель визначив цю особливість так: «Майбутнє належало... суспільствам, які навчилися відкидати давні традиції».

Законодавцем моди ставав той, ким найбільше на той момент захоплювалися європейці. Наприкінці XV — на початку XVI ст. такими вважали італійців. Пишний костюм доби італійського Відродження

із широкими рукавами, золотим і срібним шитвом, парчею та оксамитом був прикладом для значної частини європейських країн.

У XVI ст. серед вищих верств суспільства набув популярності суворий, застебнутий доверху чорний костюм, який носили іспанці. Він неначе символізував переваги «всесвітньої» імперії католицького короля. На початку XVII ст. поширився голландський стиль — комір із мережива та високий капелюх. Він уособлював економічне зростання нової європейської держави — Голландії (Нідерланди). Проте і цей стиль не утримався довго. Його замінив французький костюм вільного крою з яскравого шовку.

Мода — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

Висновки

- ▶ Кількість населення країн Європи в першій половині XVII ст. зростала повільно, що обумовлювалося передусім епідеміями і війнами.
- ▶ У ранній Новий час змінився вигляд європейських міст: з'являються багатоповерхові будинки, широкі прямі вулиці, що поділяли місто на окремі квартали.
- ▶ Харчування більшості європейців у цей час поліпшилося. Часи Середньовіччя, коли голод був звичним супутником більшості населення Європи, стали забуватися.
- ▶ Наслідкування моди поступово перетворилося з примхи на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй розвивалася торгівля, виникали нові підприємства й галузі виробництва.

Запитання і завдання

1. Якою була кількість населення Європи на середину XVII ст?
2. Які чинники обмежували зростання кількості населення?
3. Назвіть міста Європи, що мали найбільшу кількість населення.
4. Коли у Європі з'явилися паперові шпалери?
5. Меблярі якої країни започаткували виготовлення шаф?
6. Які стилі панували в одязі заможних європейців наприкінці XV — у першій половині XVII ст.?
7. Як змінювалося населення Європи впродовж раннього Нового часу?
8. Що змінилося у вигляді європейських міст тієї доби?
9. Чим житло і хатнє начиння тогочасних європейців стали нагадувати сучасні?
10. Які зміни відбулися у правилах поведінки за столом?
11. Яку роль у розвитку тогочасного європейського суспільства відігравала мода?
12. Уявіть, що ви — житель європейського міста XVI ст. Складіть меню свого святкового і буденного обіду.

§ 5. Практичне заняття

«Наслідки Великих географічних відкриттів для історії людства» / «Цивілізації доколумбової Америки» (на вибір вчителя)

Мета (визначається за обраною темою):

- 1) визначити наслідки Великих географічних відкриттів;
- 2) з'ясувати особливості цивілізацій доколумбової Америки.

Завдання до практичного заняття: підготувати повідомлення за темою, визначеною вчителем, відповідно до змісту заняття.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть зміст своїх повідомлень.
2. Представте учням класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Узагальнення знань за розділом І

«Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин»

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для розвитку західноєвропейського суспільства цієї доби. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Великі географічні відкриття», «Конкіста», «колоніальна імперія», «зустріч цивілізацій», «революція цін», «мануфактура», «капіталізм», «буржуазія», «найманий робітник».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) покажіть напрямки подорожей європейців у період Великих географічних відкриттів і назвіть результати, яких вони досягли;
 - 2) покажіть колоніальні володіння європейських держав у Новому Світі;
 - 3) порівняйте землі і моря, відомі народам Старого Світу до і після епохи Великих географічних відкриттів.
4. Хто з історичних діячів, на вашу думку, мав найбільший вплив на розвиток тогочасного європейського суспільства? Поясніть свою точку зору.
5. Висловіть власну думку про передумови, причини та вплив Великих географічних відкриттів на розвиток європейського суспільства.
6. Визначте характерні риси матеріального світу і повсякденного життя людини раннього Нового часу.
7. Порівняйте середньовічне суспільство доби розвиненого Середньовіччя та капіталістичне суспільство Ранньомодерної доби у країнах Західної Європи. Заповніть таблицю (у зошиті). Критерії для порівняння визначте самостійно.

Критерії для порівняння	Середньовічне суспільство	Ранньомодерне суспільство

«Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин»

- 39

РОЗДІЛ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 6. Гуманізм. Високе Відродження

1. Яку роль відігравала церква в культурному житті середньовічної Європи? 2. Як виникли і розвивалися ідеї раннього гуманізму?

Особливості культури Відродження. Близько середини XIV ст. в Італії виникла культура епохи **Відродження**, або Ренесансу, як її називали французи. Саме італійські майстри відродили мистецтво Стародавніх Греції та Риму, звідки й походить назва епохи. Нове мистецтво виникло на основі **гуманізму**. Видатним майстрам Ренесансу була притаманна різнобічність їхніх обдарувань: вони поєдну-

Відродження — рух у літературі, науці та мистецтві другої половини XIV — XVI ст., що був започаткований в Італії та ґрунтувався значною мірою на відновленні античних традицій.

Гуманізм — світське вільнодумство епохи Відродження, що протистояло духовному пануванню церкви в суспільстві. У широкому розумінні — визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

вали заняття живописом, архітектурою, філософією з вивченням точних наук. Творчість майстрів епохи Відродження заклала підґрунтя європейської культури раннього Нового часу.

Найвищого розквіту культура Відродження досягла за часів Високого Відродження (кінець XV — перші десятиліття XVI ст.) — «золотого віку» італійської літератури, образотворчого мистецтва, філософії та науки. Це були часи титанів Відродження, що закладали підвалини нового розуміння світу та місця лю-

дини в ньому. Під впливом Італії мистецтво Відродження поширилося в країнах Північної Європи. Тут на становлення нової культури вирішальний вплив мала не антична спадщина, а християнство.

Доба Відродження започаткувала суттєві зрушення у світогляді людей, їх релігійних і політичних переконаннях. Розпочалося формування нового типу людини, яка була більше духовно розкріпаченою і впевненою в собі, ніж раніше. Нові ідеї торували собі шлях у боротьбі з офіційним релігійним вченням, готуючи переворот у світогляді людей, що відбувся в роки Реформації.

2 Нікколо Макіавеллі. Одним із найвідоміших теоретиків політичної думки XVI ст. став гуманіст **Нікколо Макіавеллі** (1469—1527). Суперечки навколо поглядів мислителя не припиняються із часу появи його творів. Одні вважають Макіавеллі безпринципним негідником, інші — твердим реалістом, який наважився зобразити світ таким, яким він був насправді.

Упродовж усього життя Макіавеллі Італія була роздerta на десятки дрібних князівств і приваблювала цим володарів сусідніх держав. Постійні внутрішні чвари, напади чужоземних військ підштовхували італійців до роздумів над тим, яким має бути правитель, здатний об'єднати Італію й міцною рукою навести лад у країні.

Над цим питанням замислювався і Макіавеллі. Із цього приводу він написав декілька книг, серед яких найвідомішою є трактат «**Володар**» (1516 р.), присвячений правителю Флоренції Лоренцо Медичі. Сумління може лише заважати правителеві в його діяльності. Головна думка твору полягає в тому, що коли правитель хоче досягти успіху, він має відкинути моральні принципи та діяти силою, хитрістю.

Макіавеллі одним із перших запропонував ідею, що держава створюється не Богом, а людьми. Оскільки інтереси людей є різними і дуже часто навіть протилежними, талант правителя полягає у здатності розуміти потреби суспільства і враховувати людську психологію. У своєму творі мислитель радив правителю піклуватися про підтримку народу, оскільки в разі небезпеки в нього не буде прихильників. Він розумів і те, що для збереження своєї влади правитель іноді має бути рішучим і безжальним. Тому Макіавеллі радив тому, хто захопив владу у державі, одразу вдатися до жорстоких заходів, а згодом зменшувати кількість насильства і тоді народ заспокоїться.

Католицька церква рішуче засудила цей твір як несумісний із християнською етикою, хоча флорентійський мислитель лише першим висловив те, що було політичною дійсністю його часів.

3 Леонардо да Вінчі. Майбутній великий художник **Леонардо да Вінчі** (1452—1519) народився у Флоренції. У 14-річному віці він почав навчатися живопису. Проте на цьому не зупинився — упродовж усього життя наполегливо вивчав різні науки. Мабуть, немає галузі людських знань, якою б не цікавився Леонардо.

■ Нікколо Макіавеллі.
Друга половина XVI ст.
Художник Санті ді Тіто

■ Леонардо да Вінчі.
Автопортрет

Він займався математикою, анатомією, різними галузями техніки, будував літальні апарати й підводні човни, у його записах можна знайти описи гелікоптера, парашута, автомобіля, телефона тощо.

Леонардо-живописець працював дуже повільно, постійно шукаючи чогось нового, експериментуючи. Живопис був для нього засобом пізнання світу. Він вдивлявся в обличчя людей, прагнучи зрозуміти їхній внутрішній світ і перенести на свої картини.

У період розквіту свого таланту Леонардо створив фреску на біблійну тему «**Таємна вечеря**». У її основі лежить євангельський сюжет про те, як під час вечері перед стратою Христос сказав учням, що один із них зрадить його. Майстер зумів досить реалістично передати вирази обличчя учнів Христа, сповнені обурення і здивування, і охоплене жахом обличчя Юди.

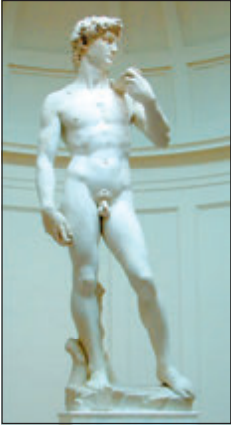
Одним із найвідоміших творів Леонардо став «**Портрет Мони Лізи**», дружини купця дель Джокондо. Цей твір вважають першим у західноєвропейському живописі психологічним портретом. Живописець зумів зосередити увагу глядача не на зовнішній привабливості Мони Лізи, а на її внутрішньому світі.

? Яке враження на вас справляють твори Леонардо да Вінчі? Чому?

■ Таємна вечеря (фреска в домініканському монастирі Санта-Марія-делле-Граціє в Мілані). 1495—1498. Художник Леонардо да Вінчі

■ Портрет Мони Лізи. 1519. Художник Леонардо да Вінчі

■ Давид. 1504.
Скульптор
Мікеланджело
Буонарроті

■ Створення Адама
(фрагмент розпису стелі Сикстинської капели у Ватикані).
1512. Художник Мікеланджело Буонарроті

? Як у наведених творах автор втілює своє бачення ідеалів Відродження?

4 Мікеланджело Буонарроті. Якщо Леонардо мав вдачу мислителя, то **Мікеланджело Буонарроті (1475—1564)** був вічним бунтівником. Він постійно боровся проти заздрощів, нерозуміння, навіть проти самого себе і довів, що людина може здійснити неможливе протягом свого короткого життя.

Мікеланджело зробив головним персонажем своїх творів людину. Жодний пейзаж не цікавив майстра — тільки зображення прекрасного людського тіла. У своєму величому мармуровому «Давиді» він у супереччя біблійному міфу зобразив не хлопчика, а розквітлого юнака, сповненого титанічної сили. Ця статуя стала водночас і символом повернення античної краси до мистецтва, й ідеалом нової людини, втіленням непохитної волі та могутності.

Працюючи над розписом плафона Сикстинської капели, протягом 1508—1512 рр. Мікеланджело самостійно розписав 600 м² стелі на висоті 18 м сюжетами з біблійних міфів. Проте його композиції далекі від традиційного релігійного змісту, вони звеличують людську велич та красу. Такі ж силу й натхнення вклав він у виконання мармурової статуї **Мойсея** для надгробка Папи Юлія II. У трактуванні Мікеланджело Мойсей — це могутній вождь, якого в ті часи так не вистачало роздробленій Італії.

Мікеланджело був найбільш незалежним серед усіх митців італійського Відродження. На прохання Папи Римського зробити його величезну статую скульптор відповів у листі: «Про те, що робити або не робити... дозвольте вирішувати тому, хто до цього причетний».

Мікеланджело підніс мистецтво скульптури на новий рівень. Одного разу, розглядаючи античну статую, він сказав, що її автор «знав більше, ніж сама природа». Ці слова можна віднести й до самого Мікеланджело.

5 Рафаель Санті і Тиціан Вечелліо. Рафаеля Санті (1483—1520) називали світлим генієм італійського Відродження, який спромігся поєднати дух античності з духом християнства. За своє коротке життя Рафаель зумів зробити дуже багато. Декілька років він керував будівництвом собору Св. Петра в Римі, укрити фресками стіни багатьох залів папського палацу у Ватикані, створив чудові портрети своїх сучасників. У його роботах відтворено найтонші відтінки людських почуттів, духовну та фізичну красу персонажів. Новий ідеал людини він утверджував насамперед у портретах і численних зображеннях мадонн.

Вершиною творчості Рафаеля вважають створену в 1513 р. «Сикстинську мадонну». Цікавою є композиція картини: розкривається завіса, і ми бачимо жінку, яка тримає перед собою дитину; жінка

? Які риси творчості Рафаеля, на вашу думку, відображені у цих картинах?

■ Афіньська школа.
1511. Художник Рафаель Санті

■ Сикстинська мадонна. 1514.
Художник Рафаель Санті

водночас і віддає свою дитину, і хоче утримати її, у її погляді — сум, тривога за долю дитини, яку вона жертвує в ім'я спасіння людства. Перед нами не просто мадонна, а жінка, матір, що страждає, як і кожна людина. Головна ідея творчості Рафаеля — створення узагальненого образу ідеальної людини.

Тиціан Вечелліо (1477—1576) був найвідомішим італійським художником венеціанської школи. Багато уваги він приділяв біблійним сюжетам («Христос і Магдалена», «Покладання в труну»). Образи Тиціана сповнені внутрішнього спокою, краси, випромінюють внутрішнє світло.

Неперевершених висот досяг майстер у мистецтві портрета. Йому вдавалося відтворювати різні, іноді суперечливі риси характеру героїв: велич, скупість, підозрілість, лицемірство, хитрість тощо. Художник відкривав у своїх героях те, що вони намагалися приховати, і знаходив неповторні, ледь помітні засоби, щоб це передати. Його портретам завжди була притаманна цікава особливість — домінуючий колір, що повторювався у відтінках. Найвідоміші серед портретів Тиціана — «Іпполіто Медичі», «Карл V».

6 Північне Відродження. Північним Відродженням називають культуру Ренесансу, яка поширювалась у XV—XVI ст. в країнах, розташованих на північ від Італії: у Німеччині, Нідерландах, Франції та Англії. Культура Відродження в них була менш поширена, ніж в Італії. Проте й тут були творці світового рівня. Північне Відродження, на відміну від італійського, натхнення черпало не лише в античності, а також у готиці та працях середньовічних богословів.

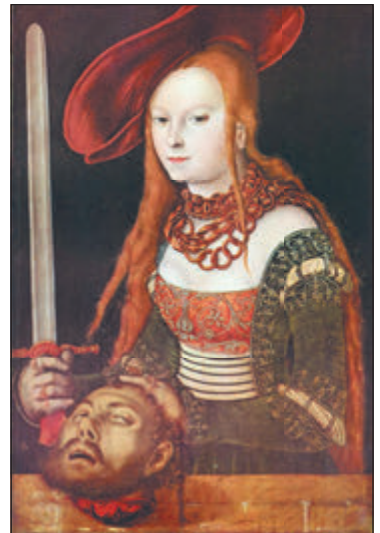
У мистецтві Північного Відродження провідна роль належала живопису.

■ Алгоритм часу. 1570.
Художник Тиціан Вечелліо

? Спробуйте пояснити ідею, закладену в основу цього твору Тиціаном.

■ Юдиф із головою Олоферна. 1530. Художник Лукас Кранах Старший

■ Генріх VIII. 1538.
Художник Ганс
Гольбейн Молодший

■ Тріумф смерті.
1565. Художник Пітер Брейгель Старший

Уже в другій половині XV ст. досягає розквіту мистецтво Нідерландів, а кінець XV — перша половина XVI ст. — це «золота доба» німецького живопису. Серед кращих майстрів варто назвати імена **Лукаса Кранаха Старшого** (1472—1553), автора відомого портрета М. Лютера (див. с. 64), та **Ганса Гольбейна Молодшого** (1497(1498)—1543), який був придворним майстром англійських королів і досяг вершин майстерності у створенні портретів.

■ Сліпі
(Притча про сліпих).
1568. Художник
Пітер Брейгель
Старший

? Поясніть, як ви зрозуміли ідею твору автора.

Видатними творами Північного Відродження є картини **Пітера Брейгеля Старшого** (1525(1530)—1569). На них красиве існує поряд із потворним, радість — із трагедією. Його картини відбивають реалії своєї епохи. Їхні назви говорять самі за себе: «Тріумф смерті», «Танець під шибеницею», «Сліпі», «Каліки».

Своїми творами він, як й інші майстри Північного Відродження, намагався показати зворотний бік тогочасного життя — невпевненість у майбутньому, страх перед зміною звичного способу життя.

Центральне місце в німецькому мистецтві XVI ст. посідає **Альбрехт Дюрер** (1471—1528). У його творчості відображено драматичні події історії Німеччини того часу. Дюрер вирізнявся характерною для майстрів Відродження різноманітністю вподобань: він цікавився анатомією, математикою, інженерною справою, живописом і виготовленням гравюр.

Дюрер написав багато портретів відомих сучасників, що жили і діяли в ті буремні роки в Німеччині. Особливої майстерності він досяг у мистецтві гравюри, створивши понад 200 картин. Використовуючи відомі біблійні сюжети, художник вкладав у них новий зміст.

Відомою є серія його гравюр «Апокаліпсис», де під виглядом Стародавнього Вавилона, що накликав на себе Божу кару, художник зобразив папський Рим. Дюрер прихильно ставився до Реформації, що розгорнулася в Німеччині, підтримував вимоги повстанців у Селянській війні.

7 Еразм Роттердамський. Видатним представником Північного Відродження був вчений-гуманіст **Еразм Роттердамський** (1466(1469)—1536).

■ Альбрехт Дюрер. 1498.
Автопортрет

■ Рицар, смерть та диявол.
1513. Художник Альбрехт
Дюрер

■ Еразм
Роттердамський.
1523. Художник
Ганс Гольбейн
Молодший

Після завершення в 1499 р. навчання на теологічному факультеті Паризького університету він посів провідне місце в європейському науковому світі як видатний філолог, письменник і мислитель.

У творах Еразма Роттердамського викладені основи його гуманістичного вчення. Зокрема, він розглядав християнство як вищий етап морального розвитку людства, підготовлений попереднім періодом розвитку античної культури й науки. Саме античність, на його думку, визначила важливе значення людяності та людської гідності у загальному процесі морального самовдосконалення.

У своїх сатирах «Похвала глупоті», «Розмови за просто» Еразм Роттердамський викривав формалізм, догматизм і відсутність будь-якої розумної основи — «глупоту» в усіх сферах життя — політичній, церковній, культурній. Найбільш різко він критикував церковних богословів.

Вчення мислителя сприяло поширенню у Європі реформаційних ідей, хоча він сам був рішучим противником Реформації.

Уривок із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського

...А верховні першосвященники, що займають місце самого Христа? Якби вони, у свою чергу, також спробували наслідувати його життя, тобто його бідність, його працю, його вчення, його страждання, його презирство до життя, а також замислилися про значення свого титулу «папи», тобто отця і святійшого, то скажіть, що було б сумнішим за становище папи? І хто б став ціною свого добробуту боротися за це місце? Хто, купивши його, став би відстоювати його мечем, отрутою і будь-яким насильством? Скільки переваг втратив би папський престол, якби сюди дісталася мудрість? Що б сталося з усіма цими багатствами, з усіма цими перемогами, з усіма цими надіями, дозволами та порушеннями церковних заборон, поборами, індульгенціями, кіньми, мулами, охоронцями, що б відбулося, кажу я, з усіма цими принадами?..

Як зображує Еразм Роттердамський спосіб життя римських пап?

Висновки

- ▶ Видатні майстри італійського Високого Відродження своєю творчістю сприяли поширенню в європейському суспільстві нових ідеалів, нових поглядів на людину та її місце в навколишньому світі.
- ▶ Для Північного Відродження було притаманне звернення до проблем, що хвилювали тогочасну людину, умов її повсякденного життя, непевності в сьогоденні.

Запитання і завдання

1. Що таке Відродження? 2. Назвіть хронологічні межі доби Високого Відродження. 3. Які живописні твори Леонардо да Вінчі ви знаєте? 4. Хто є автором твору «Сикстинська мадонна». 5. Яких майстрів Північного Відродження ви знаєте? 6. Хто створив серію гравюр «Апокаліпсис»?
- 7. Охарактеризуйте особливості культури Відродження. 8. Чим уславився Еразм Роттердамський? 9. У чому полягали нові погляди на державу і суспільство, сформульовані Н. Макіавеллі? 10. Визначте спільні та відмінні риси, притаманні творчості титанів італійського Високого Відродження?
- 11. Охарактеризуйте творчість митців Північного Відродження.
- 12. Складіть у зошиті таблицю «Титани італійського Високого Відродження».

Митець	Твори

- 13. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного з митців епохи Відродження або про його твір.

§ 7. Зародження культури бароко. Становлення нової європейської науки

1. Як мистецтво своїми засобами відображає дійсність? 2. Із чим пов'язаний перехід від одного до іншого стилю в культурі? 3. Які риси були притаманні розвитку науки у Середньовіччі?

Особливості мистецтва бароко. Наприкінці XVI ст. в деяких країнах Європи культура доби Відродження стала поступатися місцем новому стилю — **бароко**. Він був започаткований у папському Римі й пов'язаний із поширенням ідей Контрреформації. Його вишуканість і яскраві художні засоби, на противагу скромності

протестантських церков, мали підкреслювати грандіозність і пишноту католицької церкви.

Мистецтво епохи бароко змінилося за змістом. Головну увагу воно стало приділяти пристрастям і відчуттям людини, поєднувати реальне та уявне. Почуттєвий характер цього мистецтва, у якому митець ігнорує розміри й норму, зображує контрасти, які створюють ілюзію реальності, справляє велике враження на глядача. Важливе значення має те, що протягом XVII ст., яке називають «століттям бароко», відбулася справжня

наукова революція, яка поклала край середньовічному баченню світу.

Найвідомішими майстрами живопису епохи бароко вважаються голландець Рембрандт ван Рейн, фламандець Пітер Пауль Рубенс, іспанець Дієго Веласкес.

Бароко (від італ. *barocco* — примхливий, химерний) — доба в образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці та літературі країн Європи, колоніальної Центральної і Південної Америки кінця XVI — середини XVIII ст.

Завдяки творчості письменника Мігеля Сервантеса доба бароко стала «золотим віком» іспанської літератури.

2 Рембрандт ван Рейн. У 30-ті рр. XVII ст. Рембрандт ван Рейн (1606—1669) був найпопулярнішим художником Голландії. Відомим його зробила картина «Урок анатомії доктора Тульпа» — груповий портрет доктора Тульпа з учнями. Рембрандт уперше, створюючи груповий портрет, вирішив відмовитися від традиційної композиції,

? Які особливості творчості митця відображають наведені репродукції його картин?

■ Урок анатомії доктора Тульпа.
1632. Художник Рембрандт ван Рейн

■ Нічна варта.
1642. Художник Рембрандт ван Рейн

де всі персони позують художнику. На його картині учні оточили стіл в анатомічному театрі, на якому лежить тіло людини, і слухають пояснення доктора Тульпа. Художник зумів показати різну реакцію на кожному з обличч учнів. Деякі з них, наче стурбовані появою глядачів, дивляться їм просто у вічі. Картина мала величезний успіх.

Рембрандт створив багато картин, щоразу все наполегливіше намагаючись відійти від усталених норм, дивуючи сучасників незвичністю творчої манери.

Вінцем життя і творчості геніального художника стала картина «Повернення блудного сина» — біблійний сюжет про гульця, який, втративши геть усе в житті, повернувся в рідний дім, до батька.

3 Пітер Пауль Рубенс. Пітер Пауль Рубенс (1577—1640) був центральною фігурою фламандського мистецтва XVII ст. Спільною рисою, що об'єднувала фламандське мистецтво з голландським, була любов до життя в усіх його проявах. Однак якщо на картинах голландських майстрів превалювали побутові сцени, портрети бюргерів і міщан, то фламандські художники мали малювати те, що влаштовувало католицьку церкву і дворян.

У творчості Рубенса ці особливості проявилися найбільш яскраво. Як придворний художник іспанського намісника у Фландрії, він постійно був перевантажений замовленнями від дворян, церкви, але знаходив час виконувати дипломатичні доручення. Майстер написав сотні картин, ушлавлюючи в яскравих барвах силу, мужність, красу людських почуттів і вчинків.

У Рубенса було багато картин на історичні теми. Одна з найвідоміших серій — «Життя Марії Медичі» — складається з 21 твору, де він зобразив і реальних історичних

■ Повернення блудного сина. 1632. Художник Рембрандт ван Рейн

■ Зустріч Марії Медичі та Генріха IV Наваррського в Ліоні. 1625. Художник Пітер Пауль Рубенс

- Повернення Діани з полювання. 1615. Художник Пітер Пауль Рубенс

? Визначте за творами П. Рубенса (с. 51, 52) особливості його творчого стилю.

осіб, і міфологічних персонажів, відтворив реалії тогочасної історичної епохи. Творчість Рубенса справила величезний вплив на становлення фламандської школи живопису, а його роботи відомі в усьому світі.

4 **Дієго Веласкес.** Сучасники називали іспанського майстра **Дієго Веласкеса** (1599—1660) «живописцем істини». Із 1623 р. до кінця життя він був придворним художником іспанського короля Філіппа IV. Провідне місце в його творчості посідали портрети. Іспанська аристократія не вимагала, щоб її малювали красивішою, ніж вона була насправді, — вона пишалася своїм походженням, а не мінливою красою. Веласкес писав портрети членів королів-

ської родини, іспанських дворян та їхніх дружин. При цьому він ніколи не відмовлявся від зображення правди, малював людину такою, якою вона була. Папа Інокентій, побачивши, яким його зобразив Веласкес, промовив: «Занадто схожий».

? Чому Веласкеса називали «живописцем правди»? Висловіть свою думку.

- Пряхи (Міф про Арахну). 1658. Художник Дієго Веласкес

- Портрет Папи Інокентія Х. 1650. Художник Дієго Веласкес

Наприкінці життя митець створив картину «Пряхи», де розкрив красу простих жінок-робітниць, які виткали килим, а поряд із ними — придворних дам, що розглядали готову роботу. Це було останнє велике полотно Веласкеса. Він присвятив своє життя служінню істині пензлем художника.

5 Гуманізм Сервантеса. Творчість Мігеля де Сервантеса Сааведри (1547—1616) вважають вершиною іспанської літератури XVII ст. Головним у творчості письменника є роман «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі».

Головний герой роману, дворянин Алонсо Кіхано, що уявив себе мандрівним лицарем, мріяв відродити лицарські часи тоді, коли вони вже давно минули. Він один не розумів цього та як останній «лицар сумного образу», являв собою кумедну постать. Дон Кіхот намагався самотужки змінити існуючі порядки, захистити вдів і сиріт, покарати винуватців їхніх страждань. Насправді ж він створював тільки безладдя. Проте мотиви його вчинків — людяні та шляхетні.

Герой Сервантеса — справжній гуманіст. «Нехай сльози бідняка, — казав Дон Кіхот, — викличуть у тебе за однаково сильного відчуття справедливості більше співчуття, ніж скарги багатія». У цих словах — відлуння думок, що були занадто сміливими, навіть небезпечними в Іспанії XVII ст. У романі Дона Кіхота супроводжує його вірний товариш — селянин Санчо Панса. Він часто буває незграбним, смішним, але водночас є носієм народного гумору, характеру й мудрості.

6 Розвиток медицини й математики. Розвиток наукових знань у XVI—XVII ст. відіграв важливу роль у становленні нового суспільства у європейських країнах. Період XVII ст. став часом, коли було зроблено

■ Мігель де Сервантес Сааведра

■ Перше видання «Дон Кіхота» (1605 р.)

- Видання з анатомії
«Мікрокосмографія: опис
людського тіла». 1631

- Ілюстрації з книги
Андреаса Везалія
«Про будову людського
тіла». 1543

вирішальні кроки в пізнанні людини й законів Всесвіту, що заклали підвалини нового природознавства.

Значних успіхів було досягнуто в розвитку анатомії. Почали провадитися систематичні анатомічні розтини, що дало змогу висунути нові теорії про природу людського організму та винайти нові методи лікування хвороб. Італійський медик **Андреас Везалій** (1514—1564) видав у 1543 р. фундаментальну працю «**Про будову людського тіла**». Незважаючи на переслідування духовної та світської влади, Везалій робив розтини людських тіл, вивчаючи анатомію людини. Його ім'я залишилося назавжди в історії медицини як людини, що зруйнувала вікові забобони про побудову людського тіла і започаткувала сучасну анатомію.

Іспанський вчений **Мігель Сервет** (1511—1553) відкрив і описав систему кровообігу людини. За сміливість наукових поглядів і незалежність у думках його було страчено.

Існування кровообігу людини було підтверджено під час анатомічних досліджень Везалія, а англійський лікар та анатом **Вільям Гарвей** (1578—1657) завершив вивчення цієї теми, створивши теорію кровообігу людини. Згодом Гарвей почав вивчати, як зароджується людське життя. Сутність своїх дослідів він підсумував у вислові: «Усе живе — із яйця». Медичні світила тогочасної Європи не сприйняли його відкриттів, але він не здавався. Сучасники зрозуміли й визнали заслуги вченого лише наприкінці його життя.

Вчений-аматор **Антоні ван Левенгук** (Нідерланди) (1632—1723) винайшов мікроскоп, який дозволив йому зробити чимало важливих відкриттів. Найбільше їх було здійснено в 1674 р., коли він першим

дослідив і довів існування мікробів. У краплині води Левенгук відкрив цілий новий світ.

Із кінця XVI ст. розвивалися майже всі галузі математики. Набула сучасного вигляду алгебра. Французький математик **Франсуа Вієт** (1540—1603) започаткував літерні позначення й заклав основи загальної теорії рівнянь, завдяки чому він вважається засновником нової алгебри. Ще один французький математик і філософ **Рене Декарт** (1596—1650) установив взаємозв'язок між теорією рівнянь і геометрією та відкрив нову дисципліну — аналітичну геометрію. Основи своєї теорії він виклав у праці «**Міркування про метод**». Нові методи розрахунку нескінченно малих величин запропонував професор Болонського університету **Бонавентура Кавальєрі** (1598—1647) у праці «**Геометрія неподільних**». У розробці цього методу значну роль відіграли також Йоганн Кеплер (Німеччина) і Рене Декарт. Останній ввів до наукового обігу поняття змінної величини.

■ Рене Декарт.
Близько 1649 р.
Художник Франц
Хальс

7 Розвиток астрономії. Бурхливий розвиток мореплавства в Нові часи сприяв становленню наукової астрономії. Саме в астрономії було зроблено відкриття, що завдали нищівного удару старій системі поглядів на будову Всесвіту. За цією системою, що базувалася на поглядах Арістотеля і Птолемея, у центрі світу була розташована неперушна Земля, навколо якої оберталися Місяць, Сонце та зорі.

Хибність старої теорії довів польський вчений **Миколай Коперник** (1473—1543). Унаслідок досліджень він дійшов висновку, що Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця й навколо власної осі, та створив геліоцентричну систему (із Сонцем у центрі). Свої погляди він виклав у відомій праці «**Про обертання небесних тіл**». Коперник створював її впродовж 40 років, але, розуміючи, яку реакцію вона викличе, боявся надрукувати. Книга вийшла у світ у день смерті вченого й супроводжувалася обережною передмовою видавця, у якій він репрезентував викладену в книзі теорію як цікаву гіпотезу. Праця «Про обертання небесних тіл» була засуджена католицькою церквою і з 1616 аж до 1822 р. згадувалася в «Індексі заборонених книг».

Астрономія (від грец. «зоря» та «закон») — наука про будову і розвиток космічних тіл та всього Всесвіту.

■ Миколай Коперник

■ Галілео Галілей

Наступний крок у дослідженні Всесвіту здійснив італієць **Джордано Бруно** (1548—1600). На відміну від Коперника, який центром Всесвіту вважав Сонце, Бруно обґрунтував ідею нескінченності Всесвіту, де існує безліч світів з окремими сонцями. За поширення цих поглядів він був заарештований, провів вісім років у в'язниці, але так і не зрікся своїх переконань. За вироком суду інквізиції його було звинувачено в ересі та спалено на багатті. Усі твори Дж. Бруно було внесено до «Індексу заборонених книг», де вони перебували до останнього видання в 1948 р.

Італійський вчений **Галілео Галілей** (1564—1642) зробив телескоп зі збільшенням у 32 рази й розпочав із його допомогою регулярні дослідження. Він переконався в безмежності зоряного простору, відкрив гори на Місяці, плями на Сонці та супутники, що оточують Юпітер. Усе це підтверджувало правильність теорій М. Коперника та Дж. Бруно. У 1632 р. він видав працю «**Діалоги про дві найвідоміші системи світу — Птолемеєву та Коперникову**», де навів незаперечні докази правильності теорії Коперника. За цю книгу церква влаштувала суд над 70-річним астрономом. Після п'яти місяців принижень і допитів Галілей зрікся своїх поглядів. За легендою, після цього він вигукнув: «А все-таки вона обертається!»

До кінця своїх днів Г. Галілей перебував під наглядом інквізиції, йому заборонили писати й видавати свої праці. В останні роки життя він досяг значних успіхів у фізиці — відкрив закони сучасної механіки. Лише у 80—90-х рр. XX ст. католицька церква визнала, що засудження вчених було помилковим, і погодилася з їхніми поглядами на будову Всесвіту.

■ Геоцентрична система Птолемея

■ Геліоцентрична система Коперника

? Як наведені карти Всесвіту відображають відмінності геоцентричної та геліоцентричної систем його будови?

Витяг із вироку кардиналів щодо Галілея

Ти, Галілею, був звинувачений на цьому суді в тому, що вважаєш за істину і поширюєш у народі брехливе вчення про те, що Сонце перебуває в центрі світу нерухомо, а Земля рухається на осі добовим обертанням; у тому, що ти мав численних учнів, яким викладав це вчення. Нарешті з'явився на світ твій твір, лист до одного твого колишнього учня, де ти, наслідуючи дурниці Коперника, розвинув деякі положення, що суперечать здоровому глузду і Святому Письму. Тому, бажаючи захистити людей від шкоди та спокуси, які виходили з твоєї поведінки і загрожували чистоті віри... вчені-богослови постановили:

1. Положення, що Сонце — центр Всесвіту і є нерухожим, є думка безглузда, філософськи неправильна і вкрай єретична, тому що вона суперечить Святому Письму.
2. Положення, що Земля не центр Всесвіту і не є нерухомою, суперечить духу віри...

? За що церква засудила Галілея? Які докази вона наводила?

Висновки

- Доба бароко збагатила європейське мистецтво багатьма творами, що поєднували пишність, винахідливість та виразні художні ефекти.
- Унаслідок наукових відкриттів XVI—XVII ст. було закладено основи нового природознавства, створено наукову теорію будови Всесвіту й прокладено шлях до пізнання ще не відкритих законів природи.

Запитання і завдання

1. Що таке бароко? 2. Яку назву мав груповий портрет офіцерів амстердамської стрілецької роти, намальований Рембрандтом? 3. Який живописець створив серію картин «Життя Марії Медичі»? 4. Назвіть головний твір М. Сервантеса. 5. Чим уславився Андреас Везалій? 6. Хто створив геліоцентричну теорію будови Всесвіту?
7. Чим мистецтво бароко відрізнялося від мистецтва Відродження? 8. Що нового внесли в розвиток живопису художники епохи бароко? 9. Охарактеризуйте життя і творчість М. Сервантеса. 10. Визначте, який вплив на розвиток людства мали відкриття в медицині й математиці, здійснені у XVI—XVII ст. 11. Якими були основні досягнення астрономії цієї доби?
12. Складіть у зошиті таблицю «Наукові відкриття XVI—XVII ст.».

Вчений	Зміст відкриття	Значення відкриття

13. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про творчість одного із живописців доби бароко. 14. За додатковою літературою познайомтеся з біографіями М. Коперника, Дж. Бруно та Г. Галілея. На прикладах життя та діяльності трьох великих астрономів висловіть власну думку про те, у чому в той час виявлялася особиста мужність людини.

§ 8. Практичне заняття**«Гуманістичні ідеї у творах Еразма Роттердамського» /****«Ідеї гуманізму в шедеврах Високого Відродження» (на вибір вчителя)****Мета (визначається за обраною темою):**

- 1) визначити особливості прояву гуманізму у творчості Еразма Роттердамського;
- 2) охарактеризувати засоби і методи реалізації гуманістичних ідей у творчості майстрів Високого Відродження.

Завдання до практичного заняття: підготувати повідомлення за темою, визначеною вчителем, відповідно до змісту заняття.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть зміст своїх повідомлень.
2. Представте класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

§ 9. Реформація в Німеччині

1. Якими були особливості політичного розвитку Німеччини в XIV—XV ст.?
2. Які уявлення про побудову суспільства та поведінку людини в ньому проголошувала католицька церква?
3. Які рухи, спрямовані проти католицької церкви, ви знаєте? Якою була їх мета?

Німеччина напередодні Реформації. Реформація — слово, що перекладається з латинської мови як «перебудова», стало символом цілої епохи в історії країн Європи. Це була доба, коли в суспільстві розгорнувся рух за переосмислення ролі католицької церкви. Дуже швидко ця боротьба, що починалася з диспутів в університетських залах, перекинулася на поля бойовищ. Мине багато часу, поки людство зрозуміє, що неможливо знищити всіх, хто хоче жити інакше. Треба навчитися жити разом, на одній планеті. Шлях до цього буде дуже довгим. Події, які спричинили розкол Європи на два великі табори — католиків і прихильників Реформації, — розпочалися на початку XVI ст. в Німеччині.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. Німеччина була складовою частиною Священної Римської імперії, до назви якої тоді додали слова «німецької нації». Окрім Німеччини, до її складу входили землі сучасних Нідерландів, Бельгії, Австрії, Чехії, Французької Бургундії, частина Італії та інші території.

Священна Римська імперія була політично роздробленою країною, що складалася з багатьох великих і малих, світських і церковних володінь. Очолював Німеччину виборний король, який коронувався як імператор. Він обирався на зборах курфюрстів.

Починаючи з 1438 і до 1806 р. імператори обиралися з родини Габсбургів. У 1519 р. молодий іспанський король Карл I Габсбург став новим імператором під ім'ям Карла V (1519—1556 рр.).

Князі відігравали важливу роль у житті Німеччини. У перші десятиріччя XVI ст. їх було близько 70 — архієпископів, єпископів та світських осіб. Сім князів-курфюрстів, що обирали імператора, усіляко протидіяли посиленню його влади та залишали за собою

Реформація — церковно-релігійний і суспільно-політичний рух у країнах Західної і Центральної Європи, спрямований проти католицької церкви, який виник у XVI ст.

Курфюрсти — церковні та світські князі у Священній Римській імперії німецької нації, які мали право обирати імператора.

■ Імператор Карл V
(Карл I Габсбург)

право самостійно вирішувати найважливіші справи.

На початку XVI ст. вся територія Німеччини була вкрита мережею великих, середніх і дрібних міст, загальна кількість яких сягала 3 тисяч.

Міста поділялися на «імперські», підпорядковані безпосередньо імператору, та «вільні», які користувалися самоуправлінням, здобутим унаслідок звільнення від своїх сеньйорів. У XVI ст. відмінності між «імперськими» і «вільними» містами майже зникли. Вони мали великі права і часто правили навколишніми територіями як невеликим князівством. Найбільшими містами були Нюрнберг, Аугсбург, Кельн.

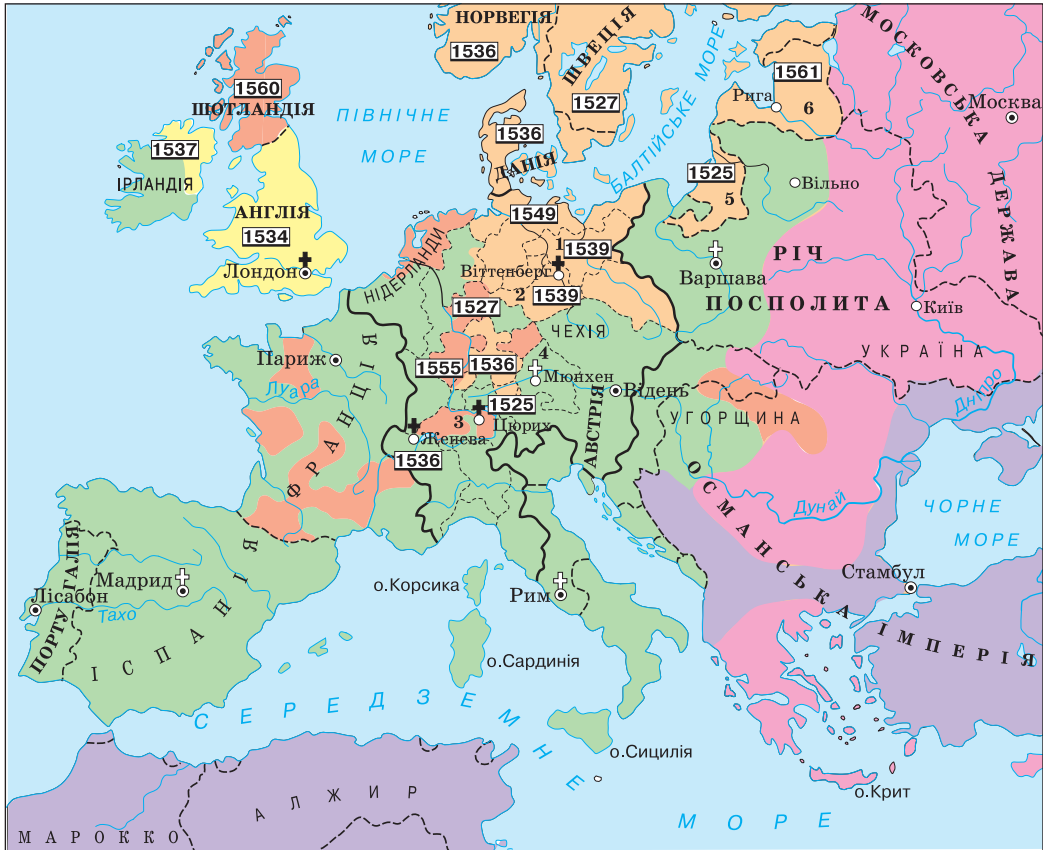
У Німеччині існував **рейхстаг** — імперські збори, які включали три курії — курфюрстів, духовних і світських князів та представників міст. У князівствах існували **ландтаги** — станово-представницькі органи місцевого дворянства, духовенства і князівських міст. У деякі ландтаги входили також представники сільських громад. Рейхстаг і ландтаги обговорювали близькі за змістом питання: збереження миру, закони, грошові збори, але на різному рівні — усієї імперії чи окремих князівств. Кожна курія приймала рішення окремо, а потім вони порівнювалися. Велику роль у роботі ландтагів відігравали міста.

Новою рисою в розвитку Німеччини XVI ст. стало формування регіонального виду управління — не з центру або місць, а за округами. У політично роздробленій країні ці округи були створені перш за все для того, щоб полегшити боротьбу з грабіжниками і порушниками миру.

На початку XVI ст. в Німеччині панували феодальні відносини, більшість населення становило залежне селянство, яке сплачувало податки землевласникам і церкві. Проте поступово в країні поширювалися ринкові відносини. Особливо багато підприємств було створено в гірничій промисловості. Появі нових виробництв сприяв великий попит на їхню продукцію.

Дух наживи та енергія підприємництва стали символом цього часу. У багатьох країнах були відомі імена німецьких багатіїв Фуггерів, Гохштеттерів, Імгофів, Вельзерів.

■ Реформація і Контрреформація в Європі

--- Кордони Священної Римської імперії та інших держав у другій половині XVI ст.

✚ Головні центри реформаційного руху

1527 Роки офіційного впровадження протестантської віри

Території переважного впливу протестантських церков:

- лютеранських
- кальвіністських
- англіканських

Території переважного впливу католицької церкви

Території поширення православ'я

Території поширення ісламу

✚ Головні центри Контрреформації

Цифрами позначено:

1. Бранденбург
2. Саксонія
3. Швейцарський Союз
4. Баварія
5. Пруссія
6. Лівонія

■ Нюрнберг — одне з найбільших міст Німеччини. XV ст.

■ Рицарський турнір на головній площі Нюрнберга. 1561 р.

Католицька церква претендувала на першорядну роль у житті політично роздробленої Німеччини. Вона мала тут набагато ширше поле діяльності, ніж у країнах із сильною центральною владою. Усю Німеччину заповнили продавці індульгенцій, святих реліквій та різні збирачі платежів на користь церкви. Католицькій церкві належали величезні земельні володіння й навіть міста. Найбільші прибутки зі своїх володінь Папа Римський отримував саме з Німеччини. Водночас він не надто переймався порядками в німецьких монастирях, що підривало авторитет церкви в очах населення.

У 1510 р. імператор Максиміліан I здійснив спробу домовитися з Папою Римським. Він, зокрема, розраховував на обмеження платежів на користь Риму. За його дорученням підготували «Скарги німецької нації», де було зібрано основні претензії. Проте ця спроба зазнала повного провалу.

2 Німецький гуманізм. Критика католицької церкви була пов'язана з поширенням у Німеччині ідеалів гуманізму.

На початку XVI ст. в Німеччині існували 16 університетів, у більшості з яких викладали вчені-гуманісти. Найвищого розквіту гуманізм досяг у Німеччині напередодні Реформації. Саме тоді сягнула свого піку гуманістична сатира, утверджувалися нові суспільні ідеали, розгорталися пошуки нових форм розвитку релігійного життя. У Німеччині з'явилися «Листи темних людей» — дотепна, гостра й талановита сатира, яка викривала безкультурність і моральний занепад духовенства, його захоплення нескінченними схоластичними суперечками з будь-якої дрібниці. Європейської слави набула діяльність молодшого сучасника Е. Роттердамського рицаря-гуманіста Ульріха фон Гуттена (1488—1523).

Ульріх фон Гуттен був одним з авторів «Листів темних людей», писав епіграми на Папу Юлія II, у яких викривав його розпусність і висміював продаж індульгенцій. Гуттен із притаманним йому темпераментом і палким патріотизмом різкіше, ніж Е. Роттердамський, таврував католицьке духовенство, виступав за «свободу батьківщини». Він прославляв гуманістичні науки, які допомагають «прозріти Німеччині», вбачав у розумі «керівника життя» людини і рішуче засуджував «варварство» та «благочестиве обдурювання» в церкві. Саме гуманісти — найближчі друзі Гуттена — одними з перших відгукнулися на виступ М. Лютера проти продажу індульгенцій.

■ Ульріх фон Гуттен

Із памфлету Ульріха фон Гуттена «Вадиск, або Римська тріада»

Трьома речами підкорює собі Рим усе: насиллям, хитрістю й лицемірством. Три речі винайдено, щоб вичавлювати золото з чужих країн: торгівля індульгенціями, вигадана війна з турками і влада папських легатів у варварських землях. Трьома речами постійно опікуються в Римі, хоча ніколи не доводять їх до кінця: спасінням душ, реставрацією храмів, що розвалилися, і турецькими походами. Про три речі не можна казати правду: про Папу, про індульгенцію і про безбожжя. Три речі знехотя роблять у Римі: дотримуються слова, допомагають іншому і поступаються дорогою... Трьох речей бажає кожен у Римі: коротких молитов, доброго золота, життя, сповненого насолоди. Три речі складають рису, що вирізняє Рим: Папа, старі споруди і користолобство...

- ? 1. Проти кого спрямовано памфлет Ульріха фон Гуттена? 2. Які його основні ідеї?

3 Мартін Лютер і початок Реформації. На чолі реформаційного руху в Німеччині став німецький богослов **Мартін Лютер** (1483—1546). 31 жовтня 1517 р. він вивісив на дверях церкви у Віттенберзі свої «95 тез» проти зловживань продажем індульгенцій. У тезах Лютера в загальних рисах визначилися основи нового вчення. Чільне місце в ньому належало трьом положенням.

- 1) Людина рятується лише своєю вірою.
- 2) Спасіння отримується лише Божою милістю і не залежить від будь-яких «заслуг» людини, бо не люди, а лише Бог знає справжню вартість «добрих справ».
- 3) Єдиним авторитетом у справах віри є Святе Письмо, Слово Боже.

■ Мартін Лютер.
1529. Художник Лукас
Кранах Старший

- Двері Замкової церкви,
до яких М. Лютер
прикріпив свої тези
проти продажу
індульгенцій

Це вчення Лютера, яке можна стисло охарактеризувати як «спасіння вірою», спонукало до подальших роздумів. Якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то для чого взагалі потрібне посередництво католицької церкви, усієї величезної церковної ієрархії на чолі з папою? Вчення Лютера перекреслювало обов'язковий для католика авторитет поряд зі Святим Письмом рішень папи й церковних соборів. На його думку, про це не йдеться у Святому Письмі, а тому його слід відкинути як «людські вигадки».

Виступ Лютера здобув підтримку значної частини населення Німеччини. Католицька церква засудила виступ Лютера, Папа Лев X відлучив його від церкви. Однак німецькі князі на з'їзді у Вормсі вирішили підтримати Лютера.

У Німеччині почалася Реформація, яка охопила всі верстви населення країни.

4 Народна Реформація. Томас Мюнцер.

У кожному місті й селі, у кожній оселі люди сперечалися про те, якою має бути церква. Вони самовільно виганяли священників, розпускали монастирі. Користуючись ситуацією, князі захоплювали монастирські землі, а міська верхівка відмовлялася сплачувати церкві податки. Владу папи римського більше не визнавали.

Проте ці зміни задовольняли далеко не всіх. Міська біднота, селяни прагнули більшого. Вони слухали проповідників, які обіцяли їм наближення Царства Божого на Землі: усе буде спільним і всі люди стануть рівними. Саме такої **Народної Реформації** вони бажали та ладні були боротися за неї.

У багатьох містах і селах розпочалися стихійні виступи. Реформація, що починалася як рух поміркованих верств суспільства, натхненних гуманістичними ідеалами проти

католицької церкви, набула рис, притаманних боротьбі народних мас за покращення свого становища.

У містах Німеччини з'явилися проповідники, які закликали людей жити так, як написано у Євангелії: «І всі віруючі були разом, і мали все спільне: і продавали свої володіння та будь-яку власність, і роздавали всім за їхніми потребами». Прихильниками майнової та соціальної рівності були **анабаптисти**. Вступаючи до їхньої громади, треба було прийняти хрещення вдруге, звідки й виникла назва. Одним із найвідоміших проповідників ідеалів анабаптистів став друг Лютера, а згодом його противник **Томас Мюнцер** (бл. 1490—1525). Він закликав народ підняти меч проти панів і силою встановити на землі Царство Боже. За його переконаннями, боротьбу належало розгорнути не лише проти католицької церкви, а й проти всіх тих, хто жив, порушуючи християнські заповіді, — князів, рицарів, лихварів. Усі мають бути рівними перед Богом, монастирі й замки слід знищити, а панам треба залишити палаци, оселитися у простих хатинах і працювати. Тих дворян, хто чинитиме опір установленню справедливих порядків, доведеться примушувати або страчувати. Це був заклик до повстання, і анабаптисти готувалися до нього.

Ідеї Мюнцера та анабаптистів у Німеччині підтримала більшість найбідніших верств населення. Лютера їхні наміри налякали. Як засвідчили подальші події, шляхи Лютера і прихильників насильницької побудови на землі Царства Божого розійшлися.

Улітку 1524 р. в країні розпочалися окремі виступи селян, якими влада спочатку знехтувала. Восени повстання охопило південь Німеччини й набуло характеру селянської війни. Селяни розправлялися з панами і створювали озброєні загони. Вони спалювали замки, руйнували монастирі, а захоплене майно розподіляли порівну; до повстанців приєднувалися міщани і дрібні рицарі. За їхньою допомогою було розроблено найпопулярнішу серед німецьких селян у роки війни програму під назвою «12 статей». У ній висувалися вимоги скасування особистої залежності селян і десятини, зменшення оброку й панщини.

Селянська війна 1524—1526 рр. у Німеччині — збройна боротьба селян, підтримана частиною городян, викликана посиленням соціального гноблення і переплетена з Реформацією.

■ Томас Мюнцер. XVIII ст.

■ Напад селян на рицаря

■ Руйнування католицьких церков у Німеччині в період Реформації

? Яку особливість Народної Реформації відображають наведені ілюстрації?

Покарання селян мали відбуватися за рішеннями суду, а не панами. Священика для кожного села повинна була обирати сільська громада. У роки селянської війни ця програма перевидавалася 25 разів.

Представники бюргерства та рицарства висунули «Гейльброннську програму». У ній висловлювалися вимоги посилення імперської влади, скасування митних зборів усередині країни, запровадження єдиних монет і мір. Селяни мали звільнитися від особистої залежності за викуп у розмірі 20-кратної вартості сплачуваних податків. У здійсненні вимог цієї програми були зацікавлені насамперед підприємці, оскільки вони створювали умови для розвитку ринкових відносин.

Селянська війна охопила всю Німеччину. Загони селян зазвичай вели боротьбу в рідних землях. Звільнивши їх від ненависних панів, вони розходилися по домівках. Коли поспіхом зібрані загони дворянської кінноти перейшли в наступ, селяни не змогли виступити проти них разом. Лютер проголосив, що особиста залежність селян не суперечить Святому Письму, а тому виступати проти неї — гріх. Від початку боротьби Мюнцер був разом із повсталими. Він особисто очолював повстання в Тюрингії (Центральна Німеччина).

Для придушення повстання німецькі князі зібрали велике, добре озброєне військо з дворянської кінноти і найманців. У травні 1525 р. біля міста Франкенгаузен повстанців було розгромлено. Приблизно тоді ж було придушено повстання і в Південній Німеччині. Коли селяни дізналися про цю поразку, багато з них відмовилися від подальшої боротьби.

Хоча в окремих районах виступи тривали до середини 1526 р., Селянська війна закінчилася поразкою. По всій Німеччині чинилися розправи над повсталими. Кількість загиблих і страчених у Селянській війні в Німеччині перевищила 100 тис. осіб.

Висновки

- ▶ На початку XVI ст. події в німецьких землях стали причиною виникнення реформаційного руху, спрямованого проти діяльності католицької церкви в Європі.
- ▶ У Німеччині діяльність гуманістів підготувала суспільство до розуміння необхідності реформування католицької церкви й розгортання боротьби за об'єднання країни.
- ▶ Виступ М. Лютера започаткував Реформацію в Німеччині, яка поширилася в інші країни Європи.
- ▶ Народна Реформація, прихильниками якої була більшість незаможних верств населення, зазнала поразки в роки Селянської війни.

Запитання і завдання

1. До складу якої держави входила Німеччина на початку XVI ст.? 2. Хто такі курфюрсти? 3. Що таке Реформація? 4. Коли в Німеччині розпочалася Реформація? 5. Кого називали анабаптистами? 6. Чим завершилася Селянська війна в Німеччині?

7. Охарактеризуйте становище Німеччини на початку XVI ст. 8. Чи можна вважати випадковістю, що Реформація розпочалася саме в Німеччині? 9. Яку роль у підготовці суспільства до Реформації відіграли німецькі гуманісти? 10. Як розпочалася Реформація в Німеччині? 11. Що таке народна Реформація? Яких форм вона набула в Німеччині? 12. Порівняйте реформаційні погляди М. Лютера і Т. Мюнцера.

13. Складіть характеристику Селянської війни в Німеччині за планом: 1) причини війни; 2) вимоги повсталих; 3) перебіг подій; 4) результати; 5) наслідки. 14. Складіть у зошиті таблицю «Програми повсталих у роки Селянської війни».

Назва програми	Які вимоги висувалися	Інтереси яких верств населення задовольняла

15. Спробуйте обґрунтувати або спростувати твердження, що потреба в здійсненні Реформації існувала не лише в Німеччині, а й в усій Європі. 16. У Німеччині в роки Реформації виникло прислів'я: «Еразм відклав яйце, а Лютер його висидів». Поясніть його зміст.

§ 10. Поширення Реформації та Контрреформація

1. Чому католицька церква не була зацікавлена в поширенні Реформації?
2. Хто такі єретики? Проти чого вони виступали? Як церква боролася проти єретиків?

1 Лютеранство. Аугсбурзький мир 1555 р. Боротьба між прихильниками та противниками ідей М. Лютера в Німеччині тривала ще 30 років після закінчення Селянської війни. Лютерани в Північній Німеччині реформували католицьку церкву. Головою церкви в кожному князівстві став князь, скасовувалися дорогі обряди, шанування ікон, богослужіння велося рідною мовою. Усі церковні володіння конфісковувалися.

Протестантизм — один з основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, що виник унаслідок Реформації у XVI ст. Його початковими формами були лютеранство, кальвінізм та англіканство.

У 1529 р. на засіданні рейхстагу у Шпаєрі католицька більшість прийняла рішення, за яким католицькі церковні служби мали стати обов'язковими на території князівств і в містах, прихильних лютеранству. У відповідь п'ять князів і 14 міст, прибічників лютеранства, склали протест, у якому заявили, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішенням більшості. Відтоді прихильників лютеранства стали називати протестантами, а лютеранську церкву — протестантською.

У 1529 р. на засіданні рейхстагу у Шпаєрі католицька більшість прийняла рішення, за яким католицькі церковні служби мали стати обов'язковими на території князівств і в містах, прихильних лютеранству. У відповідь п'ять князів і 14 міст, прибічників лютеранства, склали протест, у якому заявили, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішенням більшості. Відтоді прихильників лютеранства стали називати протестантами, а лютеранську церкву — протестантською.

■ Поширення Реформації в Європі

Боротьба затяглася на довгі роки. Згодом у це протистояння втрутився імператор Карл V. Він вирішив приборкати католицьких і протестантських князів. Загроза втрати незалежності спонукала князів об'єднатися. Спільне військо вирушило проти Карла V і ледь не взяло його в полон. Карл V змушений був погодитися на перемир'я. У 1555 р. на імперському рейхстазі в місті **Аугсбург** було укладено релігійний мир, за яким визнавалося рівноправ'я католиків і протестантів. Право визначати релігію у своїх володіннях отримали князі, піддані мали дотримуватися тієї віри, яку сповідував князь, за принципом «чия влада, того й віра». Хоч Аугсбурзький мир не вирішив усіх проблем, він припинив суперечки між католиками і протестантами.

Усвідомлюючи повний крах своїх планів і те, що Аугсбурзький мир підтвердив фактичний розпад імперії, Карл V зрікся престолу.

Лютеранство — напрямок протестантизму, що виник у ході Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основі лежить вчення М. Лютера.

2 Жан Кальвін і Реформація у Швейцарії. Кальвінізм. Серед європейських країн найбільшого поширення, крім Німеччини, реформаційний рух набув у Швейцарії.

Події в сусідній Німеччині мали великий вплив на кантони — окремі незалежні землі, що об'єднувалися у Швейцарський Союз. Більшість населення тут також була невдоволена католицькою церквою, виступала за обмеження її впливу й секуляризацію (конфіскацію) володінь. Центром реформаційного руху стало багате місто Женева. Городяни підтримали лютеранських проповідників і примусили католицьке духовенство залишити місто. Остаточну перемогу Реформація здобула в Женеві, коли туди прибув із Франції, рятуючись від релігійних переслідувань, француз **Жан Кальвін** (1509—1564). Він став відомим серед прихильників реформування церкви завдяки своїй головній праці «**Настанова у християнській вірі**». У 1541 р. Кальвін оселився в Женеві та залишався релігійним і політичним лідером міста до своєї смерті.

Кальвінізм — напрямок протестантизму, що виник у процесі Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основі лежить вчення Ж. Кальвіна.

Кальвін розробив вчення, в основі якого була ідея про божественне призначення. Він вважав, що доля кожної людини заздалегідь визначена Богом. Тільки Бог вирішує, потрапить людина до пекла чи до раю. За свого земного життя людина має працювати, не прагнути

■ Жан Кальвін

комfortу й насолод, бути сумлінною й накопичувати гроші. Якщо людині випадає нагода отримати прибуток і вона не використає її, це буде великим гріхом. Якщо католицизм вважав багатство гріхом, то Кальвін, навпаки, видавав його за ознаку Божого благословення. Кальвін виправдовував лихварство, вважав за можливе існування рабовласництва.

У Європі Женеву стали називати «протестантським Римом», а Кальвіна — «жневським Папою». Кальвіністська церква у Швейцарії контролювала всі сфери життя; було заборонено танці, пісні, святковий одяг, прикраси. За будь-які провини людей жорстоко карали. Відомо, що за рішенням Кальвіна було страчено семирічного хлопчика за те, що він ударив свою матір. Тих жителів Женеви, які не бажали підкорюватися новим порядкам, позбавляли громадянських прав і виганяли з міста або карали смертю. Усіх приголомшила доля іспанського лікаря-католика Мігеля Сервета. За виступи проти католицької церкви його переслідувала інквізиція, і він сподівався знайти порятунк у Женеві. Проте Кальвіну також була не до вподоби його звичка брати все під сумнів. «Жневський Папа» звинуватив Сервета в ересі та присудив до спалення на вогнищі.

Незважаючи на ці крайнощі, кальвінізм у цілому відповідав потребам нового суспільства, становлення якого відбувалося. Погляди Кальвіна поширилися із Женеви до тих країн, де почали розвиватися ринкові відносини, і стали основою ідеології «ділової людини» Нового часу.

3 Контрреформація. Тридентський собор. У зв'язку з поширенням впливу протестантизму католицька церква розпочала власну реформу і вступила на шлях відродження. Це була система заходів, які отримали назву **Контрреформації**. Її представники закликали зі-

брати церковний собор для здійснення перетворень у житті католицької церкви і водночас активніше протидіяти наступу протестантизму.

Коли виникла небезпека поширення лютеранських ідей в Італії, Папа Павло III (1534—1549 рр.)

Контрреформація — заходи, здійснювані католицькою церквою в 40-х рр. XVI — 60-х рр. XVII ст. з метою власного оновлення і протидії поширенню протестантизму.

створив у 1542 р. **Конгрегацію верховної інквізиції** — Вищий апостольський трибунал, якій доручив боротися з поширенням ересі. Із часом вона почала впливати майже на всі католицькі держави. З особливою жорстокістю інквізиція діяла в Іспанії та Португалії, де всі

■ Тридентський собор. 1563. Художник Тиціан

■ Катування інквізиції

підозрювані, «залишки лютеран» і «прибічники еразмізму» засуджувалися до спалення.

Наступного року було створено «Індекс заборонених книг». Внесені до «Індексу...» книжки вилучали в книготорговців і спалювали на майданах разом із портретами авторів. Винним у читанні або переховуванні заборонених книг загрожував суд інквізиції. Водночас із цим Папа доручив раді церковних вчених розробити проект реформи для зміцнення католицької церкви. Затвердити цю реформу мав церковний собор, який зібрався в місті Тридент. **Тридентський собор** працював із перервами в 1545—1563 рр. й отримав від Папи повну свободу дій в обговоренні питань церковного життя.

Собор закликав до очищення церкви від негідних її членів, заборонив продаж індульгенцій і церковних посад, установив суворий нагляд за поведінкою священиків. Церква повернулася до своєї головної справи — піклуватися про душі людей і допомагати бідним; ченці відкрили двері монастирів для хворих і жебраків, стали надавати притулок бездомним і хліб голодним. На Тридентському соборі було також затверджено основні католицькі догмати. Рішення собору надихали прихильників католицизму, але його категорична відмова вести діалог із протестантами сприяла посиленню релігійного розколу в Європі.

4 «Товариство Ісуса» (Орден єзуїтів). Особливу роль у боротьбі проти Реформації відіграло «Товариство Ісуса», або Орден єзуїтів (від латин. *Jesus* — Ісус), створене іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою (1491—1556). Затверджений Папою в 1540 р. орден став

■ Папа Павло III приймає від І. Лойоли книгу зі статутами Ордену єзуїтів

основним знаряддям папства в боротьбі проти реформаційного руху.

Головною особливістю ордену була жорстка дисципліна, яка панувала серед єзуїтів і передбачала повне підкорення членів ордену їхнім керівникам. За вчинки підлеглих відповідали їхні керівники.

Досконала організація дозволяла ордену діяти надзвичайно ефективно, у найкоротші терміни досягати поставленої мети, використовуючи будь-які методи. Проте це не було об'єднанням людей, які сліпо виконували накази керівників. «Товариство Ісуса» було орденом інтелектуалів, які здобули чудову освіту, мали неабиякі природні здібності й усвідомлено віддали себе справі відродження

могутності церкви. Досягти своєї мети єзуїти намагалися, впливаючи на думки й душі людей, а не лише шляхом політичних інтриг і змов. Заняття політикою не було головним у діяльності ордену.

Із листа І. Лойоли до імператора Карла V

Для боротьби зі злом, що поширюється і лютує в Німеччині, необхідно перш за все віддати перевагу такому засобу, як університети, які служать прикладом релігійного життя, цілісності католицького вчення і приводять учнів до добра...

- ? 1. До чого автор листа закликав імператора? 2. Які можливості для боротьби з поширенням Реформації, на вашу думку, могли дати католицькій церкві освітні заклади?

Одним з основних напрямків у діяльності ордену стала освітня діяльність. Дві третини всіх організацій «Товариства Ісуса» в XVII—XVIII ст. складали школи та університети, а 4/5 від загальної кількості його членів становили студенти й викладачі. У своїх навчальних закладах єзуїти досягли високого рівня освіти, надавали ґрунтовні знання з предметів, водночас виховуючи учнів у дусі католицизму. Їхньою метою було через вплив на молодь поступово змінити ставлення в суспільстві до католицької церкви.

Не менш впливовим напрямком у діяльності ордену було **місіонерство**. Характерною рисою їхньої діяльності було те, що вони намагалися не втручатися в місцеві звичаї й традиції, мирно

узгоджуючи їх із вимогами християнської релігії. Стикаючись із фактами грубого порушення норм християнської моралі колонізаторами, вони гнівно засуджували ці дії, ставали на захист місцевого населення. У 1556 р., коли помер І. Лойола, орден уже мав понад 100 місій у різних країнах світу.

Місіонерство — проповідь християнства, що здійснювалася в найвіддаленіших куточках планети.

Висновки

- ▶ Завдяки Аугсбурзькому миру в Європі вперше перемогла ідея віротерпимості, що стало одним із проявів формування культури Нового часу.
- ▶ У середині XVI ст. Ж. Кальвін, сформулювавши теорію про призначення людини, розвинув ідеї Реформації. Женева, де він оселився, стала одним із центрів європейської Реформації.
- ▶ Учення Кальвіна й створена ним церква здобули у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство. Реформуванню і зміцненню католицької церкви сприяло здійснення Контрреформації.
- ▶ Рішення Тридентського собору в основному визначили обличчя сучасного католицизму.
- ▶ Головним знаряддям здійснюваної католицьким Римом політики Контрреформації стало «Товариство Ісуса» (Орден єзуїтів).

Запитання і завдання

1. Як виникла назва «протестанти»? 2. Що таке лютеранство? 3. Яку назву мала головна праця Ж. Кальвіна? 4. У яких країнах унаслідок поширення Реформації встановилася кальвіністська церква? 5. Що таке Контрреформація? 6. Хто був засновником Ордену єзуїтів?
7. Як відбувалося становлення лютеранської церкви? 8. Чим кальвінізм приваблював підприємців Нового часу? 9. Чим устрій кальвіністської церкви відрізнявся від католицької? 10. Охарактеризуйте причини здійснення та основні складові Контрреформації. 11. Яку роль у боротьбі з поширенням реформаційних ідей відігравав Орден єзуїтів?
12. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Лютеранство і кальвінізм».

Критерії для порівняння	Лютеранство	Кальвінізм
Основні положення вчення		
У яких країнах поширилося		

13. Складіть історичний портрет Ж. Кальвіна або І. Лойоли (за вибором).

Узагальнення знань за розділом II

«Високе Відродження. Реформація в Західній Європі»

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для розвитку західноєвропейського суспільства XVI—XVII ст. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Високе Відродження», «Північне Відродження», «гуманізм», «бароко», «Реформація», «протестантизм», «лютеранство», «кальвінізм», «Селянська війна», «Контрреформація», «Орден єзуїтів».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) покажіть найважливіші культурні центри тогочасної Європи;
 - 2) покажіть міста — центри реформаційного руху;
 - 3) розкажіть, які протестантські віросповідання й де встановилися внаслідок поширення Реформації у Європі;
 - 4) покажіть міста — центри католицької Контрреформації.
4. Хто з історичних діячів, на вашу думку, мав найбільший вплив на розвиток тогочасного європейського суспільства? Поясніть свою точку зору.
5. Визначте особливості епохи Ренесансу в культурі. Чим вони були зумовлені?
6. Кого і чому називають «титанами Відродження»?
7. Висловіть власне судження щодо відображення у творчості митців Відродження цінностей ранньомодерної доби.
8. Порівняйте основні риси культури епохи Ренесансу й бароко.
9. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Середньовічна і ранньомодерна культура». Критерії для порівняння визначте самостійно.

Критерії для порівняння	Середньовічна культура	Ранньомодерна культура

10. Висловіть власну думку про передумови, причини та вплив на розвиток європейського суспільства наведених подій та явищ:
 - 1) гуманізм;
 - 2) Високе Відродження;
 - 3) Реформація;
 - 4) Контрреформація.

Тестові завдання за розділом II

«Високе Відродження. Реформація в Західній Європі»

1. У якій країні Європи виникла культура епохи Відродження?
 - А Німеччина
 - Б Італія
 - В Іспанія
 - Г Франція

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI—XVII ст.

§ 11. Становлення абсолютної монархії у Франції

1. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Франції наприкінці XV ст.? 2. Назвіть головні риси централізованої держави у Франції наприкінці XV ст. 3. Якими були причини перемоги Реформації в Німеччині?

Королівська влада. На початку XVI ст. Франція була найбільш населеною країною Європи. Наприкінці XV ст. тут проживало 14—15 млн осіб, а в середині XVII ст. — 16—18 млн осіб. Переважна більшість людей жили в селах, і країна в цілому лишалася аграрною. Об'єднання Франції в єдину централізовану державу було завершено наприкінці XV ст.

Абсолютизм — форма здійснення одноособної влади в централізованій державі, за якої монарх править, спираючись переважно на дворянство, має необмежену вищу владу, а станово-представницькі органи влади втрачають своє значення.

Одночасно з об'єднанням країни міцніла влада короля. Генеральні штати (станово-представницький орган влади) не скликалися з 1484 р. Король **Людовік XII** (1498—1515 рр.), уже не радячись із ними, вів війну за підкорення Італії, встановлював

податки на утримання армії тощо. Королівська влада ставала нічим не обмеженою, тобто абсолютною. У Франції в XVI ст., як і в багатьох тогочасних європейських країнах, відбувалося становлення нової форми державного правління — **абсолютизму**.

Наступні кроки щодо створення у Франції абсолютної монархії було зроблено за **Франциска I** (1515—1547 рр.). Він зумів підкорити своїй владі католицьку церкву. У 1516 р. Франциск I досяг домовленості з Папою Римським **Левом X**, за якою король сам призначав на вищі церковні посади, а Папа тільки затверджував його рішення. Церковні особи фактично стали підлеглими короля. Усі справи життя країни розглядалися на Великій королівській раді, яка готувала укази короля, вирішувала важливі судові справи, призначала нові податки. На указах Франциска I вперше з'явилася формула необмеженої влади: «Така моя воля». Королівські правники публічно проголошували, що влада короля ніким і нічим не обмежується.

Під час одного із засідань Паризького парламенту (найвищого органу, який розглядав судові справи) його президент проголосив,

звертаючись до Франциска I: «Ви стоїте вище від законів, закони та ордонанси не можуть Вас примушувати, і взагалі немає ніякої влади, яка могла б Вас до чогось змусити».

Свою владу король здійснював, спираючись на величезну армію чиновників.

Створювати нові посади королю було надзвичайно вигідно, тому що переважна більшість їх продавалася.

2 Зміни в суспільстві та економіці. На початку XVI ст. у французькому суспільстві, як і раніше, зберігався поділ на три стани з визначеним обсягом прав і обов'язків. Однак упродовж раннього Нового часу в їх становищі відбулися значні зміни.

■ Франциск I. 1525.
Художник Жан Клуе

Витяг із «Коментарів про Французьке королівство», складених у 1561 р. послом Венеціанської республіки Мікеле Суріано

Кількість народу у Франції дуже велика, оскільки вона налічує понад 140 міст... За своїм становищем і гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів, звідки й беруть початок три чини королівства: перший чин — духовенство, другий — дворянство, третій не має окремої назви, і оскільки він складається з людей різного становища і занять, то може бути названий станом народу взагалі.

Духовенство приховує в собі велику кількість третього стану й багато іноземців..., але дворянство складає найбільшу частину духовенства.

Дворянством називають тих, хто користується привілеєм не сплачувати податків і зобов'язаний нести лише особисту військову службу. До складу дворянства входять і принци, і барони.

Третій стан складається з людей пера, яких називають також людьми довгої мантії, купців, ремісників, плебеїв і селян. Той із людей мантії, хто має ступінь президента або радника або має схоже звання, стає дворянином і привілейованим завдяки своїй посаді та вважається таким упродовж свого життя.

Купців, яких у наші дні вважають панамі грошового багатства, усіляко улещують, але ніякими перевагами й гідністю вони не користуються... Вони, таким чином, належать до третього стану: сплачують податки такі самі, як і нешляхетні та селяни, а становище останніх найважче, оскільки їх однаково утискують і король, і дворяни.

- ?** 1. За якими критеріями автор оцінює велич держави? 2. Які стани виділено в документі? 3. Які зміни в становищі станів у другій половині XVI ст. визначено автором?

Найбільш впливовою частиною населення Франції на початку XVI ст. було дворянство. Воно не прагнуло незалежності і не перешкоджало посиленню королівської влади в країні. Залишалося лише кілька родів старої знаті (Гізи, Бурбони, Монморансі), які ще зберігали великий вплив і гуртували довкола себе прихильників серед середніх і дрібних дворян. Дворянство в цей час складалося з двох самостійних верств — старе і нове дворянство. Починаючи від середини XV ст. до складу спадкового, родовитого дворянства вливалися заможні городяни (купці, цехові майстри), які купівлею або через королівську милість отримували дворянство чи посаду високого рангу. Відтепер казали, що є «**дворяни шпаги**» (дворяни, що походять із дворянського роду) і **нові дворяни**.

Різниця між старим і новим дворянством полягала у відсутності рівних привілеїв. Новий дворянин не був зобов'язаний нести

■ Франція в XVI — першій половині XVII ст.

- ✕ Убивства гугенотів у Вассі 1 березня 1562 р.; початок громадянських війн у Франції
- 🔥 Варфоломіївська ніч у Парижі 24 серпня 1572 р. та масові вбивства гугенотів в інших містах
- Території, контрольовані гугенотами в 1573—1598 рр.
- 📜 Підписання Нантського едикту 13 квітня 1598 р.; закінчення громадянських війн
- ⬠ Фортифікації, які залишилися в гугенотів після 1598 р.
- Марсель Найважливіші промислові центри
- ⚓ Найважливіші морські порти
- Кордони Франції в 1643 р.

■ Ярмарок у Ліоні. XV ст.

■ Мануфактура з виробництва шовку в Ліоні. XV ст.

? Які особливості змін у суспільстві та економіці Франції відображають наведені ілюстрації?

військову службу, яка залишалася привілеєм родовитого дворянства. Військова служба звільняла спадкове дворянство від сплати податків. Нове дворянство не сплачувало податків, тільки якщо залишало свою попередню торговельну або фінансову діяльність.

Шлях у дворянство через посади в державному апараті був найпоширенішим. На початку XVII ст. у Франції формувалася численна верства чиновницького дворянства, яке називали «**дворянством мантії**». Воно поєднувало державну службу з дворянським землеволодінням.

У XVI—XVII ст. у Франції формувалися ринкові відносини. Цей процес відбувався досить повільно: заважали феодальні пережитки, станові привілеї дворянства і духовенства, відсутність політичних прав у підприємців. Характерною рисою тогочасної Франції було зростання кількості заможних підприємців-буржуа.

Осередками формування нових відносин були міста. Так, центром розвитку парфумерії, ювелірної справи, виготовлення скляного посуду, меблів, одягу став Париж, столицею французького друкарства і банківської справи — Ліон. Чотири рази на рік тут відбувалися славнозвісні Ліонські ярмарки, у яких брали участь купці з усієї Європи. У торговельних операціях купці почали використовувати замість металевих грошей письмові кредитні зобов'язання.

Поступово в більшості галузей французької промисловості мануфактури витіснили цехове ремесло. Особливо багато мануфактур існувало в галузі виробництва сукна, лляних і шовкових тканин. На Ліонських шовкових мануфактурах працювало близько 12 тис. найманих робітників.

■ Пограбування Ліона кальвіністами. 1566 р.

Із розвитком підприємництва й торгівлі у Франції формувалася буржуазія. Вона відігравала значну роль у розвитку економіки, позичала гроші збіднілому «дворянству шпаги», але залишалася політично безправною. Однак чим більше зростала могутність буржуазії, тим більше вона шукала можливостей впливати на державне життя.

Проте порівняно з Англією та Нідерландами формування ринкових відносин у Франції відбувалося набагато повільніше, переважна більшість населення, як і раніше, була зайнята в сільському господарстві.

3 Реформація у Франції. У 20-ті рр. XVI ст. у Франції почали поширюватися реформаційні настрої. Палким прихильником ідеї очищення церкви був видатний гуманіст **Лефевр д'Етапль** (1450(1455)—1536(1539)), який виклав свої погляди на реформу церкви ще 1512 р. Він першим сформулював два визначальні принципи майбутньої Реформації — виправдання вірою й необхідність визнання Святого Письма єдиним джерелом релігійної істини. Тоді ж він почав перекладати Біблію французькою мовою.

Значний вплив на розвиток протестантизму у Франції мало поширення ідей Лютера. У Південній Франції з'явилося чимало прихильників кальвіністського вчення, яких називали **гугенотами** (у перекладі — «товариші»). Проте більшість французів кальвінізм не підтримала. Населення півночі країни, у тому числі Парижа, залишалося прихильниками католицизму. На відміну від Німеччини, католицька церква у Франції підкорялася королю та була символом національної єдності країни.

Король Франциск I тривалий час не чинив перешкод поширенню реформаційних ідей. Проте в середині 1530-х рр. він почав переслідувати протестантів. У 1535 р. було заарештовано 300 протестантів і 35 засуджено до спалення. Із 1540 р. в країні розгорнула

діяльність інквізиція. Новий король Генріх II у перший рік свого правління створив для боротьби проти кальвіністів спеціальну «Вогняну палату», яка за перші три роки діяльності ухвалила 500 звинувачувальних вироків. Однак це не могло зупинити поширення реформаційних ідей у Франції.

4 **Причини й початок громадянських війн.** У 50—60-х рр. XVI ст. Франція зазнавала тяжкої кризи. Розрахунки французьких дворян на воєнну здобич, нові землі та посади внаслідок Італійських війн не виправдалися. До того ж «революція цін» призвела до різкого зменшення їхніх прибутків. У цій ситуації реформаційні ідеали приваблювали дворянство насамперед можливістю захопити церковні землі. Водночас ті, хто залишався вірними королю й католицькій церкві, розраховували отримати у винагороду за свою вірність володіння супротивників.

Однак більшість французького дворянства розмірковувала, до якого угруповання приєднатися з більшою вигодою для себе. На чолі прихильників католицької церкви стояла родина лотаринзьких герцогів Гізів. Вождями гугенотів були принци з родини Бурбонів, яким належало королівство Наварра на кордоні Франції та Іспанії. Усі вони спиралися на підтримку інших держав. Між цими двома угрупованнями й розпочалися війни, які тривали 36 років (1562—1598 рр.) і отримали назву **гугенотських (релігійних), або громадянських війн**. Причинами війн було загострення релігійної боротьби між католиками й кальвіністами та ускладнення політичної ситуації у Франції у 50—60-х рр. XVI ст.

Напередодні війни французький уряд намагався проводити політику віротерпимості. Проте примирити ворогуючі сторони не вдалося.

■ Процесія Священної Ліги на Гревській площі в Парижі. XVI ст.

■ Герцог Гіз

■ Катерина Медичі

■ Варфоломіївська ніч. 1572—1584. Художник Франсуа Дюбуа
? Яку інформацію про Варфоломіївську ніч надає ілюстрація?

Приводом до війни стало вбивство гугенотів у містечку Вассі. Герцог Гіз 1 березня 1562 р., проїжджаючи зі своїм загоном через нього, напав на гугенотів, які зібралися відправляти богослужіння. Було вбито 23 особи та майже 200 поранено. Католицький Париж зустрів Гіза як героя. Францію охопило полум'я війни.

5 Варфоломіївська ніч. Перші десять років війни не були особливо жорстокими. Обидва угруповання намагалися підкорити своєму впливу короля Карла IX (1560—1574 рр.). Його мати Катерина Медичі, підступна й хитра жінка, уміло маневрувала між католиками і гугенотами, намагаючись послабити їх у взаємній боротьбі. Вона переконала Карла IX, що гугеноти хочуть його вбити, та намовила католиків знищити всіх протестантських вождів, які зібралися в Парижі з нагоди весілля вождя гугенотів Генріха Бурбона із сестрою короля Маргаритою 24 серпня 1572 р., у день святого Варфоломія.

Напередодні свята між другою та четвертою годинами ночі 24 серпня 1572 р. закатав дзвін на Сен-Жерменській дзвіниці. Його підтримали всі церкви Парижа. Це стало сигналом для католиків.

i

Будинки гугенотів було заздалегідь позначено білими хрестами. Гугенотів убивали беззбройними й беззахисними, не жаліючи дітей і жінок. Різанина тривала ще кілька днів і в інших містах Франції. Протягом двох тижнів після Варфоломіївської ночі по всій Франції було знищено понад 30 тис. протестантів.

Наслідки Варфоломіївської ночі виявилися не такими, як очікувала Катерина Медичі. Гугеноти розгорнули боротьбу за зміну королівської династії та створили в 1576 р. на півдні Франції справжню гугенотську державу — **Конфедерацію** з окремими органами правління, податками, військом. Її очолив Генріх Наваррський.

Королем Франції після смерті Карла IX став **Генріх III** (1574—1589 рр.). Відсутність у нього нащадків перетворювала Генріха Наваррського на найвірогіднішого кандидата на престол. Імовірність появи короля-гугенота спонукала католиків до активних дій. У 1585 р. було створено **Лігу** — федерацію католицьких міст. На чолі Ліги став Генріх Гіз, який висунув претензії на французьку корону. Країна розкололася на дві частини: гугенотський південь і католицьку північ. Обидві частини вели боротьбу між собою й водночас виступали проти короля.

6 **Завершення громадянських війн.** Король Генріх III виявився неспроможним контролювати ситуацію. Генріх Гіз вимагав від короля позбавити Генріха Наваррського права на наступництво престолу. Король у відповідь оголосив про розпуск Ліги і викликав до Парижа війська. Гіз підняв народ Парижа на боротьбу проти короля. Повстанці успішно протидіяли військам. Король Генріх III уклав союз із гугенотами і з їхньою допомогою здобув Париж. Проте невдовзі його було вбито фанатиком-лігістом, який сховав отруєний ніж під чернечою рясом. У Франції встановилося беззладдя. Король Іспанії Філіпп II і Папа Римський обговорювали можливість обрання королем Франції іспанського принца.

Налякані ситуацією в країні дворянство та буржуазія погоджувалися визнати королем Генріха Наваррського, але вимагали від нього прийняти католицизм. Генріх відповів на це словами, що відразу стали крилатими: «Париж вартий меси!» (меса — католицька церковна відправа), і погодився стати католиком. У 1594 р. він коронувався під ім'ям **Генріха IV** (1594—1610 рр.).

Гугенотські війни завершилися виданням у 1598 р. **Нантського едикту**. Католицизм визнавався панівною релігією, але гугеноти отримали дозвіл вільно сповідувати свою віру та утворювати релігійні громади в усіх містах, окрім Парижа. Вони могли обіймати будь-які державні посади. Як гарантію здійснення цієї угоди гугеноти зберігали на півдні 200 фортець із гарнізонами та 25-тисячну армію. Значення Нантського едикту полягало в тому, що він поклав край війнам між гугенотами і католиками, надав гугенотам свободу віросповідання та її гарантії.

7 Піднесення Франції за Генріха IV. Генріх IV отримав у французів прізвисько «добрий король». За період його правління було наведено лад у господарстві країни, яке занепало за період війн, введено нагляд за збиранням податків, податки з населення впорядковано і зменшено. Французи запам'ятали вислів короля про те, що добробут у Франції настане тоді, коли в кожного селянина в неділю в горщику варитиметься курка.

Наведення ладу у збиранні податків та здійснення заходів, спрямованих на відбудову і розвиток економіки, були насамперед пов'язані з діяльністю першого міністра Франції **Максимільяна де Бетюна Сюллі** (1560—1641). Сюллі вважав, що відновити економіку Франції можна лише за сприяння розвитку сільського господарства.

Уряд Генріха IV приділяв велику увагу й розвитку промисловості. Ремісників було звільнено від обмежень, що накладали цехові статuti, створено сприятливі умови для мануфактурної промисловості.

Меркантилізм — економічна політика доби становлення капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними пограбуваннями і торговельними війнами.

■ Убивство Генріха IV

Увезення іноземних промислових виробів було обмежено, а вивезення власної сировини заборонялося. Для розширення виробництва із королівської скарбниці власникам мануфактур навіть надавалися субсидії. З'явилися привілейовані королівські мануфактури, що виготовляли шовк, фаянсові вироби, парфуми. Політика, яку здійснював для відродження економіки Франції уряд Генріха IV, мала характер **меркантилізму** та **протекціонізму** (захисту) власних виробників.

Свою зовнішню політику Генріх IV спрямовував на успішний розвиток заморської торгівлі. За його підтримки було відкрито Східноіндійську торговельну компанію. У 1604 р. розпочалася колонізація французами Канади — тут було створено першу колонію.

Головними ворогами Франції у Європі Генріх IV вважав іспанських і німецьких Габсбургів. Він

намагався протидіяти спробам іспанського короля Філіппа II придушити Реформацію, розуміючи, що посилення Іспанії зачіпатиме інтереси Франції. Вважаючи війну з Габсбургами неминучою, Генріх IV і Сюллі активно готувалися до неї. Проте невдовзі короля було вбито: 14 травня 1610 р. Генріх IV загинув від кинджала фанатичного католика Франсуа Равальяка.

Висновки

- ▶ У XVI ст. у Франції розпочалося формування абсолютної монархії, яка досягла вершини свого розвитку в другій половині XVII ст.
- ▶ У ранній Новий час унаслідок змін у структурі дворянства воно поділилося на старе дворянство («дворян шпаги») і нове дворянство (звичайні дворяни і «дворяни мантиї»).
- ▶ Поширення у Франції ідей Реформації викликало в країні глибокий розкол між її прихильниками та противниками, який спричинив тривалі громадянські війни.
- ▶ Генріх IV швидко відновив зруйноване тривалими війнами господарство Франції, посилив свою владу і міжнародний авторитет країни.

Запитання і завдання

1. Що таке абсолютизм? 2. Кого називали «дворянами мантиї»? 3. Як у Франції називали прихильників кальвінізму? 4. Скільки років тривали громадянські війни? 5. Коли було видано Нантський едикт? 6. Що таке меркантилізм?
7. Які факти підтверджують формування у Франції абсолютизму? 8. Які зміни відбувалися у французькому суспільстві у XVI — першій половині XVII ст.? Чим вони були обумовлені? 9. Як відбувалося поширення реформаційних ідей у країні? 10. Якими були причини і привід громадянських війн? 11. Які події отримали назву «Варфоломійська ніч»? Якими були наслідки цих подій? 12. Як завершилися громадянські війни в країні? 13. Дайте оцінку діяльності короля Генріха IV.
14. Складіть у зошиті таблицю «Розвиток Франції за правління Генріха IV».

Внутрішня політика	Зовнішня політика

15. Деякі дослідники вважають французького короля Генріха IV одним із великих політиків світу всіх часів. Чи поділяєте ви цю характеристику? Поясніть свою думку.

§ 12. Завершення формування абсолютної монархії у Франції

1. Які зміни відбулися в управлінні Францією за абсолютної монархії?
2. Назвіть найважливіші події історії Франції XVI — початку XVII ст. Обґрунтуйте свій вибір.

Зміцнення абсолютизму за Рішельє. Енергійним продовжувачем справи Генріха IV став перший міністр короля **Людвіка XIII** (1610—1643 рр.), кардинал герцог **Рішельє** (1585—1642).

Рішельє народився в небагатій дворянській родині. Спочатку він хотів вступити до війська, але потім вирішив служити церкві. У 23-річному віці став єпископом. Мав неабиякі літературні здібності, здобув добру освіту, був честолюбним та енергійним. Коли йому виповнилося 30 років, став кардиналом. Із 1624 р. — член Королівської ради, згодом — перший міністр Франції (голова уряду). Упродовж 18 років фактично правив Францією за нерішучого Людвіка XIII. Як влучно зауважив один із сучасників кардинала, «Людвік XIII лише носив корону, а Рішельє мав скіпетр».

- Арман Жан дю Плессі Рішельє. 1640.
Художник Філіпп де Шампень

Одним із головних своїх завдань кардинал вважав посилення авторитету королівської влади. Для досягнення цього Рішельє припинив скликати Генеральні штати і обмежив права Паризького парламенту.

Нагальною потребою, без вирішення якої Францію не можна було вважати цілісною державою під необмеженою владою короля, була ліквідація гугенотської республіки на півдні країни. Війна проти гугенотів, що розпочалася 1620 р., тривала вісім років і завершилася перемогою королівської армії. Фортеці гугенотів було зруйновано. У 1629 р. було прийнято «Едикт милості», за яким гугенотам дозволялося сповідувати їхню віру, але заборонялося мати гарнізони і фортеці.

Кардинал розгорнув рішучу боротьбу проти старої родовитої аристократії. Усіх, хто не бажав коритися королівській владі, було відправлено у вигнання або засуджено, а їхні замки зруйновано. Під загрозою смертної кари було заборонено дуелі — поєдинки між дворянами. Для виконання своїх

рішень на місцях кардинал реорганізував систему управління і зробив її залежною від короля. У провінції призначалися **інтенданти** — королівські урядовці, які повністю відповідали за надходження податків і стан справ у провінціях.

В економічній політиці Рішельє дбав про розвиток торгівлі, сприяв заснуванню торговельних компаній (за роки його правління було створено 22 компанії). Сам Рішельє був головним учасником торговельної компанії «Нова Франція», яка здійснювала колонізацію французами Канади. За Рішельє Франція розпочала створювати свою колоніальну імперію, вести суперництво й боротьбу проти Англії та Нідерландів за захоплення нових територій.

У зовнішній політиці перший міністр робив усе, щоб піднести престиж своєї країни у європейських справах. У 1635 р. Франція втрутилася в Тридцятилітню війну. Завдяки дипломатичному таланту кардинала країна домоглася послаблення впливу Іспанії у Європі.

Для проведення своєї політики Рішельє потребував багато коштів. Податки зросли в декілька разів, що наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. XVII ст. призвело до численних селянських виступів.

Велику увагу кардинал приділяв також розвитку науки і культури, але вимагав від їхніх діячів підтримки своєї політики.

2 Абсолютизм за Людовіка XIV. Формування абсолютної монархії було завершено за Людовіка XIV (1643—1715 рр.). Людовіка проголосили королем у п'ятирічному віці. Від його імені правила мати Анна Австрійська, а фактичним правителем був її фаворит, наступник Рішельє на посаді першого міністра кардинал **Джуліо Мазаріні**. Він обіймав цю посаду 18 років, продовжуючи політику Рішельє, спрямовану на зміцнення Франції та посилення королівської влади.

■ Людовік XIII, увінчаний богинею перемоги Вікторією

■ Французький колонізатор і вождь індіанців

■ Протистояння лідерів Фронди в Парижі

■ Джуліо Мазаріні

? Яку інформацію про Фронду можна отримати за наведеною ілюстрацією?

За Мазаріні було успішно закінчено Тридцятилітню війну, Франція здобула панівне становище в Європі. Мазаріні запроваджував нові податки, що викликало незадоволення населення. Із цього скористалася аристократія, щоб повернути свої давні права. Цей рух отримав назву **Фронда**. Мазаріні спромігся успішно її приборкати.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки; сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

Після смерті Мазаріні Людовік XIV заявив, що не збирається призначати нового першого міністра та управлятиме сам. Своєю діяльністю король довів, що він є правителем, гідним могутньої європейської держави.

Першою сферою, у якій король навів лад, були державні фінанси. Він наказав заарештувати генерального інтенданта Фуке за зловживання й кинути його до в'язниці. Новим міністром фінансів було призначено **Жана-Батиста Кольбера** (1619—1683). Саме з його діяльністю пов'язані успіхи в економіці за роки правління Людовіка XIV.

Дотримуючись політики протекціонізму, Кольбер сприяв розвитку промисловості, підтримував торгівлю шляхом упровадження високого мита. Прокладалися нові дороги. Створювалися торговельні компанії (Ост-Індська та інші). До того ж Кольбера називали батьком французького флоту. Запроваджувалася чітка система звітності витрат і доходів.

Було проведено реформу армії. У розпорядженні короля перебувала добре озброєна армія, яка налічувала 550 тис. воїнів, найчисленніша в тогочасній Європі. Крім того, було введено судову

систему. Однак король не схвалив планів Кольбера щодо скасування внутрішніх митних кордонів, поширення податків на дворян, зменшення кількості монастирів.

Міцні фінанси, надійна армія — ось те, на що спиралася королівська абсолютна влада за Людовіка XIV. Уся вища судова влада також належала королю. За таємним наказом Людовіка XIV дозволялося ув'язнити будь-кого без суду і відправити до паризької в'язниці Бастилії. Навіть відносини з католицькою церквою Людовік XIV побудував на її повній залежності від короля. Нантський едикт 1685 р. було скасовано, кальвінізм заборонено, а 200 тис. гугенотів мусили залишити Францію.

У зовнішній політиці Людовік XIV докладав чималих зусиль, щоб перешкодити Габсбургам панувати в Європі. Водночас він намагався збільшити територію своєї держави, загарбавши землі сусідів. За 54 роки самостійного правління Людовіка XIV Франція впродовж 33 років вела війни. У 1667—1668 рр. Людовік XIV завоював іспанські Нідерланди. Війна 1672—1678 рр. за загарбання Об'єднаних провінцій Нідерландів закінчилася для Франції провалом. Причиною цієї та наступних поразок (війна за іспанську спадщину 1701—1714 рр.) Людовіка XIV стало те, що європейські держави (католицькі й протестантські) об'єдналися проти Франції.

3 Двір «короля-сонця». Друга половина XVII — XVIII ст. — період розквіту королівських дворів у Європі. Однак взірцем вважався двір «короля-сонця». Для себе Людовік XIV наказав побудувати розкішну резиденцію за 18 км від Парижа, у Версалі. Королівський палац, оточений парками й майданами, мав нагадувати всім і кожному про велич його володаря. Навіть статую античного бога Юпітера було виліплено з обличчям Людовіка XIV.

Сучасники приписували йому вислів: «Державу — це я!»

Людовік XIV вважав, що життя короля має бути публічним, королі повинні народжуватися

■ Жан-Батист Кольбер

■ Людовік XIV — «король-сонце»

і вмирати на очах у підданих. Із цією метою він запровадив цілу систему церемоній, які супроводжували життя короля. Щодня о 10 годині Людовік XIV вечеряв у присутності двору, що супроводжувалося музикою. Королівський стіл накривався навпроти каміну, а монарху в золоченій скриньці тонкої ювелірної роботи підносили ложку, виделку і ніж.

Також був створений численний королівський двір. Щоб залучити до нього аристократію, він зацікавлював її синекуратами (від латин. *sine cura* — «без турбот») — посадами при дворі, які високо оплачувалися.

Оскільки абсолютний монарх вважав себе володарем усієї країни, то він не обмежував себе у витратах, які важким тягарем лягали на тих, хто сплачував податки. Величезні витрати королівського двору були однією з причин поразок Людовіка XIV у війнах наприкінці його життя.

Витяг із «Творів» Людовіка XIV

Що ж до осіб, які мали допомагати мені в моїй праці, то я вирішив не брати зовсім першого міністра; і якщо зі мною погодиться ви... то це ім'я назавжди зникне у Франції, бо немає нічого негіднішого, ніж бачити в руках одного всі королівські функції, а в руках іншого — самий лише королівський титул. Заради цього необхідно було розділити мою довіру і виконання моїх приписів, не віддаючи їх нікому повністю...

Коли працюєш для держави — працюєш на себе. Благо одного складає славу іншого. Коли перше щасливе, високо піднесене й могутнє, тоді той, хто є причиною цього щастя, набуває слави і, відповідно, має більше, ніж його підлеглі стосовно нього і самих себе, користуватися всім, що є найбільш приємним у житті.

Як Людовік XIV оцінював роль і місце короля в державі?

■ «Карусель» у Версалі — кінні розваги

■ Людовік XIV серед придворних

■ Людовік XV

■ Людовік XV у тронній залі з фаворитками

4 Людовік XV. Наступником Людовіка XIV став його правнук **Людовік XV** (1715—1774 рр.). Він посів трон у п'ять років, і тривалий час країною правили його міністри.

Людовік XV виявився вкрай нерозсудливим правителем. Він віддавав перевагу розвагам, а не кропіткій державній праці, що вивела б Францію з кризи, у яку вона втягувалася. Неодноразово Людовік XV заявляв: «На наш вік вистачить», «Після нас хоч потоп». Для покриття своїх витрат король щедро торгував державними посадами. Він нічого не робив для покращення становища в країні.

За правління Людовіка XV переслідувалися просвітителі, а створена ними «Енциклопедія» була знищена. Французький абсолютизм опинився в глибокій кризі, із якої він так і не зміг знайти вихід.

! Висновки

- ▶ За правління Людовіка XIII його перший міністр Рішельє домігся значного зміцнення абсолютизму у Франції.
- ▶ У період правління Людовіка XIV абсолютна монархія у Франції досягла свого розквіту. Людовік XIV навіть отожднював себе з державою: «Держава — це я!»
- ▶ Найбільші успіхи політика Людовіка XIV мала в економічній сфері, але прорахунки в релігійній політиці, поразки в зовнішній політиці, непомірні витрати на королівський двір нівелювали ці здобутки.
- ▶ За часів правління Людовіка XV виразно проявилися недоліки абсолютної монархії у Франції.

Запитання і завдання

1. Коли було прийнято «Едикт милості»? 2. Яке прізвисько отримав Людовік XIV? 3. Завдяки кому за часів Людовіка XIV здійснювалася успішна економічна політика? 4. Коли було скасовано Нантський едикт? 5. Де розташовувалася резиденція французьких королів? 6. Кому належать слова «На наш вік вистачить», «Після нас хоч потоп»?
7. Заради чиїх інтересів діяв кардинал Рішельє? Обґрунтуйте свою думку.
8. Наведіть факти, що підтверджують завершення формування абсолютної монархії у Франції за Людовіка XIV. 9. Чому було скасовано Нантський едикт? 10. Чим внутрішня політика Людовіка XIV була схожою з політикою його попередників, а чим відрзнялася? 11. Охарактеризуйте правління Людовіка XIV за планом: 1) яку мету він ставив перед собою; 2) якими були основні заходи його політики; 3) якими були підсумки й наслідки його правління. 12. Чи була закономірним явищем поява такого короля, як Людовік XV? У чому проявлялася криза французького абсолютизму?
13. Із якою метою Людовік XIV перетворив своє життя на суцільний спектакль, який спостерігали його піддані?

§ 13. Англія у XVI ст.

1. Якими були особливості розвитку Англії наприкінці XV ст.? 2. Що таке Реформація? Як поширювалися реформаційні ідеї у Європі? 3. Які держави захопили найбільшу кількість колоній завдяки Великим географічним відкриттям?

Зміни в економіці та суспільстві. У XVI ст. Англія являла собою невелику за територією країну. Її володіння в Ірландії були незначними, Шотландія також не входила до її складу. Населення Англії на початку XVI ст. складало близько 3 млн осіб, а наприкінці століття збільшилося до 4 мільйонів (без урахування Шотландії). На початку XVI ст. Англія, на відміну від Нідерландів, не була міською країною: у містах жило не більше 10 % населення. Наприкінці століття кількість городян зросла до 20 %. Англія залишалася переважно аграрною країною. Земля належала дворянам-землевласникам і королю. Переважна більшість селян власної землі не мала, за користування нею сплачувала грошову ренту.

На початку XVI ст. в сільському господарстві Англії відбулися значні зміни. Із появою мануфактур як в Англії, так і за її межами зріс попит на англійську вовну. Багато землевласників захопилися розведенням овець. Цей процес мав далекосяжні наслідки для розвитку Англії. Вовна перетворилася на головне багатство країни.

■ Сільське життя у XVI ст.

■ Британський торговельний флот

? Як наведені на с. 93, 94 ілюстрації відображають зміни в економіці та суспільстві Англії в XVI ст.?

Відтоді й дотепер мішок із вовною як символ заможності Англії зберігається в палаті лордів англійського парламенту і служить сидінням для лорда-канцлера.

Справжнім потрясінням для Англії стала «революція цін», унаслідок якої великі землевласники збільшили грошову ренту селян у три, п'ять, а подекуди і в сім разів. Селяни втрачали свої господарства, а з ними і єдиний засіб до існування, перетворюючись на жебраків.

Головною галуззю промисловості стало виробництво сукна. Замість вовни в XVI ст. Англія почала вивозити до інших країн сукна з вовни. У 60-ті рр. XVI ст. сукна становили 80% усього англійського експорту. Саме зі зростанням попиту на сукно пов'язано поширення мануфактурного виробництва.

Унаслідок Великих географічних відкриттів Англія опинилася на перехресті торговельних шляхів між Європою та Америкою. Це стало поштовхом до зростання зовнішньої торгівлі. Поодинокі купці було страшно вирушати в мандрівки до далеких берегів. Щоб зменшити ризик, вони об'єднувалися в **компанії**. Перша така компанія виникла в 70-х рр. XV ст.

У XVI ст. англійські купці почали засновувати нові капіталістичні **акціонерні компанії**. Купці об'єднували свої капітали і ставали акціонерами компанії, отримуючи прибутки відповідно до свого внеску. Назви компаній характеризували головні напрямки англійської торгівлі.

Акціонерна компанія — колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали пайовиків-акціонерів.

■ Селянське повстання

■ Повстання Роберта Кита у Норфолку 1549 р.
проти огороджування

У XVI ст. швидко зростало економічне значення Лондона, який поступово перетворився на найбільший порт світу, центр торгівлі та фінансових операцій. Почалося формування лондонського Сіті — центральної частини міста, де зосереджувалися банківські контори та великі торговельні підприємства.

Особливістю розвитку сільського господарства Англії XVI ст. став початок **аграрної революції**. Для розвитку вівчарства землевласники (лендлорди) перетворювали землі у своїх маєтках на пасовища.

Аграрна революція — зміни в сільському господарстві, основним результатом яких є встановлення капіталістичних ринкових відносин.

Огороджування — насильницьке позбавлення селян землі, яку землевласники потім огорожували.

Збільшуючи площі пасовищ, вони зганяли селян із земель, якими ті користувалися, та огорожували їх. Цей процес отримав назву **огороджування**.

Унаслідок проведення огороджувальних в Англії з'явилися нові суспільні верстви — нові дворяни та сільські наймити. Нові дворяни отримували прибутки від вирощу-

вання овець і продажу вовни. Поява нових суспільних верств стала свідченням формування в сільському господарстві Англії ринкових відносин. Гроші перетворювалися на капітал, який нові дворяни вкладали в розвиток свого господарства з метою отримання прибутку.

Аграрна революція і розвиток ринкових відносин у сільському господарстві зумовили великі зміни в англійському суспільстві. Мануфактурні підприємства та господарства нових дворян не могли забезпечити роботою величезну кількість знедолених селян. Міста заповнили жебраки. На початку XVII ст. лише в Лондоні їх налічувалося 50 тис. осіб. Король **Генріх VIII** (1509—1547 рр.) почав

видавати закони, спрямовані проти жебрацтва. Збирати милостиню дозволялося тільки німцям і старим; тих, хто міг працювати, били батогами і зобов'язували повертатися додому. Якщо затримували вдруге — знову били та відрізали половину вуха. Кого затримували втретє — страчували як злочинця. За роки правління Генріха VIII було страчено 72 тис. волоцюг і жебраків. В історію ці закони увійшли під назвою «**Криваве законодавство**».

Король Едуард VI (1547—1553 рр.) посилив ці закони. Того, хто не працював, віддавали в рабство тому, хто на нього доніс. Якщо раб тікав, то за першу втечу йому випалювали на лобі або щоці тавро й віддавали в довічне рабство. За другу втечу ставили друге тавро, за третю — страчували як державного злочинця.

2 **Королівська Реформація. Зміцнення королівської влади.** У XVI ст. Англією правила королівська династія Тюдорів. Саме за правління другого короля із цієї династії — Генріха VIII — в Англії розпочалася Реформація. На відміну від Німеччини, де Реформація відбулася внаслідок народного руху «знизу», в Англії вона здійснювалася «згори» — за активного втручання самого короля. Саме тому її називали **королівською**.

Спочатку, коли в Європі розгорнулася Реформація, Генріх VIII виступив проти неї. Проте особиста зацікавленість у звільненні від влади та опіки Папи змусила Генріха VIII змінити свої погляди. Приводом для проведення Реформації стала відмова Папи Климента VII дати Генріху VIII дозвіл на розірвання шлюбу з його першою дружиною — іспанською принцесою Катериною Арагонською. Тоді розлючений Генріх VIII примусив з'їзд англійського духовенства ухвалити рішення, за яким король очолив церкву в Англії. Він без перешкод оформив розлучення та одружився з придворною красунею Анною Болейн.

Коли Климент VII почав погрожувати королю за такі дії відлученням від церкви, парламент 1534 р. прийняв **Акт про супрематію** (верховенство), яким оголосив про виведення англійської церкви з-під зверхності Риму й перехід її під опіку Генріха VIII. Усі католицькі догмати при цьому зберігалися.

■ Генріх VIII Тюдор

■ Королівська Реформація в Англії

Мета учасників Реформації		
Звільнити церкву від підпорядкування Папі Римському	Отримати церковні землі і майно	Установити «дешеву церкву»

У подружньому житті з Анною Болейн королю знову не поталанило. Спадкоємця престолу шлюб не приніс — королева народила доньку, а син помер. Через деякий час розчарований король без-

Англійська церква — державна церква у Англії, утворена в країні в XVI ст. внаслідок Реформації. З усіх протестантських церков найближча до католицької.

підставно звинуватив Анну Болейн у невірності, що прирівнювалося до державної зради, і наказав стратити її.

За рішеннями парламенту в Англії закривалися всі монастирі, а їхнє майно переходило до короля. За часів Генріха VIII в Англії було закрито 3 тис. монастирів, їхні землі король роздав своїм прибічникам або розпродав, значно збагативши скарбницю. Землі купували нові дворяни та буржуазія для створення на них нових прибуткових господарств. Завдяки цьому реформа церкви сприяла розвитку ринкових відносин в Англії. Реформація провадилася методами терору. Десятки тисяч ченців опинилися без притулку й каралися «кривавими» законами проти жебраків. Від усіх англійців вимагали повного підкорення **англійській церкві**. За відмову від її визнання карали, як за державну зраду.

■ Марія Тюдор «Кривава»

Наступний король Едуард VI продовжував реформування церкви. Усі відправи здійснювалися англійською мовою, було спрощено церковні обряди. Прихильниками католицизму залишалися старі дворяни й велика кількість селянства, яке пов'язувало нову церкву з огороджуванням.

За правління королеви **Марії Тюдор** (1553—1558 рр.), яка дотримувалася католицизму, в Англії було здійснено спробу повернутися до старої, католицької віри. Марія Тюдор відновила католицьку церкву, почала страчувати протестантів, за що отримала прізвисько Марія «Кривава». Однак англійська

церква вже глибоко вкорінилася в англійському суспільстві. Повертати землі монастирям ніхто не хотів.

Після смерті Марії Тюдор корона перейшла до **Єлизавети I** (1558—1603 рр.). Вона відновила англіканську церкву, оскільки Рим не визнавав її прав на престол. Було видано суворі закони проти католиків. Перехід з англіканської церкви в католицьку вважався державною зрадою. Діяльність Ордену єзуїтів було заборонено. У 1571 р. був прийнятий англійський «Символ віри» («39 статей»), у якому проголошувалися основні принципи англіканської церкви.

■ Англія в XVI — першій половині XVII ст.

Англійське королівство на початку XVI ст.

Найважливіші центри мануфактурного виробництва:

- металевих виробів
- полотна
- сукна
- шовкових тканин
- Головні порти

 Райони масових огорожувань у XVI ст.

 Похід іспанської «Непереможної армади» (1588 р.), її поразка і відступ

 Ірландські території, приєднані до Англійського королівства протягом XVI ст.

 Ірландські території, приєднані в 1603—1625 рр.

 Династична унія Англії та Шотландії, об'єднання їх у єдине королівство 1603

■ Коронаційний портрет Єлизавети I Тюдор

? Порівняйте вигляд пуритан та англійської знаті. Що, на вашу думку, відображають ці відмінності?

■ Пуритани

Як і в лютеранстві, декларувався принцип спасіння людини вірою, але в Англії зберігалися два таїнства: хрещення і причастя. Богослужіння мало здійснюватися лише англійською мовою за особливим служебником, затвердженим урядом. В іншому нова церква нагадувала католицьку: було дозволено шанування ікон, зберігалися розкішне вбрання духовенства, виконання органної музики, урочисті процесії. Порівняно з лютеранством і кальвінізмом англіканська церква мала більш поміркований характер.

Період правління Тюдорів в історії Англії пов'язаний зі становленням абсолютизму. За правління Генріха VIII головним органом управління країною з практично необмеженими повноваженнями стала підпорядкована королю Таємна рада. Однак на відміну від Франції та Іспанії, де діяльність станovo-представницьких органів була фактично припинена, в Англії важливе значення зберігав парламент. Саме спираючись на його підтримку, Генріх VIII здійснив відокремлення англійської церкви від Риму.

3 Виникнення руху пуритан. Серед частини невдоволеної обмеженістю Реформації буржуазії поширилися ідеї кальвінізму. Ці люди виступали за «очищення» англіканської церкви від залишків католицизму. Називали їх **пуританами** (від латин. *purus* — чистий). Поступово вони порвали з англіканською церквою, вийшли з неї і стали створювати власні церковні громади на чолі з обраними старшинами (пресвітерами).

Пуритани розраховували на підтримку Єлизавети I, але помилилися. Королеві не сподобалися деякі погляди пуритан (відокремлення церкви від держави, підкорення короля церкві), і вона почала жорстоко переслідувати та карати їх. Історія засвідчила, що королева виявилася далекоглядною. У середині XVII ст. відбулася Англійська революція, яку багато

істориків називають «пуританською». У ті буремні роки саме пуритани разом з англійським парламентом виступили проти короля Карла I Стюарта і засудили його до страти.

4 Правління Єлизавети I. Англо-шотландські відносини. Другу половину XVI ст. англійці назвали елизаветинською епохою. Остання королева з династії Тюдорів зуміла залишити помітний слід в історії Англії. Вона вміло маневрувала між давньою аристократією та новими дворянами, посилювала королівську владу, зберігаючи парламент і місцеве самоврядування. Усе, що вона робила, виправдовувалося турботою про народ.

Єлизавета I дотримувалася політики протекціонізму, сприяючи розвитку національного виробництва, торгівлі та торговельного флоту, надаючи привілеї торговельним компаніям, а особливо Ост-Індській. Свідченням успішного розвитку торгівлі стало відкриття **Лондонської біржі**.

Біржа — місце, де здійснюються різні торговельні операції.

Значними були успіхи Єлизавети I в зовнішній політиці. Вона активізувала боротьбу за включення до складу англійських володінь сусідніх Шотландії та Ірландії.

Шотландія, що охоплювала північну частину острова, у XVI ст. була самостійним королівством. Вона поділялася на Північну (або Гірську) та Південну (або Долину) Шотландію. У Гірській Шотландії панували феодально-патріархальні відносини, існували родові громади — клани на чолі з вождями. Заняттями населення були скотарство і мисливство. Південна Шотландія розвивалася швидше, її жителі були не лише скотарями, але й рільниками. Тут існувало багато міст, які вели жваву торгівлю з Англією, Нідерландами та Францією.

Економічно слабка, роздerta внутрішньою боротьбою Шотландія в XVI ст. перетворилася на об'єкт загарбницьких прагнень Англії. Війна проти Англії в першій половині XVI ст. тривала впродовж кількох десятиліть. У 1542 р. шотландський король, який зазнав поразки в цій війні, помер. Корона перейшла до його доньки **Марії Стюарт (1542—1567 рр.)**, яка народилася того ж 1542 р. Марію відправили виховуватися до Франції, де вона стала ревною католичкою. Шотландією в той час керувала мати королеви — Марія Гіз, представниця могутнього французького роду Гізів.

У боротьбі, яка розгорнулася між двома королевами — Єлизаветою I та її двоюрідною сестрою Марією Стюарт, знайшло відображення політичне та релігійне протистояння в тогочасній Англії.

Марія Стюарт, за свідченням сучасників, вирізнялася чарівною красою та легковажністю, а справами державного управління не переймалася. **Єлизавета** була непривабливою, жорстокою й хитрою, але компенсувала це природним розумом, доброю освітою та неабиякою здатністю до управління державою. Марія була ревною католичкою, Єлизавета — переконаною протестанткою.

Дитинство Марії було безхмарним. Корону Шотландії вона отримала з народженням, у шестирічному віці стала нареченою спадкоємця французького престолу, до 1561 р. виховувалась у Франції; 16-річна Марія Стюарт стала королевою Франції, а через рік — удовою. Єлизавета з дитячих років пізнала, що таке бути донькою людини, звинуваченої в державній зраді. Після втрати матері — Анни Болейн — Єлизавета опинилася за жаклими мурми в'язниці Тауер.

Марія Стюарт гадала, що будь-яка країна належить монарху, їй було байдуже, яку саме країну вона очолила. Єлизавета ж вважала, що вона сама належить Англії та її народу, що, керуючи державою, виконує волю Божу. Вона не вагалась у прийнятті рішень тоді, коли це мало принести користь Англії.

У середині XVI ст. в Шотландії поширилися кальвіністські ідеї. Лідером шотландської Реформації став **Джон Нокс**. Свої проповіді він завжди закінчував словами: «Боже! Звільни нас від влади блудниці!», маючи на увазі Марію Стюарт.

Боротьбу кальвіністів проти католицької церкви підтримувала зброєю та грошима Єлизавета I. Іспанія та Папа Римський плекали надію зробити Марію Стюарт англійською королевою замість Єлизавети I і покінчити з протестантами в Англії. Після смерті свого чоловіка короля Франції Франциска II Марія Стюарт повернулася до Шотландії. Боротьба кальвіністів проти католиків спалахнула з новою силою.

Марія Стюарт підтримувала католицьку церкву, установила зв'язки з англійськими дворянами-католиками, які готували змову проти Єлизавети I. Натомість Єлизавета організувала виступ кальвіністів проти неї. У 1567 р. кальвіністи, очолювані графом Мюрреєм, підняли повстання. Марія Стюарт змушена була тікати і попросити притулку в Єлизавети. Підступна королева надала притулок «своїй любій сестрі», ув'язнивши її в замку на довгі 20 років.

■ Марія Стюарт перед стратою

У Шотландії за підтримки Єлизавети I до влади прийшли про-англійські сили. Королем Шотландії став син Марії Стюарт Яків VI (1567—1625 рр.). Водночас в Англії навколо ув'язненої Марії Стюарт точилася запекла боротьба.

У 1585 р. англійський парламент прийняв закон, за яким кожний, хто брав участь у змовах проти королеви, мав бути страчений. За цим законом королівський трибунал засудив Марію Стюарт до страти за діяльність, небезпечну для Англії та королеви. У 1587 р. вирок було виконано. Яків VI погрожував Англії війною за страту матері, але Єлизавета знайшла спосіб для його приборкання. Оскільки королева не мала дітей, вона визнала Якова VI спадкоємцем англійського престолу. Після смерті Єлизавети I він став королем Англії **Яковом I** (1603—1625 рр.), започаткувавши правління в країні династії Стюартів.

5 Підкорення Ірландії. Поряд з Англією розташувався острів Ірландія. Він давно приваблював англійців родючими землями та багатими покладами корисних копалин. Ірландія поділялася на родові клани по 5—6 тис. осіб, які постійно ворогували між собою.

Підкорення Ірландії англійцями розпочалося ще у XII ст. На початок XVI ст. горді ірландці були витіснені в гори, трясовини й ліси, але продовжували боротьбу.

У 1541 р. Генріх VIII оголосив себе королем Ірландії та володарем усіх її земель. Конфіскація земель стала головним засобом підкорення Ірландії. Землі роздавали англійським колоністам за умови заселення їх англійцями.

У другій половині XVI ст. через політику англійців на півдні острова спалахнуло кілька повстань проти англійського панування. Повстанці вимагали повернути конфісковані землі, припинити утиски католиків-ірландців. У 1594 р. 16-тисячна армія повстанців повела успішну боротьбу проти англійців. Після декількох поразок англійці в 1603 р. розпочали проти ірландців війну на знищення. Вони доцентру спалювали села, убивали всіх жителів, знищували врожай на полях, залишаючи після себе спустошену землю.

Після поразки повстання 1594—1603 рр. Ірландія остаточно перетворилася на англійську колонію.

6 Боротьба проти Іспанії за панування на морі. Одночасно з боротьбою за підкорення Ірландії Англія розпочала спроби проникнення в Америку. Проте на її шляху була Іспанія, яка після об'єднання 1581 р. з Португалією мала там величезні колонії.

■ Єлизавета I Тюдор
із глобусом

Боротьба Англії проти Іспанії із середини XVI ст. набула форми контрабандної торгівлі з колоніями Іспанії та нападів піратів на її порти й кораблі, що перевозили золото до Європи.

Єлизавета I всіляко підтримувала піратів, надавала їм ліцензії, які дозволяли нападати на іспанські й португальські кораблі. В Англії створювалися спеціальні компанії для організації піратських експедицій. Сама королева та її наближені були акціонерами цих компаній. Піратські експедиції завдавали величезної шкоди Іспанії, яка втрачала до 3 млн дукатів на рік, і сприяли збагаченню Англії.

У 1562 р. англійські пірати почали завозити до іспанських колоній в Америці негрів-рабів з Африки. Англійський пірат на королівській службі **Волтер Релі** в 1585 р. заснував першу англійську колонію в Північній Америці, назвавши її на честь незаміжньої королеви **Віргінією** (від англ. *virgin* — дівка).

Серед англійських піратів того часу найушлавленішим став «пірат її Королівської Величності», як він себе називав, **Френсіс Дрейк** (1540—1596).

Френсіс Дрейк був одним із найуспішніших мореплавців, який неодноразово здійснював вдалі напади на іспанські колонії в Америці. Іспанці називали його «драконом», а король Філіпп II вимагав від Єлизавети I страти ненависного пірата. Проте королева не покарала його, а висвятила в рицарі та зробила віце-адміралом.

У 1577—1580 рр. за підтримки королеви Дрейк вирушив в експедицію. Він мав намір перетнути Атлантичний океан, обігнути Південну Америку й атакувати міста на її західному узбережжі, де іспанці накопичували величезні запаси золота для відправки до Європи. Офіційно було оголошено, що ескадра з п'яти кораблів пливе шукати вільні землі для колоній у Південній Америці. Переслідуваний іспанцями Дрейк проплив через Магелланову протоку і, хоча вцілів лише його флагман «Золота лань», рушив на Перу. Захопивши там величезну здобич, він перетнув Тихий океан, побував на Молуккських островах (де домовився з місцевим султаном про торгівлю прянощами з Англією), обігнув мис Доброї Надії та 26 вересня 1580 р. повернувся до Англії. Це була друга в історії навколосвітня подорож.

Король Іспанії Філіпп II болісно сприймав зухвалість англійської королеви. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, стала страта Марії Стюарт. Як захисник католиків в усьому світі, Філіпп II на заклик Папи Римського почав готуватися до війни проти Англії.

Для вторгнення в Англію Філіпп II вирішив зібрати величезний флот. Проте 1587 р. Ф. Дрейк за наказом Єлизавети здійснив зухвалий рейд до порту Кадіс — бази іспанського флоту — і знищив більшість іспанських кораблів. Іспанцям довелося знову збирати сили. У 1588 р. «Непереможна армада» (так назвав свій флот Філіпп II) вирушила до берегів Англії. Вона налічувала 130 вітрильників із 20 тис. матросів. У Нідерландах на іспанців чекало ще 300 кораблів, які мали приєднатися до «Непереможної армади». Командувати англійським флотом Єлизавета доручила Ф. Дрейку.

Англійські кораблі атакували «Непереможну армаду» в протоці Ла-Манш. Бій тривав два тижні. Важкі іспанські кораблі було розбито легкими англійськими. Залишки іспанського флоту, намагаючись обійти Англію з півночі, загинули під час бурі. Флот Англії не втратив жодного корабля. У своєму донесенні Єлизаветі I Ф. Дрейк писав: «Ми виривали з хвоста іспанського птаха одне перо за одним, а жалюгідні їхні залишки розсіяли по всьому морю». На відзнаку перемоги Єлизавета I наказала викарбувати медаль із написом: «Бог подув, і їх було розвіяно».

? Яку інформацію про ставлення королеви до англійських піратів надає ілюстрація? Із чим було пов'язане таке ставлення?

■ Єлизавета I зводить Ф. Дрейка в лицарі

■ Розгром іспанської «Непереможної армади»

Завдяки цій перемозі Англія почала перетворюватися на володарку морів, а Іспанія поступово втрачала свою могутність.

Висновки

- У XVI ст. в соціально-економічному розвитку Англії відбувалися значні зміни, пов'язані зі становленням ринкових відносин.
- У добу правління Тюдорів в Англії сформувався абсолютизм і було здійснено королівську Реформацію.
- Остання королева династії Тюдорів — Єлизавета I — сприяла перетворенню Англії на велику європейську державу, могутню світову імперію.

Запитання і завдання

1. Яка галузь була головною в англійській промисловості XVI ст?
2. Коли було прийнято Акт про супрематію?
3. Кого називали пуританами?
4. Хто був лідером Реформації в Шотландії?
5. Коли Генріх VIII проголосив себе королем Ірландії?
6. Хто командував англійським флотом у битві з «Непереможною армадою»?
7. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Англії в XVI ст?
8. Чому англійську Реформацію називають королівською? Як вона здійснювалася?
9. Порівняйте особливості абсолютної монархії у Франції, Іспанії та Англії.
10. Які події, на вашу думку, були найважливішими в період правління Єлизавети I в Англії? Обґрунтуйте свій вибір.
11. Складіть у зошиті таблицю «Діяльність королеви Єлизавети I».

План характеристики	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Основні заходи		
Результати		

12. За додатковою літературою складіть історичний портрет шотландської королеви Марії Стюарт або англійської королеви Єлизавети I Тюдор (за вибором).

§ 14. Англійська революція

1. Яку роль у житті Англії відігравав парламент?
2. Коли виникло пуританство? Якими були основні погляди пуритан?

Соціально-економічний розвиток Англії напередодні революції.

На початку XVII ст. в Англії швидко формувалися нові капіталістичні відносини. Проявами цього стали створення мануфактурного виробництва, розвиток торгівлі, піднесення міст, поширення товарного сільськогосподарського виробництва.

Англія стала основним постачальником нефарбованих тканин на європейський ринок. У середині XVII ст. вона забезпечувала 80 % загальноєвропейського видобутку вугілля (близько 3 млн тонн). За перші 40 років XVII ст. подвоїлися обсяги торгівлі. Цьому сприяли торговельні компанії, які користувалися монопольним правом на торгівлю в певному регіоні. Найбільшою була Ост-Індська компанія.

У сільському господарстві розвивалися тенденції, започатковані ще в XVI ст. (огорожування, поширення найманої праці тощо). Воно активно втягувалося в ринкові відносини. Однак це було приたまанно в основному південним і центральним графствам. На півночі ще зберігалися натуральна рента (оброк) і відробіток (панщина).

Зміни в економіці позначилися на соціальній структурі англійського суспільства. Хоча воно за формою залишалося становим, у поведінці, звичаях, роді занять деяких верств суспільства сталися значні зміни. Так, серед землевласників виокремилося нове дворянство, яке, на відміну від старого, активно вело господарство: розводило овець, не цуралося торгівлі та мануфактурного виробництва.

Швидко зростав прошарок найманих робітників, що працювали на мануфактурах, у копальнях, портах, на вантажних суднах.

2 **Політичні передумови революції. Початок революції.** У 1603 р. завершилося майже півстолітнє правління королеви Єлизавети. Через відсутність інших близьких родичів Єлизавета заповіла престол синові страченої нею Марії Стюарт **Якову I** (1603—1625 рр.). В Англії запанувала династія Стюартів. Вони прагнули встановити в країні абсолютну монархію. Давні права парламенту вони вважали поступками з боку монархів, які можна й скасувати. Католицькі симпатії Стюартів призводили до гострих релігійних конфліктів із протестантами та англіканською державною церквою. Така політика Якова I викликала невдоволення більшості громадян.

Після Якова I престол посів його син **Карл I** (1625—1649 рр.), який продовжував політику батька. Карл I потребував коштів для продовження розпочатих війн проти Іспанії та Франції. За перші три роки свого правління він тричі скликав і розпускав парламент: перший дав йому незначну суму, другий узагалі відмовив, а третій погоджувався надати кошти за умови,

■ Король Яків I Стюарт

■ Король Карл I на полюванні. 1635. Художник Антоніс Ван Дейк

■ Олівер Кромвель. 1649. Художник Роберт Уокер

що король підпише петицію, яка відновить усі здобуті англійцями права.

Отримавши кошти, Карл I проігнорував умови договору і протягом 11 років узагалі не скликав парламент. Для покриття своїх витрат він поширив на всю Англію корабельний податок (щитові гроші — обов'язок прибережних областей утримувати флот). Для придушення невдоволених було розширено діяльність надзвичайних судів. У країні почалася масова еміграція до Північної Америки. Занепокоєний цим Карл I заборонив її під загрозою жорстоких покарань.

Приводом до відкритого виступу проти короля стала спроба поширити в Шотландії англіканську церкву. Шотландці взялися до зброї. Війна набула затяжного характеру. Карл I змушений був у 1640 р. скликати парламент, щоб отримати згоду на збирання нових податків. Цей парламент увійшов в історію під назвою **Довгий** (діяв до 1653 р.), оскільки його члени домоглися від короля згоди, що розійдуться тільки тоді, коли самі визнають це за потрібне.

Парламент висунув королю ряд вимог, викладених у «Великій ремонстрації» (протесті), які Карлу I довелося виконати. Надзвичайні суди й корабельний податок було скасовано. Король зобов'язувався скликати парламент не раніше ніж через три роки. На думку істориків, початок діяльності Довгого парламенту є початком Англійської революції.

3 Громадянські війни. У січні 1642 р. Карл I залишив Лондон і вирушив на північ, де в нього було найбільше прихильників. 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. У країні спалахнула **перша громадянська війна** (1642—1646 рр.).

Військо короля складалося з дворян (кавалерів) і прихильників англіканської церкви. Парламентське військо (яке отримало назву

«круглоголові» за форму зачіски) складалося в основному з пуритан і прихильників парламенту. Спочатку армія парламенту зазнавала поразок, але завдяки рішучим діям **Олівера Кромвеля** (1599—1658), який очолив її, ситуація змінилася.

Олівер Кромвель був дрібнопомісним дворянином і належав до секти індепендентів (незалежних), що виступали за повну незалежність церкви від держави, а в політичному плані обстоювали республіканську форму правління. Коли розпочалася громадянська війна, Кромвель за згодою парламенту на власні кошти спорядив два кавалерійські полки, до яких добирав людей зі стійкими релігійними переконаннями (індепендентів). Зразково дисципліновані, хоробрі, віддані вождю, об'єднані спільними релігійними й політичними переконаннями полки Кромвеля започаткували нову парламентську армію.

Нова армія завдала королівським військам поразок у битвах під **Марстон-Муре** (1644 р.) і **Нейзбі** (1645 р.).

Після ув'язнення короля парламент прийняв низку законів. Усю землю було проголошено приватною власністю її володарів (окрім селян); торговельно-промислові верстви суспільства домоглися повної свободи підприємницької діяльності та знищення монополій; землі короля, його прихильників та церкви було розпродано або віддано солдатам як плату за службу.

Наприкінці 1648 р. король утік із полону і почав **другу громадянську війну** (1648—1649 рр.), у якій теж зазнав поразки.

Парламент схилився до збереження королівської влади. Кромвель із відданими йому військами вступив у Лондон та усунув із парламенту прихильників монархії. Згодом було створено суд,

? Яку інформацію про громадянську війну можна отримати за ілюстрацією?

■ Страта короля Карла I

■ Англійська громадянська війна

за рішенням якого 30 січня 1649 р. короля Карла I стратили. Після цього в парламенті було скасовано палату лордів, Англію проголошено республікою. Законодавчу владу було передано Довгому парламенту, виконавчу — Державній раді. Однак фактичним правителем країни став Кромвель.

1) Зі звинувачувального акта проти короля Англії Карла I

Названий Карл Стюарт, зробившись королем Англії, у такий спосіб перебрав відповідальний обов'язок керувати країною в згоді з її законами, а не будь-яким іншим чином; з огляду на це він мав використовувати отриману владу для користі й добробуту свого народу і для охорони його прав і свобод. Однак унаслідок злочинних намірів установити й тримати у своїх руках необмежену тиранічну владу для управління країною, знищити права й свободи народу, знищити і зробити непотрібними всі основи цих прав... названий Карл Стюарт оголосив зрадницьку й злочинну війну проти чинного парламенту і народу...

Зі сказаного вище випливає, що названий Карл Стюарт був і є натхненником, автором і продовжувачем жорстоких і кривавих війн; і тому він є винуватцем усіх зрад, убивств, грабунків, пожеж, збитків і нещастя нашого народу, що були здійснені під час названих вище війн та були спричинені ними.

2) Відповідь Карла I на висунуті звинувачення

Не може бути судових справ проти будь-якої людини інакше, ніж на основі Божих і суспільних законів країни, у якій вона живе. Я переконаний, що цей процес не може бути виправданий Божими законами, або навпаки, підкорення королю дуже ясно визначається Старим і Новим Заповітами... Що стосується законів нашої країни, то я переконаний, що жоден вчений юрист не буде стверджувати, що може бути висунуто звинувачення королю, бо такі звинувачення можуть іти лише від його імені, а один із принципів права каже, що король не може бути неправим...

Порівняйте два документи. Висловіть власне ставлення до аргументів, що містяться в них. Дайте історичну оцінку страти короля.

Англійська республіка. Після страти короля і проголошення республіки до влади в країні прийшли інDEPENDенти.

На їхню думку, держава має будуватися на тих самих засадах, що й громади віруючих, тобто на основі ідеї суспільного договору, який передбачав взаємне визнання прав та обов'язків членів колективу чи громадян.

Крім того, інDEPENDенти не визнавали іншого тлумачення Святого Письма й тому одразу розпочали репресії проти інших релігійних сект. Найбільше постраждали **дигери** («справжні урівнювачі»),

■ Англійська революція другої половини XVII ст.

- Території, які контролювалися парламентом на 1643 р.
- Території, які контролювалися королем на 1643 р.
- Території Шотландії та Ірландії, охоплені рухом на підтримку Стюартів
- Головна ставка Карла I
- Вирішальна перемога військ Кромвелля над військом короля в 1645 р.
- 1649 Страта Карла I і проголошення Англії республікою
- Район поширення руху левеллерів у 1649 р.
- Дії Кромвелля проти повсталих ірландців і шотландських прихильників Карла II в 1649—1650 рр.
- Межа земель, залишених ірландськими землевласниками після остаточного підкорення Ірландії у 1652 р.
- 1660 Повернення Карла II і відновлення монархії в Англії
- 1688 «Славна революція». Повалення династії Стюартів, зведення на престол Вільгельма III Оранського

які оброблювали громадські землі, вважаючи, що вони не можуть бути чісюсь власністю, а отже, є спільними. Дигери вважали, що в суспільстві всі мають працювати на спільне благо на чолі з вибраними наглядачами. У держави не має бути грошей, а за купівлю-продаж слід страчувати.

Кромвель поглядів дигерів не поділяв. Він був твердо переконаний, що приватна власність є невід'ємним правом кожної

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

■ Панорама Лондона. Середина XVII ст.

людини, а встановлення майнової рівності — це порушення англійських традицій.

Інша секта — **левеллери** («урівнювачі») — стверджувала: оскільки перед Богом усі рівні, то слід для всіх установити рівні права. Із цього твердження випливали їхні вимоги: встановлення загального виборчого права для чоловіків, ліквідація палати лордів, скасування «гнилих містечок» (міста, які в минулому здобули право посылати своїх депутатів до парламенту, але згодом занепали) та інші. Левеллери оголошували народ джерелом влади. Свого часу вони відіграли вирішальну роль у страті короля та реформі парламенту. Проте й «урівнювачі» зазнали гонінь і переслідувань.

Перемігши в громадянській війні, О. Кромвель здійснив каральні походи в Шотландію, яка визнала своїм королем Карла II, сина страченого Карла I. Наступною жертвою стала Ірландія, католики якої допомагали англійському королю в боротьбі проти парламенту. Походи в Шотландію та Ірландію започаткували майбутню англійську колоніальну імперію.

Важливим для колоніальних завоювань та морської першості став виданий 1651 р. Навігаційний акт, за яким усі товари, що потрапляли до Англії, могли перевозити лише англійські судна або ж судна країни-виробника. Цей акт був спрямований проти голландців, які вели посередницьку торгівлю, і призвів до війни з Нідерландами, у якій Англія здобула перемогу.

5 Протекторат Олівера Кромвеля. Із моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала Довгому парламенту, який повністю складався з індепендентів. Другою важливою силою в державі була армія, підпорядкована особисто О. Кромвелю.

Тривале правління Довгого парламенту викликало обурення населення, особливо армії, яка протягом значного часу не отримувала платні. Кромвель розігнав Довгий парламент і скликав конвент

(Установчі збори), де також були самі лише індепенденти. Цей конвент назвали «парламентом святих» (через побожність депутатів). «Святі» прийняли низку важливих реформ: оголосили свободу совісті (віресповідань); запровадили цивільний шлюб, вибори священиків мирянами; скасували церковну десятину; вирішили замінити стару (прецедентну) систему судочинства, що спиралася на закони різних часів, новою, що ґрунтувалася на єдиному судовому статуті (кодексі), прийнятому 1653 р.

Проти таких реформ виступили священики, юристи, а також армія. О. Кромвель розпустив «парламент святих». За згодою армії було прийнято нову конституцію («знаряддя управління»), яка передавала всю владу О. Кромвелю — лорду-протектору Англії, Шотландії та Ірландії. Кромвель зосередив у своїх руках усю виконавчу владу, отримав право затверджувати членів Державної ради, а також збирати податки в розмірах, достатніх для утримання армії. Після цього в руках Кромвеля було зосереджено більше влади, ніж у короля напередодні революції.

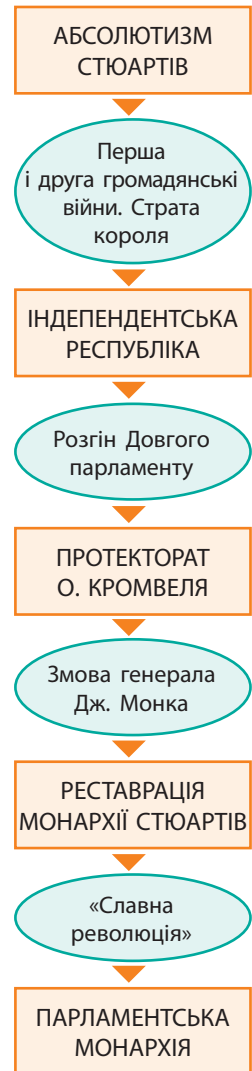
Законодавчу владу за конституцією було передано однопалатному парламенту, який складався з депутатів від найважливіших міст країни.

Парламент, обраний за новою конституцією, виявив непокору Кромвелю і був розпущений. Кромвель переділив країну на 14 військових округів, у яких усю повноту влади передав призначеним ним генерал-майорам. Прихильників короля було обкладено спеціальним податком. Святкування Великодня й Трійці було заборонено, як і недільні гуляння, спортивні змагання. Головними заняттями визначалися праця і молитва.

Отже, протекторат Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою. Ця диктатура трималася на авторитеті сили, пуританських уявленнях про життя та успіхах Кромвеля в зовнішній політиці.

6 Реставрація Стюартів. У 1658 р. Кромвель помер, залишивши своїм наступником сина Річарда. Проте Річард швидко перетворився на маріонетку генералітету і зрештою змушений був відмовитися від звання протектора. Торгово-промислові

■ Шлях від абсолютизму до парламентської монархії в Англії

та аристократичні верстви, занепокоєні можливими виступами населення, вирішили запросити **Карла II** (1660—1685 рр.). У 1660 р. в Англії було здійснено політичну реставрацію — відновлено правління династії Стюартів. Королівську владу Карл II розглядав як абсолютну. Насамперед він наказав вчинити прилюдну розправу над убивцями батька. Було відновлено правління англіканської церкви, незначну частку земель повернуто колишнім власникам.

Політична реставрація — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії чи релігії.

Проте правити країною, як раніше, уже було неможливо. Парламент суворо охороняв завойовані під час революції права, а також стежив за тим, щоб король не видавав будь-яких законодавчих актів. Невдовзі в парламенті утворилися дві політичні партії: торі та віги. Торі були прихильниками королівської влади, обстоювали непорушність королівських прав, існуючих порядків. Віги в усіх суперечках захищали парламент і виступали за реформи економіки, державного устрою, церкви. Однак обидві партії були проти абсолютної влади монарха.

7 Яків II. Декларація про віротерпимість. «Славна революція».

У лютому 1685 р. Карл II помер. Новим королем став його брат **Яків II** (1685—1688 рр.). Він продовжив політику свого попередника щодо відновлення абсолютної влади. Як ревний католик, він призначав на державні посади своїх одновірців. Після прийняття Декларації про віротерпимість Яків II розпустив парламент і став правити одноосібно. Обурювала англійців і профранцузька зовнішня

? Порівняйте картини «Страта короля Карла I» (с. 107) і «Коронація Карла II». Із чим, на вашу думку, пов'язані зміни в суспільних настроях англійців?

■ Коронація Карла II. 1662. Художник Дірк Ступ

- «Велика лондонська пожежа» 1666 р. Вогнем було знищено понад 13 тис. домівок, 87 церков, але в той самий час пожежа зупинила велику епідемію чуми

політика короля. Тоді парламентарі таємно запросили на англійський престол правителя Нідерландів Вільгельма Оранського.

Восени 1688 р. Вільгельм висадився на англійському узбережжі та рушив до Лондона. Народ зустрічав його з радістю. Яків II утік до Франції. Так в Англії відбувся палацовий переворот, що отримав назву «Славна революція» (1688—1689 рр.). Вона завершила тривалу боротьбу парламенту й короля. В Англії установилася парламентська монархія.

Під час вступу на престол парламентарі вручили новому королю **Вільгельму III** (1689—1702 рр.) Декларацію прав (Білль про права), у якій було викладено права та обов'язки законодавчої (парламенту) та виконавчої (короля та його міністрів) влади. Декларація захищала короля видавати закони, збирати податки з народу, скликати армію без згоди парламенту. У ній підкреслювалося, що народ має право усунути негідного короля і на його місце обрати іншого, а також змінити порядок престолонаслідування.

У період правління Вільгельма III було закладено головні принципи існування англійської політичної системи. Депутати парламенту переобиралися кожні три роки. Король формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Отже, король став правити державою через парламент. Змагання за владу партій заклали основу двопартійної системи в Англії.

Висновки

- ▶ Унаслідок революції в Англії установився новий економічний і суспільно-політичний лад, який забезпечив першість Англії у світі.
- ▶ Англійська революція XVII ст. відіграла визначну роль у розвитку не тільки Європи, а й усього світу, що дає привід розглядати її як подію всесвітньої історії. Під впливом

ідеалів Англійської революції розпочалася боротьба північно-американських колоній, яка привела до утворення США.

Запитання і завдання

1. За правління якого короля розпочалася Англійська революція? 2. Хто переміг у битві під Нейзбі? 3. Хто прийшов до влади в Англії після страти короля Карла I і проголошення республіки? 4. Коли О. Кромвеля проголосили лордом-протектором країни? 5. Хто став королем Англії після реставрації Стюартів? 6. Який державний лад установився в Англії після «Славної революції»?
7. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку Англії напередодні революції. 8. Охарактеризуйте політичні передумови, привід і початок революції. 9. Як відбувалися в Англії громадянські війни? 10. Охарактеризуйте розвиток країни в період Англійської республіки. 11. Наведіть факти, які свідчать, що протекторат О. Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою. 12. Як відбулася реставрація Стюартів? 13. Чи можна вважати події 1688—1689 рр. революцією? Чому?
14. Складіть у зошиті хронологічну таблицю подій Англійської революції. 15. Запишіть стисло у зошиті результати, наслідки та значення Англійської революції.
16. Яку роль відігравав релігійний чинник у подіях Англійської революції? Поясніть свою точку зору.

§ 15. Іспанія в XVI ст. Національно-визвольна боротьба в Нідерландах

1. Що таке Реконкіста? 2. Як утворилося Іспанське королівство? 3. Які території входили до Іспанської колоніальної імперії на середину XVI ст.? 4. Якими були особливості вчення Ж. Кальвіна? 5. Чим кальвінізм приваблював буржуазію?

Іспанія на межі XV—XVI ст.: зміни в економіці та суспільстві.

У 1492 р. після завершення Реконкісти увесь Піренейський півострів, за винятком Португалії, був об'єднаний під владою іспанських королів.

XVI ст. інколи називають «століттям Іспанії». Це було зумовлено тим, що завдяки відкриттю Америки іспанські монархи отримали небачені до того ресурси для здійснення своїх честолюбних планів. Проте ці багатства відіграли в історії Іспанії більше негативну роль. У XVI — першій половині XVII ст. іспанці вивезли з Америки понад 180 тис. тонн золота і понад 16 тис. тонн срібла. Величезна кількість

■ Зустріч Фердинанда та Ізабелли з Колумбом. 1843. Художник Емануель Лойце

■ Вигнання морисків із Валенсії. 1616. Художник Пере Ороміг

«дешевого» золота та срібла призвела до того, що Іспанія найбільше серед європейських країн постраждала від «революції цін».

Іспанські королі Фернандо (Фердинанд) та Ізабель (Ізабелла) були ревними католиками, прагнули викоринити будь-яку ересь і домогтися релігійної єдності у своїх володіннях, де поряд із католиками проживало багато мусульман і юдеїв. Із цією метою використовувалася інквізиція, яка стала зброєю в руках королівської влади і церкви проти іновірців. Першого удару було завдано по євреях. Королівським указом 1492 р. від них вимагали або змінити віру, або залишити країну. Згодом гонінь зазнали і ті євреї, що прийняли християнство.

Після цього переслідування торкнулися мусульман. Більше того, пригноблювали навіть тих арабів, які перейшли до християнства (в Іспанії їх називали **морисками**). Їм заборонялося носити арабські імена, розмовляти рідною мовою, дотримуватися своїх звичаїв. Пізніше морисків узагалі вигнали з Іспанського королівства.

Вигнання євреїв та морисків (арабів) завдало величезної шкоди економіці країни. Колись родючі поля і багаті міста півдня Іспанії були занедбані. У країні утвердилося становище нетерпимості й фанатизму. І не випадково Іспанія стала оплотом Контрреформації у Європі.

2 Іспанія за Карла V. Фердинанд та Ізабелла, спираючись на підтримку міст, здійснили централізацію країни і посилили королівську владу. Формування іспанського абсолютизму пов'язують із правлінням їх онука **Карла** (іспанською — **Карлоса**) **І Габсбурга** (1516—1556 рр.). Ставши королем, він отримав величезні володіння:

i

Іспанію, землі в Італії й Новому Світі; а за батьківською лінією — німецькі володіння австрійських Габсбургів, Нідерланди тощо. У 1519 р. його обрали імператором Священної Римської імперії під ім'ям **Карл V**. Таким чином він об'єднав під своєю владою величезну імперію, про яку говорили, що «над нею ніколи не заходить сонце».

Отримавши таку спадщину, Карлу V довелося вести боротьбу із сильними противниками. Першим із них була Франція, яка опинилася в оточенні володінь Карла V й не бажала мати такого могутнього сусіда. Другим противником була Османська імперія, яка продовжувала свій наполегливий наступ на християнську Європу. Третім ворогом імператора стала Реформація, поширення якої припало на початок правління Карла V.

У боротьбі з ними минуло довге правління Карла V. Найгучнішою його перемогою стала оборона Відня 1529 р. від турків. Величний план Карла V щодо відродження Священної Римської імперії як всесвітньої християнської монархії зазнав невдачі. Піднесення національного руху й поширення Реформації виключали можливість для будь-якого правителя утримати владу на величезних територіях із народами, різними за культурою і віросповіданням.

Після поразки від німецьких лютеранських князів у 1555 р. Карл V зрікся влади. Австрійські володіння, Чехію та частину Угорщини разом із короною Священної Римської імперії він передав брату **Фердинанду I** (1556—1564 рр.), а Іспанію, Нідерланди, володіння в Італії та іспанські колонії у Новому Світі — сину **Філіппу II** (1556—1598 рр.).

■ Битва під Віднем.
1529 р.

■ Аллегорія зречення Карла V
престолу в Брюсселі.
1640. Художник Франс Франкен Молодший

■ Правління Карла V

Напрямки політики Карла V		
Боротьба із Францією	Боротьба з Османською імперією	Боротьба з Реформацією
Результат		
Поразка, яка перекреслила плани Карла V об'єднати під своєю владою весь західний християнський світ	Зупинення турецької експансії. Перемога під Віднем 1529 р.	Поразка. Укладення Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. Зречення влади

3 Повстання комунерос у Кастилії 1520—1521 рр. Здобувши владу, Карл V відразу зіткнувся з протистоянням міст Кастилії, які отримали таємну допомогу від Франції. Міста Іспанії, що були **комунами** (іспанською — комунерос), дуже негативно поставилися до політики молодого короля, який намагався зміцнити абсолютну владу й обмежити права міст. Приводом до повстання стало призначення намісником короля кардинала Адріана Утрехтського, який прибув із Нідерландів.

Повстання почалося в місті Толедо під гаслом захисту вольностей міст і **кортесів**. До жителів міста приєдналися дрібні дворяни (ідальго) і великі землевласники (гранди), які сподівалися на відновлення своїх привілеїв і ослаблення влади короля.

Повсталі утворили «**Святу хунту**» (союз 11 міст Кастилії), яка висунула Карлу V такі вимоги: 1) не залишати Кастилії; 2) звільнити іноземців із вищих державних посад; 3) заборонити вивезення золота і срібла з країни; 4) регулярно скликати кортеси — раз на три роки; 5) обкласти податками дворян; 6) повернути до скарбниці пограбовані багатства королеви Ізабелли. Останні вимоги відвернули

Кортеси — станово-представницькі збори в Іспанському королівстві. Існували в Кастилії, Леоні, Валенсії та Арагоні. Мали право затверджувати податки. Перед кожним із чотирьох кортесів король, вступаючи на трон, складав присягу.

■ Страта комунерос у Кастилії.
1860. Художник Антоніо Хісберт

від повстання грандів і більшість ідальго. Спалахнула боротьба між містами і дворянами. Від «Святої хунти» відділилася частина міст і утворила «Хунту загонів», яка заявила, що «віднині війна проти грандів, кабальєрос (дворян) та інших ворогів королівства, проти їх майна та палаців повинна вестися вогнем, мечем і руйнуванням».

Вирішальна битва між повсталими і прихильниками короля відбулася 23 квітня 1621 р. біля села Вільялар, де повстанці були вщент розгромлені, а лідери захоплені в полон і страчені. Після цього лише одне місто — Толедо — продовжило боротьбу, тримаючи шести-місячну облогу. Проте й воно впало.

Придушення повстання дало змогу Карлу V зміцнити свою абсолютну владу, приборкати міста й кортеси, які втратили право приймати закони.

4

Правління Філіппа II. Король Філіпп II став правителем Іспанії у той час, коли вона була наймогутнішою державою Європи. Столицею своєї держави він зробив невелике місто Мадрид у центрі країни. Філіпп II мав фантастичну працездатність і вважав, що управляти величезною країною можна лише суворими розпорядженнями, тримаючи всіх у страху. Щоб піддані швидше дізнавалися про накази короля, будувалися дороги, була організована поштова служба. Багато уваги приділялося армії, яка в той час була наймогутнішою в Європі.

Важливим досягненням Філіппа II стало приєднання у 1581 р. Португалії. Унаслідок цього майже на 60 років об'єдналися дві найбільші колоніальні імперії, і Піренейський півострів опинився під владою одного правителя.

Філіпп II був ревним католиком і вважав своїм обов'язком захищати весь католицький світ. Коли європейські країни охопила Реформація, він розпочав запеклу боротьбу проти неї. Саме завдяки його підтримці небачених масштабів набула діяльність інквізиції. Філіпп II надавав усебічну підтримку Папі Римському і забезпечував недоторканність володінь католицької церкви на території своєї держави. Проте його спроби викоринити кальвінізм у Нідерландах, підтримати французьких католиків і боротьба з протестантською Англією зазнали поразки. У 1571 р. у битві біля мису Лепанто Філіпп II у союзі

■ Філіпп II у парадних обладунках. 1551.
Художник Тиціан

■ Битва біля
Лепанто
у 1571 р.

з Венецією вщент розгромив турецький флот і тимчасово зупинив просування Османської імперії в Європу.

Політика Філіппа II із кінця XVI ст. спричинила спочатку господарський, а потім військовий і політичний занепад Іспанії.

5 Нідерланди під владою Іспанії в XVI ст. Із величезних володінь Іспанії виділялися **Нідерланди**. У середині XVI ст. вони займали територію, на якій сьогодні розташовані Нідерланди, Бельгія, Люксембург і частина Північно-Східної Франції.

Тут не було родючих земель, корисних копалин, країна постійно потерпала від повеней. Головним її багатством були працелюбні жителі. Вони з гордістю казали: «Бог створив небо, а ми — суходіл». Нідерландці відвойовували у моря землю, на якій створювали нові поля і будували нові поселення.

Нідерланди поділялися на 17 провінцій, які відрізнялися за рівнем розвитку. На півночі земля належала вільним селянам, які часто використовували найману робочу силу. Саме тут поступово формувалися нові, ринкові відносини.

На півдні більша частина землі перебувала у власності дворян. На ній працювали вільні селяни, які виконували повинності за користування землею. Однак і на півдні Нідерландів розвивалися ринкові відносини, особливо в промисловості. Всесвітньо відомі ткацькі мануфактури Фландрії виробляли сукна, килими, шовкові вироби.

Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перетині нових торговельних шляхів, а Антверпен став центром світової торгівлі.

Нідерланди (у перекладі — «понизові землі») — землі, розташовані на Нижньому Рейні, Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

■ Чоловік із плугом.
1560. Художник
Пітер Брейгель Старший

■ Колісні прялки та виробництво сукна
в Лейдені (Нідерланди). 1595. Художник Ісаак
ван Сваненбург

Завдяки успіхам в економічному розвитку в цей період Нідерланди стали найбільш населеною країною Європи.

На початку XVI ст. Нідерланди опинилися у складі Священної Римської імперії Карла V. Ця маленька країна давала в чотири рази більше прибутку, ніж усі володіння в Новому Світі. Поширення ідей Реформації спричинило появу в країні значної кількості прибічників лютеранства, а потім — кальвінізму. Для боротьби з ними Карл V поширив на Нідерланди діяльність інквізиції та видав особливі закони проти протестантів. Таку політику продовжив і Філіпп II, який успадкував Нідерланди після розпаду імперії Карла V.

6 **Причини й початок національно-визвольної боротьби.** Ситуація в Нідерландах, зумовлена політикою фанатичного Філіппа II, стала нестерпною. У країні було значно збільшено кількість іспанських військ, а всю владу зосереджено в руках Державної ради (консульти) із прихильників іспанців. Було створено 14 нових єпископств, розгорнула діяльність інквізиція, почалися переслідування єретиків.

Втручання іспанців поставило економічне життя Нідерландів у безвихідне становище. Філіпп II заборонив нідерландським купцям торгувати з Новим Світом, у 40 разів збільшив розмір мита на вовну, яку Нідерланди закуповували в Іспанії.

У Нідерландах почали закриватися мануфактури, чимало людей втрачали роботу.

Національно-визвольна боротьба — рух поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

У 1566 р. делегація нідерландських дворян звернулася до намісниці іспанського короля в Нідерландах **Маргарити Пармської** із проханням припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Один із її радників презирливо обізвав скромно одягнених дворян **гезами**, тобто жебраками. Нідерландці вирішили прийняти це прізвисько як назву тих, хто бореться за визволення Нідерландів від іспанського ярма. Їхньою відзнакою були портрет Філіппа II і напис «Вірні королю до жебрацької суми» як згадка про невдаче звернення й натяк на те, що іспанці руйнували їхню країну. Опозицію іспанців очолив принц **Вільгельм Оранський** (1533—1584).

В умовах зростання невдоволення владою іспанців кальвіністські проповідники стали пророкувати наближення перевороту. Вони засуджували католицьке «шанування ідолів», маючи на увазі ікони, і закликали народ знищувати їх.

У Нідерландах розпочалися виступи проти іспанців. Улітку 1566 р. окремі заворушення набули форми повстання проти іспанців і католицької церкви. Озброєні ремісники й селяни нищили церкви, монастирі, спалювали ікони. Протягом кількох днів серпня повстання **іконоборців** охопило 12 із 17 провінцій.

Повстання 1566 р. було спрямоване проти влади іспанських поневолювачів. Поступово воно набуло форми **Національно-визвольної війни проти іспанського панування** в Нідерландах.

■ Маргарита Пармська

■ Вільгельм I Оранський «Мовчазний»

■ **Причини Національно-визвольної війни проти іспанського панування в Нідерландах (1566—1609 рр.)**

Причини війни			
Національна	Політична	Релігійна	Економічна
Політика іспанської влади в Нідерландах мала характер національних обмежень	Незадоволення нідерландської влади тим, що її усували від керівництва країною	Жорстоке переслідування іспанською владою прихильників кальвінізму	Невідповідність іспанської політики економічним інтересам Нідерландів

7 Політика герцога Альби. Налякана Маргарита Пармська погодилася піти на поступки, якщо нідерландці припинять боротьбу. Проте цього не сталося. Тоді Філіпп II вирішив використати повстання як привід для окупації країни. 17 березня 1567 р. до Нідерландів було введено 60-тисячну іспанську армію на чолі з **герцогом Альбою**. Він почав «заспокоювати» Нідерланди мечем і вогнищем інквізиції. Було засновано **Раду в справах про бунти**, яка мала необмежені повноваження. Майно бунтівників конфісковувалося,

■ Національно-визвольна боротьба в Нідерландах

збільшувалися податки. Багато людей через переслідування залишили країну.

У березні 1559 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах **алькабалу** — 10-відсотковий податок із кожної торговельної операції (як було поширено в Іспанії). У Нідерландах, де кожний товар проходив через кілька рук, перш ніж потрапити до споживача, це вело до повної дезорганізації економічного життя. «Краще зберегти для Бога й короля збіднілу і зруйновану державу, — казав Альба, — ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників — еретиків».

Усю країну охопило обурення. Нідерландці зрозуміли, що їм уже нічого втрачати.

8 Перемога повстання на півночі країни. Продовження визвольної боротьби. Населення Нідерландів розгорнуло партизанську боротьбу проти іспанців. У 1572 р. кораблі морських гезів кинули якір у порту Брілле. Разом із жителями міста вони знищили іспанський гарнізон, сформували велику морську ескадру й почали визволяти від іспанців узбережжя, не допускаючи кораблі з допомогою для іспанської армії. У лісах з'явилися загони лісових гезів. Населення активно підтримувало їх.

Повстання охопило всю північ Нідерландів. Герцог Альба зневажливо назвав ці події «бунтом селяноків» і додав: «Це не варте уваги». Проте він помилився. Повстанці на півночі перемогли, витісняючи іспанців. Для керівництва повстанням було запрошено герцога Вільгельма Оранського. Він прийняв цю пропозицію і у 1572 р. став **штатгальтером** (правителем) провінцій Голландія та Зеландія.

На рішення північних провінцій про об'єднання герцог Альба відповів новим терором.

Період 1572—1575 рр. виявився для повстанців найтяжчим. Герцог Альба нищив міста, які підтримали рішення північних провінцій. Зрештою Філіпп II зрозумів, що політика Альби провалилася, і відкликав його, але повстанці продовжували боротьбу, не збираючись зупинятися.

■ Фердинанд Альварес де Толедо герцог Альба. 1549. Художник Антоніс Мор

■ Повстання гезів

■ Розграбування
Антверпена

■ Битва в затоці Зейдерзе, що завершилася
поразкою іспанців

i

Тим часом іспанська армія, яка нерегулярно отримувала платню з Іспанії, вдалася до грабунків і насильства над місцевим населенням. Так, було спалено місто Антверпен, у якому під час пожеж загинуло та було вбито близько 8 тис. осіб. Це спонукало жителів південних провінцій до рішучих дій.

4 вересня 1576 р. в Брюсселі повстанці заарештували членів проіспанської Державної ради. Влада перейшла до Генеральних штатів. Останні зібралися в Генті, де представники всіх нідерландських провінцій підписали «Гентське примирення». Воно передбачало спільні дії в боротьбі проти іспанців до остаточного визволення країни. Занепокоєні дворяни-католики 5 січня 1579 р. в місті Аррасі уклали унію (союз), за якою визнавали своїм королем Філіппа II і відмовлялися від боротьби (Арраська унія).

9

Утворення Об'єднаних провінцій Нідерландів. У відповідь на рішення в Аррасі провінції півночі 23 січня 1579 р. уклали **Утрехтську унію**. Згідно з документом спочатку п'ять, а згодом сім провінцій об'єдналися з метою вести війну проти іспанського короля до повної перемоги. Своїм верховним органом влади вони проголосили Генеральні штати.

Підписання Утрехтської унії започаткувало нову незалежну державу — **Об'єднані провінції Нідерландів**, які ще називали **Голландською республікою**. 26 липня 1581 р. було прийнято акт, яким проголошувалася повна незалежність Нідерландів. Цей історичний документ містив положення про те, що коли правитель не влаштовує народ Нідерландів, народ має право його усунути. До Об'єднаних провінцій Нідерландів відійшли північні провінції, а південні залишилися під владою Іспанії.

Убивство Вільгельма Оранського влітку 1584 р. не привело до розпаду Об'єднаних провінцій, як на те сподівалася Іспанія. Новим штатгальтером Нідерландів було обрано сина Вільгельма Оранського Моріца. У 1584—1609 рр. війна Нідерландів у союзі із Францією та Англією проти Іспанії тривала. Нідерланди, скориставшись труднощами Іспанії, зокрема поразкою в 1588 р. «Непереможної армади», вели успішні операції на океанах і в іспанських колоніях в Індії та Індонезії.

У 1598 р. король Іспанії Філіпп II помер. Виснажена країна змушена була піти на підписання мирного договору з Об'єднаними провінціями. Під іспанською владою залишалися Південні Нідерланди (сучасна Бельгія). Остаточо Іспанія визнала незалежність Об'єднаних провінцій Нідерландів лише в 1648 р. за Вестфальським миром.

10 **Значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах.** Унаслідок перемоги Національно-визвольної війни проти іспанського панування у Нідерландах було досягнуто незалежності Нідерландів; створено умови для розвитку протестантизму як ідейної основи нового суспільства; розпочато формування голландської нації (поділ країни за релігійною ознакою став причиною того, що виникли два народи — голландський і фламандський, які розмовляють однією мовою, але сповідують різні релігії).

Перемога визвольного руху в Нідерландах створила сприятливі умови для розвитку господарства в Північних Нідерландах: господарство почало швидко розвиватися; сюди перевели свої мануфактури багато підприємців із півдня. Усе більшого розвитку набували торгівля й мореплавство. У середині XVII ст. флот Голландської республіки вдвічі перевищував сукупні флоти Франції та Англії разом узяті. Величезної могутності набула заснована 1602 р. **Ост-Індська торговельна компанія**, яку сучасники називали «державою в державі». Успішному розвитку торгівлі сприяло також те, що голландські купці дотримувалися в цій сфері нових принципів: рівних можливостей, вільної конкуренції тощо.

На початку XVII ст. голландці захопили землі на східному узбережжі Північної Америки, назвали їх Новою Голландією та заснували тут місто Новий Амстердам (згодом англійці перейменували його в Новий Йорк — Нью-Йорк. Один із районів міста — Гарлем — зберіг голландську назву). У 1648 р. голландці витіснили португальців із півдня Африки й заснували там колонію Капська Земля. Упродовж XVII ст. було створено величезну голландську колоніальну імперію.

Першість серед портових міст Голландської республіки здобув Амстердам, який перебрав на себе колишню роль Антверпена.

■ Корабельна верф Ост-Індської компанії в Амстердамі

■ Двір амстердамської біржі.
Близько 1668. Художник Іов Беркхейде

Кількість його жителів на початку XVII ст. перевищувала 100 тис. осіб. Щодня в його гавані стояло близько 2 тис. кораблів із різних країн. Він перетворився на головний європейський ринок торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та лісом. Амстердам став європейським центром банківської справи. Заснований у 1609 р. Амстердамський національний банк був першим і протягом тривалого часу єдиним банком у Європі.

Висновки

- ▶ Іспанське королівство, об'єднання якого завершилося наприкінці XVI ст., у наступному столітті стало найсильнішою державою Західної Європи.
- ▶ Карл V був володарем найбільшої за розмірами і найслабшої політично імперії.
- ▶ Руїнівні війни і недалекоглядна політика королівської влади в другій половині XVI — першій половині XVII ст. спричинили втрату Іспанією своєї могутності.
- ▶ Національно-визвольна війна Нідерландів проти іспанського панування була спричинена релігійними, політичними та економічними утисками.
- ▶ Перемога в боротьбі проти іспанської влади на півночі Нідерландів спричинила появу нової держави — Голландської республіки.

Запитання і завдання

1. Кого в Іспанії називали морисками? 2. Коли королем Іспанії став Карл I?
3. Яку область Іспанії охопило повстання комунерос? 4. Що таке кортеси? 5. Яку територію називали Нідерландами? 6. Кого повстанці в 1572 р. запросили очолити боротьбу проти іспанців? 7. Що передбачало «Гентське примирення»? 8. Коли було підписано Утрехтську унію?
9. Які завдання намагався вирішити в роки свого правління Карл V? Чи зміг він це зробити? Чому? 10. Охарактеризуйте успіхи та невдачі в політиці Філіппа II. 11. Якими були причини Національно-визвольної боротьби Нідерландів проти іспанського панування? 12. Чому антиіспанське повстання перемогло лише на півночі Нідерландів? 13. Як відбувалася Національно-визвольна боротьба в Нідерландах у 1572—1579 рр.? 14. Які зовнішні обставини сприяли перемозі Об'єднаних провінцій Нідерландів у війні з Іспанією?
15. Підсумуйте заходи й наслідки правління Філіппа II для Іспанії. 16. Якими були результати та значення Національно-визвольної війни Нідерландів проти іспанського панування?
17. Чому могутня Іспанія не змогла приборкати повстання в Нідерландах?

§ 16. Практичне заняття

«Розвиток монархічних форм правління

у країнах Західної Європи» /

«Образ абсолютного монарха країн Західної Європи» (на вибір вчителя)

Мета (визначається за обраною темою):

- 1) визначити риси абсолютної монархії;
- 2) з'ясувати особливості правління абсолютних монархів у різних країнах Європи.

Завдання до практичного заняття: підготувати повідомлення або презентацію за темою, визначеною вчителем, відповідно до змісту заняття.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть зміст своїх повідомлень (презентацій).
2. Представте класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

§ 17. Міжнародні відносини у XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.

1. Назвіть провідні європейські держави у XVI ст. 2. Покажіть на карті території поширення протестантських віросповідань та панування католицької церкви.

Характер міжнародних відносин у XVI ст. У міжнародних відносинах Європи доби раннього Нового часу важливе значення продовжували відігравати династичні принципи, проте новим чинником міждержавних відносин став розкол Європи за релігійною ознакою внаслідок Реформації. Чимало держав ставали учасниками міжнародних конфліктів, підтримуючи своїх одновірців або прагнучи перешкодити поширенню віросповідання, яке вони не підтримували.

Вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи цього періоду відігравали іспанські та австрійські Габсбурги, Англія та Франція. Гострі суперечки виникали між Францією та Габсбургами, володіння яких межували з її кордонами. Найбільшим із проявів їхніх суперечностей були Італійські війни (1494—1559 рр.). Гострої форми набуло протистояння між протестантською Англією та католицькою Іспанією.

Незважаючи на численні військові сутички, жодна з провідних європейських країн — учасниць конфліктів не мала достатньо сил, щоб завдати поразки противнику. Таку систему міжнародних відносин називали **системою європейського балансу**.

Наприкінці XVI ст. важливу роль стала відігравати Швеція, яка, підпорядкувавши Норвегію та Фінляндію, намагалася поширити вплив на данські, польські та прибалтійські землі.

■ Герб
Габсбургів

Вагомим чинником міжнародних відносин XVI ст. була боротьба з проникненням у Європу Османської імперії. Турецька загроза примушувала європейців спільно виступати проти агресора. З іншого боку, це не виключало укладання тимчасових союзів із турецьким султаном задля власної користі.

Загострення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст. Причини Тридцятилітньої війни. Міжнародне становище у Європі наприкінці XVI ст. було напруженим і складним.

Іспанська та австрійська гілки династії Габсбургів після періоду суперництва вирішили об'єднати

зусилля в боротьбі за встановлення свого панування у Європі. Франція прагнула не допустити цього й надавала підтримку протестантам у Німеччині. До того ж Франція бажала утвердити свою владу в Італії та була невдоволена посиленням тут впливу іспанських Габсбургів.

Англія, з одного боку, не хотіла збільшення впливу католицьких Габсбургів у Нідерландах і Німеччині, з іншого — посилення Франції не відповідало її торговельним інтересам. Данія, яка мала політичні та економічні зв'язки з Північною Німеччиною, також не бажала зміцнення в Німеччині Габсбургів. Королі Швеції та Данії намагалися посилити вплив своєї країни на північних морських шляхах. Експансія Іспанії заважала їхнім намірам.

Водночас на більшості території Європи спостерігалось падіння авторитету католицької церкви. В одних країнах перемогу здобули прихильники Реформації, в інших — Контрреформації. Обидві сторони не бажали домовлятися. Наслідком загострення цих суперечностей стала **Тридцятилітня війна (1618—1648 рр.)**.

Якими були причини війни? На початку XVII ст. обидві гілки династії Габсбургів вели боротьбу з протестантами, підтримували католиків і намагалися затвердити своє панування над країнами Європи. Активну боротьбу з протестантами розгорнув обраний імператор Священної Римської імперії Рудольф II Габсбург (1576—1612 рр.). За його підтримки єзуїти поширили свою діяльність у Чехії та протестантських князівствах Німеччини.

У відповідь на переслідування протестантські князі Німеччини у **1608 р.** об'єдналися у **Євангелічну унію** (лігу), яку очолив курфюрст Фрідріх Пфальцьський. Натомість католицькі князі створили в **1609 р.** свій союз під назвою **Католицька ліга**, очолюваний Максиміліаном Баварським.

Обидва угруповання шукали прихильників у Європі. Євангелічну лігу підтримали протестантські країни Нідерланди, Данія, Швеція та Англія, а також католицька Франція, яка не бажала посилення впливу Габсбургів у Європі.

Експансія — розширення сфер панування держави, прагнення до захоплення і поневолення.

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австро-німецькі Габсбурги, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князі Німеччини та інші).

■ Імператор Священної Римської імперії Рудольф II

Католицьку лігу підтримували австрійські та іспанські Габсбурги. Відносини між двома таборами загострювалися, і бракувало лише приводу для того, щоб почалася війна.

■ Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.

Причини війни	
Розгортання боротьби між Габсбургами та їхніми противниками за панування у Європі	Загострення суперечок між прихильниками католицизму і протестантизму в Європі
Характер війни	
Спочатку — релігійна боротьба між католиками і протестантами. Після того як антигабсбурзьку коаліцію очолила католицька Франція — боротьба за панування у Європі	
Противники	
Антигабсбурзька коаліція	Габсбурзький союз
Євангелічна (протестантська) унія	Священна Католицька ліга

3 Чеський період війни (1618—1623 рр.). Події, які стали приводом до початку війни, сталися в Чехії, що перебувала під владою австро-німецьких Габсбургів. Більшість верств населення Чехії була незадоволена національними утисками, відсутністю політичних прав. У 1617 р. королем Чехії було обрано прихильника Габсбургів Фердинанда Штирійського (після смерті Рудольфа II він став імператором). Ця подія викликала в Чехії вибух народного невдоволення.

■ «Празька дефенестрація»

У столиці Чехії Празі спалахнуло повстання. Натовп протестантів захопив замок Празький град і викинув із вікна трьох королівських радників («празька дефенестрація»), які керували країною за відсутності короля. На королівський престол чехи запросили голову Євангелічної унії Фрідріха Пфальцського. У відповідь на це Фердинанд Штирійський, не бажаючи втрачати чеський престол, розпочав військові дії за підтримки Католицької ліги. Чехи мужньо воювали і здобули декілька перемог. Проте

їхня армія була набагато меншою, ніж війська Католицької ліги, очолювані досвідченим полководцем **Йоганном Тіллі**. У битві біля **Білої Гори 8 листопада 1620 р.** він розгромив чеських протестантів. У Чехії розпочався католицький терор.

Тим часом Тіллі рушив далі на німецькі землі й захопив володіння **Фрідріха Пфальцьського**. Успіхи католиків на першому етапі війни дуже занепокоїли протестантських володарів країн Північної Європи.

■ Угрупування держав у Тридцятилітній війні 1618—1648 рр.

Угрупування держав у війні:

- держави Габсбурзького союзу
- держави Антигабсбурзької коаліції
- держави, які змінювали політичну орієнтацію протягом війни
- нейтральні держави
- Місця укладення Вестфальського миру

Держави, які в 1648 р. вийшли зі складу Священної Римської імперії:

- Об'єднані провінції Нідерландів
- Швейцарський Союз
- Держави, які внаслідок війни збільшили свою територію
- Кордони Священної Римської імперії після війни

Цифрами позначені:

1. Пруссія
2. Бранденбург
3. Саксонія
4. Баварія
5. Савоя
6. Тоскана

4 Данський період війни (1624—1629 рр.). На боці Євангелічної унії у війну проти Габсбургів вступив король Данії Крістіан IV. Тепер сил у Євангелічної ліги стало значно більше, ніж у Фердинанда Штирійського, якому не вистачало коштів на утримання армії Й. Тілли. Вихід із цієї ситуації Фердинанд знайшов, прийнявши пропозицію про створення нової армії від талановитого полководця **Альбрехта Валленштейна** (1583—1634).

Альбрехт Валленштейн — одна з найцікавіших постатей часів Тридцятилітньої війни. У його особі поєднувалися безпринципний авантюрист і талановитий полководець. За походженням А. Валленштейн — чеський дворянин. Виховувався єзуїтами, став ревним католиком. Був талановитою, честолюбною та надзвичайно цинічною людиною. Брав участь у розгромі чехів під Білою горою. Вдячний імператор Фердинанд допоміг Валленштейну за символічну ціну купити землі, конфісковані в чехів, і той став власником найбільших володінь у Чехії (9 міст, 57 замків, кілька сотень сіл).

■ Герцог Альбрехт Валленштейн

Валленштейн запропонував імператору створити 20-тисячне наймане військо (причому коштом Валленштейна), якщо Фердинанд дозволить утримувати цю армію за рахунок реквізицій (пограбування) місцевого населення. Імператор погодився і призначив Валленштейна головнокомандувачем. Уся воєнна здобич, за домовленістю з імператором, залишалася у Валленштейна. За короткий термін було набрано 100-тисячну армію, у якій встановлено сувору дисципліну. Саме завдяки цій армії католики розбили данське військо Крістіана IV. Проте успіхи Валленштейна викликали заздрість у керівників Католицької ліги. За їхнім наполяганням імператор усунув Валленштейна від командування армією та наказав розформувати його війська.

Успіхи Католицької ліги занепокоїли першого міністра Франції кардинала Рішельє. Він почав заохочувати шведського короля **Густава II Адольфа** (1611—1632 рр.) до війни проти неї.

Густава II Адольфа називали «північним левом». Завдяки успішним війнам проти Польщі та Московської держави він значно посилив позиції Швеції в Балтійському регіоні, перетворивши Балтійське море на «Шведське озеро» (усе його узбережжя, крім південної частини, перебувало у власності Швеції). Густав II Адольф був палким прихильником протестантів і не бажав посилення позицій католицьких Габсбургів у Європі.

5 Шведський період війни (1630—1634 рр.). Улітку 1630 р. Густав II Адольф висадився в Північній Німеччині й розпочав воєнні дії. Шведська армія складалася з вільних селян-протестантів, які вірили, що захищають своїх братів по вірі від ненависних католиків. Успіхам на цьому етапі війни протестанти зобов'язані діям шведської армії. Армія Густава II Адольфа розбила війська Тіллі та вдерлася до Баварії — центру зосередження католицьких сил у Німеччині.

Імператор Фердинанд, щоб урятувати ситуацію, повернув Валленштейну командування й надав йому необмежені повноваження.

Валленштейн швидко сформував нову армію й розпочав наступ проти шведів. Війна набувала затяжного характеру. Сили сторін були фактично рівними. У листопаді 1632 р. неподалік Лейпцига, біля невеликого містечка **Лютцена** сталася вирішальна битва армій Валленштейна й Густава II Адольфа. Обидві армії зазнали великих втрат і змушені були відступити. Шведський король загинув у битві, і протестантський табір залишився без лідера. Валленштейн відійшов до Чехії та розпочав переговори з протестантами про мир. Його звинуватили в державній зраді. На початку 1634 р. Валленштейна було усунуто від командування, а через деякий час вбито змовниками, які діяли за наказом Католицької ліги.

У вересні 1634 р. імператорські війська завдали поразки ослабленій шведській армії в битві біля Нердлінгена в Південній Німеччині. Здавалося, що становище Габсбургів покращується. Проте участь у війні вирішила взяти Франція.

■ Король Швеції
Густав II Адольф

■ Битва біля Лютцена, смерть короля Густава II Адольфа
16 листопада 1632 р. 1855. Художник Карл Вальбом

6 Французький період війни (1635—1648 рр.). Воєнні дії розгорталися переважно на території Німеччини, Іспанії та Іспанських Нідерландів. Уже в перші роки цього періоду визначилася вирішальна перевага антигабсбурзької коаліції. Керівна роль у коаліції перейшла до Франції. Кардинал Рішельє прагнув, використовуючи ослаблення обох сторін, отримати всі можливі політичні переваги.

Однак жодна зі сторін не мала достатньо сил для перемоги. Лише на початку 40-х рр. XVII ст., уже після смерті кардинала Рішельє, визначилася перевага Франції та Швеції. Тим часом габсбурзький союз спробував змінити перебіг війни на свою користь.

У травні 1643 р. 27-тисячна армія Габсбургів вторглася до Франції. Вирішальна битва відбулася біля **Рокруа**. Армію Габсбургів було фактично знищено. Протягом наступних років Габсбурги зазнали нових поразок. У 1646 р. об'єднана шведсько-французька армія захопила Баварію; виникла загроза поділу Німеччини між Швецією та Францією й захоплення столиці Австрії Відня. Імператор **Фердинанд III** (1637—1657 рр.) мусив прийняти продиктовані Францією та її союзниками надзвичайно тяжкі для Німеччини умови мирного договору.

7 Вестфальський мир. Наслідки Тридцятилітньої війни для Європи. Переговори країн-переможниць із переможеними країнами велися у двох містах Вестфалії: із 1644 р. в Мюнстері — між послами імператора та французьким урядом, і з 1645 р. в Оснабрюку — між послами імператора та делегацією шведського уряду й німецьких протестантських князів. Переговори просувалися дуже повільно, оскільки більшу частину часу їх учасники проводили в банкетних залах. А війна тривала аж до 1648 р.

Лише **24 жовтня 1648 р.** було оголошено про підписання **Вестфальського миру**. Переможці здобули значні території: Швеція отримала Східну та частину Західної Померанії; Франція — землі Ельзасу та остаточне підтвердження прав на Лотарингію. Німеччина як держава фактично припинила існування, було закріплено її політичну роздробленість. Визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів. Незважаючи на підписання Вестфальського миру, війна між Іспанією та Францією тривала до 1659 р., коли було підписано Піренейський мир.

Тридцятилітня війна спричинила значні зміни у Європі. Держави-переможниці Франція та Швеція посилили свій вплив у європейських справах. Для Німеччини війна мала найтяжчі наслідки. На 200 років було закріплено її політичну роздробленість, населення

■ Солдати спустошують ферму під час Тридцятилітньої війни. 1620. Художник Себастьян Вранкс

■ Підписання Вестфальського миру. 1648. Герард Терборх

скоротилося на 10 млн осіб. У Чехії з 3 млн населення залишилося 700 тис. осіб. Більшу частину міст було зруйновано, землі перетворилися на пустища, торгівля і промисловість занепали. Вплив Габсбургів у Європі значно послабшав. Австрійські Габсбурги обмежили свій вплив Австрією, а в Німеччині його повністю втратили. Іспанська монархія також втратила вплив на європейську політику.

! Висновки

- ▶ У міжнародних відносинах Європи XVI ст. сформувалася система європейського балансу й водночас утворилися угруповання держав, що ворогували за віросповідними ознаками.
- ▶ Тридцятилітня війна 1618—1648 рр. стала продовженням релігійних зіткнень попереднього століття європейської історії. Унаслідок війни вплив династії Габсбургів у Європі суттєво послабився.

? Запитання і завдання

1. Які країни відігравали вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи XVI ст?
2. Назвіть дату Тридцятилітньої війни.
3. Які події стали приводом до початку війни?
4. У якій битві загинув шведський король Густав II Адольф?
5. У яких містах Вестфалії відбувалися переговори про завершення війни?
6. Які країни внаслідок перемоги у Тридцятилітній війні посилили свій вплив у Європі?
7. Якими були особливості міжнародних відносин у XVI ст.?
8. У чому полягало загострення суперечностей між європейськими державами на початку

XVII ст.? **9.** Охарактеризуйте причини і привід Тридцятилітньої війни. **10.** Назвіть основні періоди війни. Дайте характеристику воєнних дій кожного з періодів. **11.** Якими були результати та наслідки Тридцятилітньої війни?

12. Складіть у зошиті таблицю «Тридцятилітня війна».

Країна — учасниця війни	Яких цілей намагалася досягти	Якими були для неї результати і наслідки війни

13. Прослідкуйте за картою, які територіальні зміни відбулися у Європі внаслідок Тридцятилітньої війни.

14. Вестфальський мир започаткував нову систему міжнародних відносин, яка проіснувала до XIX ст. Назвіть основні принципи цієї системи.

Узагальнення знань за розділом III

«Держави Західної Європи в XVI—XVII ст.»

- Складіть перелік подій XVI—XVII ст., які ви вважаєте найважливішими для розвитку західноєвропейського суспільства цієї доби. Обґрунтуйте свій вибір.
- Поясніть значення понять і термінів: «мануфактура», «капіталізм», «абсолютизм», «релігійні війни», «королівська Реформація», «протекціонізм», «меркантилізм», «протекторат», «національно-визвольна війна», «Славна революція».
- Виконайте завдання за історичною картою:
 - які протестантські віросповідання і де встановилися внаслідок поширення Реформації у Європі;
 - прослідкуйте перебіг Національно-визвольної війни в Нідерландах;
 - визначте ключові події Англійської революції;
 - назвіть держави, які належали до воюючих угруповань у роки Тридцятилітньої війни;
 - покажіть на карті місця укладення Вестфальського миру й основні територіальні зміни, які він спричинив.
- Як ви вважаєте, хто з історичних діячів найбільше вплинув на перебіг подій у Західній Європі в XVI—XVII ст.? Поясніть свою думку.
- Визначте характерні риси абсолютної монархії.
- Висловіть власне судження про передумови, причини й вплив на розвиток європейського суспільства наведених подій та явищ: 1) релігійні війни у Франції; 2) Національно-визвольна війна в Нідерландах; 3) Англійська революція; 4) Тридцятилітня війна.
- Охарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті західноєвропейських держав XVI—XVII ст.

i

РОЗДІЛ IV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

§ 18. Османська імперія

1. Які загарбання здійснили турки-османи у XV ст? 2. Хто такі яничари?

Війни Османської імперії. XVI ст. було часом найбільшої військової та політичної могутності Османської імперії. У першій половині XVI ст. вона приєднала до своїх володінь значні території на Близькому Сході та в Північній Африці. Здійснено це було султаном **Селімом I Грозним** (1512—1520 рр.).

У переможній війні проти Ірану Селім I завоював країни Закавказзя — Азербайджан, частину Вірменії, Грузії, Дагестан і Курди-стан. Після цього розпочав завоювання Сирії та Єгипту. Приєднавши їхні землі до своєї імперії, він проголосив себе **халіфом** — головою всіх мусульман. Своему сину Сулейману I він заповідав об'єднати завойовані землі та зробити їх невід'ємною частиною імперії.

Періодом найвищого розквіту Османської імперії вважають правління **Сулеймана I Пишного** (1520—1566 рр.). Він був, мабуть, наймогутнішим із турецьких султанів за весь час існування Османської імперії.

Одним із головних напрямків діяльності **Сулеймана I** стали війни з метою підкорення країн Близького Сходу, Східної Європи та узбережжя Середземного моря. Сулейман I славився ще й тим, що створив великий флот. Турецькі кораблі в XVI ст. ходили всіма морями та океанами, сягаючи навіть берегів Індії.

Під час ведення війн за підкорення країн Європи Сулейман I виявив себе не лише видатним полководцем, а й людиною, яка чудово орієнтувалась у складних питаннях європейської політики та суперечностях християнського світу. Сулейман I чудово розумів велику користь від релігійного розколу в Європі. Головною перешкодою на шляху до підкорення Європи була Габсбурзька імперія, тому султан став усіляко підтримувати її релігійних ворогів — протестантів. У свою чергу, прихильники протестантства дивилися на Сулеймана I як на свого захисника.

Сулейман I багато уваги приділяв розвитку своєї держави. За його правління було впорядковано законодавство імперії. Головною

особливістю законів Османської імперії залишався поділ громадян держави на дві групи з різними правами та обов'язками — мусульман і немусульман. Поважаючи законодавчу діяльність султана, народ називав його шанобливо «кануні» («законодавець»). Величезним був внесок Сулеймана I і в розвиток культури, яка в роки його правління досягла рівня набагато вищого, ніж у більшості країн тогочасної Європи.

За часів правління Сулеймана I Пишного турки-османи проникли до Центральної Європи. Однією з перших його перемог стало взяття Белграда — міста, яке протягом тривалого часу стримувало просування турків у Європу. Після цього турецькі війська рушили в Угорщину, де в битві під Могачем (1526 р.) розгромили чесько-угорське військо. Угорщину було поділено між Австрійською та Османською імперіями.

У 1529 р. Сулейман I оточив столицю Австрії Відень. Над Європою нависла загроза великого нашествия. Проте наближення зими змусило турків зняти облогу. Після поразки під Віднем османи почали вважати Австрію своїм головним ворогом і в боротьбі проти неї застосовували будь-які засоби — від дипломатичних до воєнних. Так, Османська імперія уклала союз із Францією проти австрійських Габсбургів.

Безпосереднім наслідком воєн, які потребували великих коштів, було погіршення внутрішнього становища імперії. Унаслідок воєнних поразок зменшилося надходження здобичі, данини із загарбаних земель, рабів. Турецький уряд збільшив податки з населення імперії. У відповідь на це в 1591—1628 рр. країною прокотилася хвиля селянських повстань. Відтоді султанам доводилося не тільки вести війни за нові землі, а й приборкувати повстання населення всередині імперії. Криза імперії набула всебічного характеру.

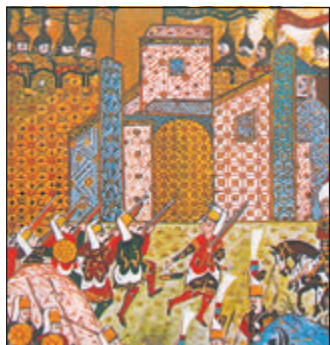
Найбільшою поразкою османів у XVII ст. став похід султана Мехмеда IV зі 100-тисячною

■ Сулейман I Пишний.
1530. Художник Тиціан

■ Роксолана (українка Настя Лісовська) —
дружина Сулеймана I
Пишного. 1550.
Художник Тиціан

- Підкорення Родосу турецькими військами

- Битва під Могачем завершилася перемогою турецького війська

армією в Австрію. Спроба захопити Відень після двомісячної облоги скінчилася повною катастрофою: 12 вересня **1683 р.** турецьку армію вщент розбили об'єднані сили поляків та українських козаків під командуванням польського короля Яна Собеського. До сорому поразки турецької армії додалося те, що в цій битві вони втратили свій символ — прапор Пророка.

2 Боротьба народів проти турецьких завойовників. Під час вторгнень турки чинили страшенні спустошення. Для утримання загарбаних територій великі міста перетворювалися на сильно укріплені фортеці, а на кращі землі переселяли турків. Усіх чоловіків-немусульман обкладали подушним податком. Крім того, вони виконували повинності на будівництві доріг, фортець, мостів. Їм заборонялося їздити верхи, носити зброю, споруджувати будинки вищі, ніж у турків. Османська імперія лише силою зброї тримала в покорі завойовані народи, які вели проти неї постійну боротьбу.

У Болгарії та Сербії поширився **рух гайдухів**. Вони нападали на турецьких чиновників, солдатів, спалювали мусульманські поселення. Їхні дії мали успіх за підтримки християнського населення, яке вважало їх народними героями. Утім, безстрашні в битвах гайдуки нерідко виявляли надмірну жорстокість, чинили грабежі й насилля.

Християнська церква підтримувала та освячувала народні повстання проти турецького поневолення, але без зовнішньої підтримки європейських держав вони зазнавали поразок.

Незважаючи на тяжке гноблення, слов'янські народи зберегли свої культуру, звичаї, мову. Боротьба поневолених народів підживляла міць Османської імперії та послаблювала її натиск на Європу.

3 Економічне і соціально-політичне становище держави. Державний устрій та адміністративна структура Османської імперії були підпорядковані потребам війни. Провінції поділялися

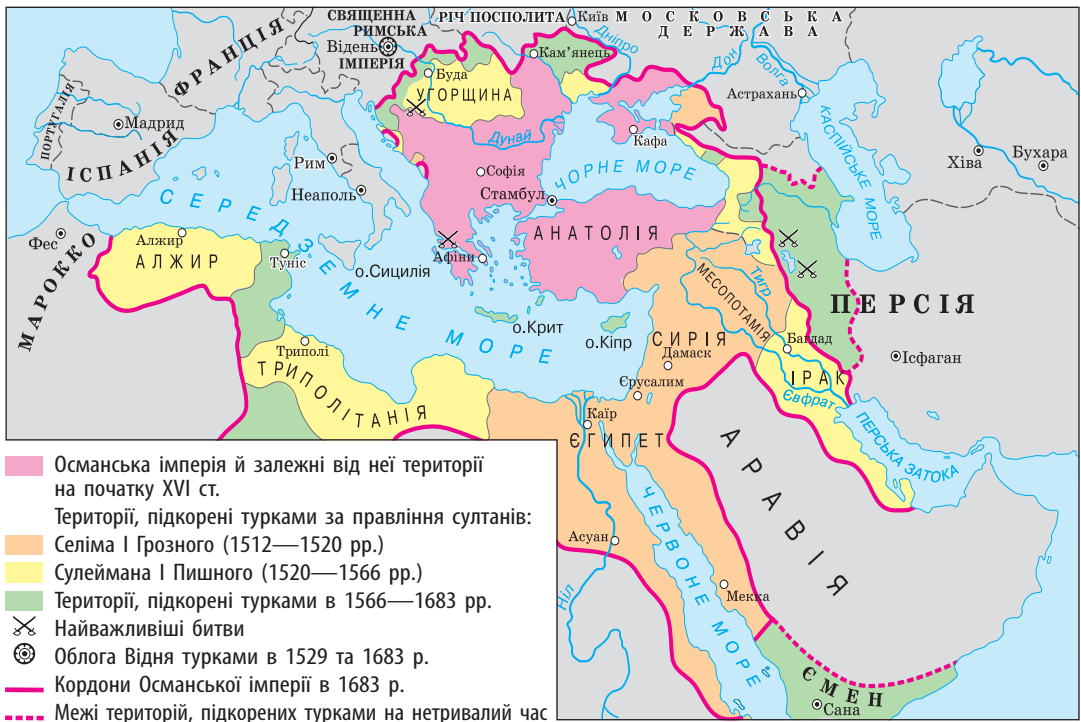
на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції, очолювали ополчення сипахів і місцеві гарнізони яничар.

Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю і за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він мав жити лише у своєму окрузі, де виконував поліцейські функції та обов'язки збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого було чітко визначено.

Чиновники центрального апарату також отримували за службу землю — великі володіння, які заборонялося передавати у спадок. Щоб якось зберегти майно, вони передавали свою землю у володіння мусульманським релігійним установам (у **вакф**). Ця практика негативно позначилася на володіннях султана і, відповідно, на його скарбниці, оскільки церква, яка не сплачувала податків, володіла третиною всіх земель імперії.

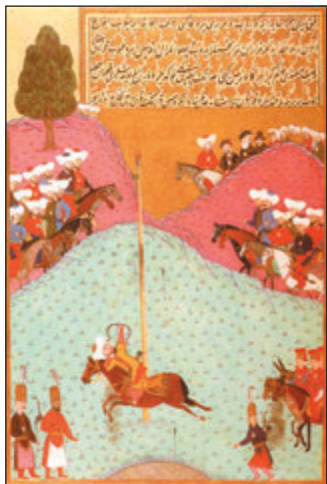
? Які країни були захоплені османами за часів правління Сулеймана I Пишного?

■ Османська імперія в XVI—XVII ст.

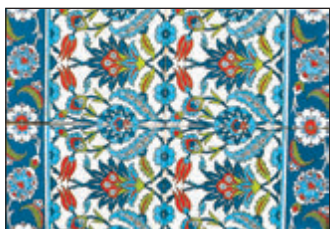

■ Кава та турецькі солодоші в гаремі

■ Мініатюра XVI ст.

■ Турецькі кахлі

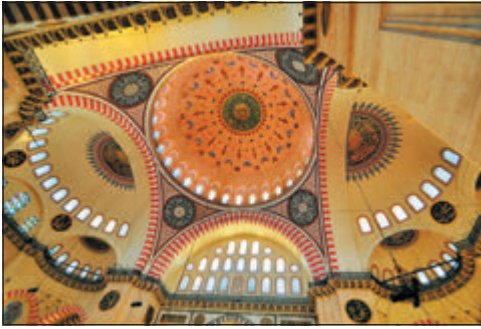

Наприкінці XVI ст. до Османської імперії докотилася хвиля «революції цін», яка спровокувала фінансову кризу. Ця криза найсильніше вдарила по сипахах, які становили основу військово-адміністративної системи. Із занепадом ополчення зростає роль яничар. Проте таке військо потребувало великих коштів, яких уже не було. Єдине, що рятувало Османську імперію від великої кризи, були завойовницькі війни. Проте наприкінці XVII ст. Османська імперія зазнала в них низки поразок.

4 Розвиток турецької культури. Турецька культура в XVI—XVII ст. розвивалася під впливом ісламу. Релігійні норми ісламу забороняли здобувати світську освіту (усі школи в Османській імперії існували тільки при мечетях). Коран не дозволяв митцям зображувати людей і тварин, оскільки намальований образ начебто міг зажадати для себе душу. Проте незважаючи на ці та інші заборони, в Османській імперії з'явилися цікаві наукові праці, літературні твори, пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва.

У розвитку тогочасної турецької культури можна виділити два періоди: від другої половини XV до кінця XVI ст. — піднесення, а в XVII ст., як і в Османській імперії в цілому, — занепад.

Піднесення турецької культури знайшло відображення насамперед у розвитку літератури та образотворчого мистецтва. Особливою популярністю користувалася поезія. Другу половину XVI і XVII ст. вважали «золотим віком» турецької поезії. Блискучим поетом тієї доби був **Мояла Махмуд**, відомий під псевдонімом **Абдуль Баки**. Поширеним напрямом у поезії того часу стало уславлення радощів життя. **Ільяс Ревані** у своїх творах змальовував переваги легкого та безтурботного життя, побут і звичаї жителів Стамбула, радощі кохання.

■ Внутрішнє оздоблення шедевра Сінана — мечеті Сулейманіє

■ Мечеть Сулейманіє з боку затоки Золотий Ріг. Сучасний вигляд

У часи занепаду Османської імперії набув поширення сатиричний жанр. Представники цього напрямку висміювали бездумне життя панівних верств імперії, які спричиняли її занепад. У творах поетів, які писали для султана та його приближених, більше уваги приділялося вишуканості форми, ніж змісту віршів.

У турецькій прозі часів розквіту імперії набули поширення невеликі оповіді, анекдоти, складені письменником **Лямі**. У його збірках уперше згадується про Ходжу Насреддіна. Цей сільський імам із його гострими жартами, поєднаними з добрим народним гумором, став у майбутньому відомим у всьому світі.

Наукових досягнень було небагато. Насамперед це пояснювалося низьким рівнем розвитку освіти й пануванням над нею ісламу.

Значного розквіту в XVI ст. досягла турецька архітектура. Султан Сулейман I приділяв багато уваги спорудженню нових мечетей, лікарень, фортець, мостів, караван-сараїв та інших будівель у столиці своєї імперії. Розвиток турецької архітектури в той час був пов'язаний із діяльністю **Мімара Сінана (1490—1588)** — грецького архітектора на службі в турецького султана. За своє довге життя він збудував 360 споруд. Найвідомішими серед них стали мечеті Шахзаде і Сулейманіє у Стамбулі, мечеть Селіма в Едірне та інші.

■ Мініатюра з зображенням популярного персонажа — Ходжі Насреддіна. XVII ст.

У Стамбулі було побудовано чимало лазень, які стали невід’ємною складовою життя турецької столиці. Турки використовували лазні як місця зустрічей і відпочинку, де можна було провести кілька годин із друзями за традиційною чашкою кави.

Велика увага приділялася зовнішньому вигляду будівель. Палади, мечеті, лазні та інші громадські будівлі прикрашалися складним різьбленим орнаментом.

За часів занепаду імперії турецька культура значними досягненнями не вирізнялася.

Висновки

- ▶ Завдяки завойовницьким війнам було створено могутню Османську імперію, володіння якої розташувалися у трьох частинах світу — Європі, Азії та Африці.
- ▶ Вершини своєї могутності імперія досягла в середині XVI ст. за часів правління Сулеймана I Пишного.
- ▶ Із припиненням завоювань неминучим став і занепад імперії, який почався із середини XVII ст. Вона опинилася під владою слабких султанів, поступово перетворюючись на об’єкт зазіхань інших держав.

Запитання і завдання

1. Які завоювання здійснив Селім I Грозний? 2. Чому Сулеймана I називали «кануні»? 3. Які події започаткували занепад Османської імперії?
4. Якою була роль війн у розвитку Османської імперії у XVI—XVII ст.? Визначте два періоди у війнах Османської імперії. Як вони пов’язані між собою? 5. Розкажіть про боротьбу поневолених народів проти турецьких завойовників. Яке значення мала ця боротьба для Османської імперії та країн Європи?
6. Охарактеризуйте економічне й політичне становище Османської імперії у XVI—XVII ст. 7. Складіть історичний портрет Сулеймана I Пишного.
8. Складіть у зошиті таблицю «Досягнення турецької культури в XVI—XVII ст.».

Галузь культури	Досягнення

9. Чому в XVII ст. Османська імперія, яку боялися в попередні століття всі європейські країни, і Франція стали союзниками?

§ 19. Річ Посполита

1. Що спонукало Польщу до укладення уній із Литвою? **2.** Кого називали козаками?

Господарський розвиток. У XVI ст. в сільському господарстві Польщі відбувався перехід від середньовічної оброчної системи до фільварково-панщинного господарства.

Землевласники (шляхта) перетворювали свої господарства на **фільварки** з метою збільшення виробництва товарної продукції. Крім вирощування хліба, у фільварках будували й власні переробні підприємства — млини, винокурні тощо.

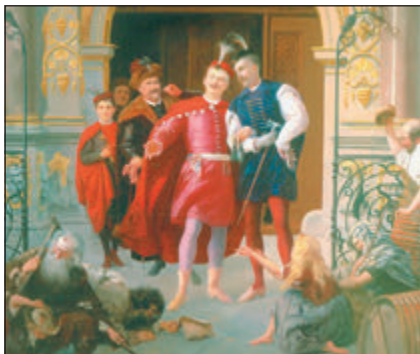
Поширення фільварків призвело до посилення експлуатації селян землевласниками. Проте примусова праця селян була мало-ефективною. Для того щоб отримати більше прибутку, землевласнику потрібно було більше землі й залежних селян. У 1557 р. польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август прийняв «Уставу на волоки», згідно з якою громадські землі поділялися на волоки. Нормою наділу стала одна волока — 19,5 га на двір. Надлишки землі передавалися шляхті під фільварки.

У першій половині XVI ст. Польщу охопило господарське піднесення. Під його впливом виникло чимало нових міст. Варшава, яка виросла з невеликого поселення, у XVI ст. стала новою столицею

Фільварок — багатопрофільне господарство, у якому вся земля належала пану та яке базувалося на праці селян, що відробляли панщину.

Товарна продукція — це продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.

■ Шляхтичі та жebraки

■ Пересічні громадяни різних фахів

королівства замість Кракова. Польські купці вели жваву торгівлю з Німеччиною, Угорщиною, Італією, скандинавськими країнами, Московською державою. З'явилися суконні, полотняні, шкіряні, паперові, скляні та інші мануфактури.

Період зростання польських міст тривав недовго — уже у другій половині XVI ст. вони занепадають. Турецькі завоювання на Балканському півострові майже повністю припинили всю південно-східну торгівлю. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі сприяло розвитку торгівлі по Віслі й далі Балтійським морем. Ця торгівля приносила великі прибутки не міському купецтву, а магнатам і шляхті. До того ж король нічого не зробив для захисту польських виробників від іноземної конкуренції. Купці згортали свою діяльність, мануфактурне виробництво занепадало. Саме тому в Польщі не утворився міцний третій стан буржуа-підприємців, який у країнах Західної Європи сприяв формуванню підвалин нового суспільства.

2 Магнати, шляхта і селяни. Основними суспільними верствами тогочасної Польщі були привілейовані (духовенство та шляхта), напівпривілейовані (міщани) та непривілейовані (селяни).

Католицькій церкві належала п'ята частина земельних володінь. Вона мала чималі матеріальні та фінансові ресурси.

На початку XVI ст. завершилося формування єдиного стану землевласників — **шляхти**. Вони користувалися значними правами і привілеями. Найзаможніших шляхтичів називали **магнатами**. Переважна більшість магнатів походила з давніх родів — Радзивіллів,

■ Засідання польського сейму

■ Варшава на початку XVI ст.

Острозьких, Конечпольських, Ходкевичів тощо. Третина сіл у Польщі перебувала у власності магнатів. Фінансова могутність давала змогу магнатам впливати на внутрішню та зовнішню політику Польщі.

Шляхтичі, як правило, володіли одним-двома селами. Після приєднання українських земель до Польщі дрібна та середня шляхта почала захоплювати родючі землі України. Деякі шляхтичі саме завдяки загарбаним українським землям перетворилися на великих магнатів — Замойські, Любомірські, Потоцькі. Переважна більшість дрібної шляхти підтримувала когось із магнатів. За допомогою шляхти магнати домагалися від короля прийняття вигідних їм рішень.

Частина польського селянства перебувала у кріпосній залежності від магнатів і шляхти. Вони втратили будь-які особисті та юридичні права. У цей час також погіршилося становище селян, що зберегли особисту свободу.

3 Реформація і Контрреформація. У 20-х рр. XVI ст. у Польщі поширилися ідеї Реформації. Особливістю польського реформаційного руху були його строкатість і відсутність єдиного напрямку, підтримуваного більшістю населення країни.

Після виступу М. Лютера значної популярності в Польщі, особливо серед жителів міст, набуло лютеранство.

У 30-х рр. XVI ст. у Польщі поширився кальвінізм. Його ідеї підтримали шляхта і магнати, які вбачали в ньому можливість досягти більшої незалежності від центральної влади та отримати церковні землі. Однак протестанти в Польщі не розпочинали збройної боротьби за втілення своїх поглядів, обмежуючись їх пропагандою. Ці рухи охоплювали тільки шляхту і магнатів, а переважна більшість селянства трималася католицької віри. У містах, що занепадали, також не існувало суспільних сил, які б підтримали Реформацію.

Із кінця XVI ст. у Польщі посилювалась і зрештою перемогла католицька Контрреформація. Першим активну допомогу католицькій церкві у боротьбі проти Реформації став надавати король Стефан Баторій. Саме за його правління активну діяльність розгорнули єзуїти.

Під час правління Сигізмунда III, який був фанатичним прихильником католицизму, протестантство в Польщі було фактично знищене. Король забороняв протестантам обіймати державні посади, що зменшувало популярність протестантства серед шляхти. До того ж, більше ніж у будь-якій країні Європи, значний вплив у суспільстві мали єзуїти. Закріпившись у Польщі, вони розпочали наступ на православних і на українських землях.

4 Зміна династії на королівському троні. Шляхетська демократія.

Особливістю політичного розвитку Польщі в XVII ст. було те, що в ній склалася не абсолютна монархія, а **шляхетська республіка**. Шляхта обирала короля. Виборний король не мав права ухвалювати важливі рішення без згоди сейму, що складався із сенату і палати послів. Реальна влада в державі належала магнатам.

Річ Посполита у XVI—XVII ст.

- Польське королівство в середині XVI ст.
- Велике князівство Литовське в середині XVI ст.
- Кордони Речі Посполитої, утвореної внаслідок Люблінської унії
- Межі литовських територій, які за Люблінською унією ввійшли до складу Польського королівства
- Території, приєднані до Речі Посполитої в 1582—1622 рр.
- Межі територій, утрачених Річчю Посполитою на користь Швеції (1622 р.) та Московської держави (1634 р.)
- Території, приєднані до Речі Посполитої в 1633—1657 рр.
- Українська козацька держава (Військо Запорозьке) в 1649 р.
- Східний кордон Речі Посполитої за «Вічним миром» 1686 р. з Московською державою
- Васальні герцогства Речі Посполитої (Пруссія до 1657 р.)

У 1572 р. зі смертю Сигізмунда II Августа припинилася династія Ягеллонів. Якщо до цього часу обрання нового короля було суто формальним актом, то тепер воно набуло іншого характеру: короля обирали голосуванням палат сейму. Першим виборним королем став **Генріх Валуа** (1573—1574 рр.). Через кілька місяців він повернувся до Франції Генріхом III. Із його ім'ям пов'язане підписання «Генріхових артикулів». За цим документом король не мав права призначати свого наступника, затверджувати або скасовувати постанови сеймів, оголошувати війну, укладати мир, скликати ополчення. У разі порушення королем цих умов магнати і шляхта мали право позбавити його влади. Виконувати ці умови був зобов'язаний і новий король **Стефан Баторій** (1576—1586 рр.), хоча він зумів повернути авторитет влади короля. У 1587 р. королем було обрано **Сигізмунда III** (1587—1632 рр.), який започаткував на польському престолі династію Вазів. Королі, не маючи впливу на внутрішнє життя, здійснювали надзвичайно активну зовнішню політику, втягуючи країну в усі війни й суперечки того часу.

■ Польський король Стефан Баторій

5 Люблінська унія. Активна польська експансія на Схід почалася із XIV ст. Одним зі шляхів реалізації цієї ідеї стало створення тісного союзу між Польським королівством і Великим князівством Литовським.

Причин для об'єднання двох держав у XVI ст. було декілька. Польські магнати і шляхта насамперед прагнули отримати українські землі, що входили до складу Литви. Іншою причиною було прагнення зупинити просування Московської держави на Захід.

У січні 1569 р. в Любліні король **Сигізмунд II Август** скликав спільний литовсько-польський сейм для вирішення питання про унію (союз) двох держав. Представники Литви та Польщі висунули два різні проекти унії. Литовський проект містив положення про окремі органи влади в кожній державі, що формувалися тільки з її громадян, про окрему монету тощо. У польському проекті пропонувалося

■ Акт Люблінської унії

■ Люблінська унія. 1869. Художник Ян Матейко. У центрі з розп'яттям зображено Сигізмунда II Августа

об'єднати Литву з Польщею в єдину державу з одним королем і спільними органами влади.

У березні 1569 р. за згодою польських магнатів і шляхти король видав універсал про відібрання в Литви та приєднання до Польщі Волині й Підляшшя, а згодом — Київщини та Брацлавщини. Так майже всі українські землі увійшли до складу Польщі. Ослаблена Лівонською війною Литва опору не чинила. Щоб залучити на свій бік місцеву шляхту на приєднаних землях, король зрівняв її у правах із польською. Обурені таким рішенням литовські магнати намагалися захистити права Литви на ці землі, але марно.

Литовсько-польську унію було підписано 1 липня 1569 р. в Любліні. Утворювалася єдина держава Річ Посполита (республіка) з єдиним виборним королем, сеймом, монетою та зовнішньою політикою. Окремими залишалися печатка, місцева адміністрація, фінанси, військо, суд.

За Люблінською унією Литва втрачала свою державність і зберігала лише деяку автономію на значно меншій території. Унія сприяла посиленню польської влади на українські та білоруські землі. Тут активно насаджувався католицизм. Зростало соціальне гноблення після загарбання земель польськими магнатами і шляхтою; запроваджувалися фільваркова система господарювання, кріпацтво.

6 Зовнішня політика. Після укладення унії Польща опинилась у нових зовнішньополітичних обставинах. Їй довелося вступити в боротьбу з Московською державою, Швецією та Туреччиною за панування на просторах Східної Європи.

Так, Польща втрутилася в Лівонську війну (1558—1583 рр.), у якій Литва виступала на боці Лівонського ордену проти Московської держави. Король Стефан Баторій зумів завдати відчутних ударів війську Івана Грозного. У 1582 р. з Московською державою було підписано угоду, за умовами якої вона мала залишити Лівонію. Ця угода зупинила просування Московської держави до Балтійського моря.

Проте незабаром Польщі довелося вести війну за Лівонію зі Швецією, що тривала з перервами протягом 1600—1635 рр. У результаті війни Рига з Лівонією відійшли до Швеції, а Курляндія залишилася під владою Речі Посполитої. Такий розподіл не влаштовував жодну зі сторін, і через 20 років війна спалахнула знову.

Приєднавши за Люблінською унією українські землі, Польща мала приділяти увагу обороні цих земель із півдня. Українські козаки, які захищали свої землі від набігів татар і самі здійснювали походи до турецьких берегів, тепер опинилися під владою польського короля. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Польщею та Османською імперією різко загострилися через козацькі походи. Кульмінацією боротьби стала Хотинська битва 1621 р., у якій козацько-польське військо зупинило наступ Османської імперії на Річ Посполиту. Однак на цьому протистояння Польщі й Османської імперії не припинилося.

■ Сигізмунд III Ваза.
1624. Художник
Пітер Пауль Рубенс

7 «Великий потоп». Занепад Речі Посполитої. У середині XVII ст. на долю Польщі випали тяжкі випробування, які поляки називали «Великим потопом». Країна опинилася на межі зникнення з політичної карти світу. Початок цьому поклало протистояння влади з українським козацтвом, яке розпочало збройну боротьбу за свої привілеї і стало на захист українського народу й церкви проти утисків шляхти і католицького духовенства. Періодичні повстання кінця XVI — початку XVII ст. зрештою вилилися в Національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася в 1648 р.

Війна велася з перемінним успіхом і вкрай виснажила обидві сторони. У 1654 р. до цього конфлікту долучилася Московська держава, яка мала власні інтереси. У 1655 р. проти Польщі почала

■ Присяга на вірність королю Швеції під Сандомиром. 1655. Художник Йоганн Філіпп Лемке

■ Ян III Собеський у Відні під час турецької облоги 1683 р.

війну Швеція, яка фактично захопила польські землі. У такій складній ситуації поляки зуміли завдати поразки Швеції та укласти мир, втративши лише васальне Пруське князівство (1660 р.). Після тривалої боротьби їм вдалося знайти спільну мову з Московською державою, поділивши українські землі на дві частини (Андрусівське перемир'я 1667 р. і «Вічний мир» 1686 р.), стримати чергову турецьку агресію, відкупившись частинами Поділля та Правобережною Україною.

Вирішальну роль у боротьбі поляків відіграла шляхта, яка ще більше зміцнила своє становище. Із 1652 р. в польському сеймі було встановлено порядок «вільного вето», згідно з яким усі рішення сейму мали ухвалюватись одноголосно. Законодавча діяльність сейму практично припинилася. У країні встановилася політична анархія. Ця криза призвела до поступового занепаду Польщі.

Останнє піднесення Речі Посполитої припадає на часи правління короля **Яна III Собеського**. Ще гетьманом (головнокомандувачем армії) він завдав чергової поразки туркам на Поділлі і в 1683 р. врятував Відень від останньої турецької облоги. Тим самим було остаточно зупинено турецьку агресію в Європі й відновлено південні кордони Польщі (1699 р.).

Проте вже на початку XVIII ст. Польща опинилася в залежності від сусідніх держав, а наприкінці століття припинила існувати як самостійна держава: її територію було поділено між Росією, Австрією та Пруссією.

8 **Культура.** У XVI—XVII ст. Польща досягла вагомих успіхів у розвитку культури. Швидкий поступ польської культури був зумовлений впливом Відродження. Крім того, у самій Польщі почалося масове заснування шкіл, які поширювали ідеї Відродження. У широких верств суспільства пробудився інтерес до книг. Завдяки створеній Сигізмундом III Августом пошти почався більш активний культурний вплив із Заходу.

Польщу охопив небувалий інтерес до науки й відкриттів. Так, **Мацей із Міхова** створив «Трактат про дві Сарматії», у якому описав Східну Європу та Азію. Хроніст **Бернард Ваповський** уславився створенням великих карт Європи. Великої популярності набули історичні праці Марчина Бельського, Мартіна Кромера, Лукаша Гурницького. Стала розвиватися і художня література. Завдяки творам **Миколая Рея** і **Яна Кохановського** були закладені основи польської літературної мови. Вершиною «золотого віку» вважається наукова діяльність **М. Коперника**.

Мистецтво Ренесансу мало великий вплив і на архітектуру Польщі. Будувалися резиденції магнатів, маєтки шляхти. Прикметним явищем тієї доби стало встановлення шляхтичами і міщанами в костьолах монументальних нагробних скульптур. Під впливом мистецтва Відродження скульптури набули реалістичних образів.

Центром поширення нових культурних явищ був королівський двір. Саме за короля Сигізмунда III **Августа** стало модним запрошувати до двору митців, художників. Символом нового культурного впливу став перебудований у ренесансному стилі Вавельський замок у Кракові.

Польський поет і прозаїк Ян Кохановський із дочкою

Вавельський замок у Кракові у 1617 р.

У XVII ст. на території Речі Посполитої поширилося польське, або, як його називали, «сарматське бароко». Головну роль у цьому процесі відіграла католицька церква, яка після Тридентського собору прагнула вплинути на віруючих мистецькими засобами. У новому стилі також був перебудований замок у Варшаві, куди у 1596 р. переїхав королівський двір. Велич і красу королівського замку та костелів прагнули наслідувати й польські магнати. У першій половині XVII ст. країна пережила справжній будівельний бум.

Наслідком розвитку польської культури тієї доби стало формування ідеалів, цінностей і звичаїв шляхти. Це явище отримало назву **сарматизм** (польські шляхтичі вели свій родовід від сарматів). Фактично сарматизм став другим напрямком польської культури цієї доби. Він поєднував елементи як західної, так і східної культури. Це проявлялося в мові: польська мова стала активно поповнюватися латинськими словами. Сарматизм породив відчуття зверхності польської культури над культурами сусідніх народів, що виливалося в процес колонізації і покатоличення.

Висновки

- Період XVI—XVII ст. став часом піднесення й занепаду польської держави. Завдяки Люблінській унії та війнам було досягнуто найбільшого територіального зростання.
- Зовнішня могутність не була підкріплена внутрішньою стабільністю. Багатонаціональний характер держави та «шляхетська демократія» послаблювали внутрішні сили держави і зрештою призвели до її занепаду.

Запитання і завдання

1. Що таке фільваркове господарство? 2. Який соціальний стан був домінуючим у польському суспільстві? 3. Які зміни в політичному устрої Польщі відбувалися в XVI ст.? 4. Коли була укладена Люблінська унія? Назвіть причини та наслідки її підписання. 5. Що таке «вільне вето»?
6. Чим був зумовлений занепад польських міст у XVII ст.? 7. Охарактеризуйте зміни в сільському господарстві Польщі в XVI ст. 8. Чому події другої половини XVII ст. у Польщі отримали назву «Великий потоп»?
9. Визначте і охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Польщі. 10. Розкажіть про польсько-турецьку війну 1620—1621 рр. та участь у ній українських козаків. 11. Назвіть особливості поширення ідей Реформації в Польщі. 12. Охарактеризуйте основні здобутки польської культури.
13. Що допомогло Речі Посполитій вистояти і зберегти свою незалежність у бурхливих подіях другої половини XVII ст.?

§ 20. Московська держава

1. Як утворилася Московська держава? 2. Що вам відомо про державницьку діяльність Івана III?

Початок правління Івана IV. В історії Московського царства XVI ст. можна назвати добою Івана IV Грозного. У цей період відбувалося становлення абсолютної монархії у вигляді **самодержавства** — нічим не обмеженої влади царя.

Самодержавство затверджувалося в запеклій боротьбі проти боярства. У цьому протистоянні царі спиралися на **дворянство**, яке отримувало землі лише за умови несення служби государю. Опорою царської влади була православна церква, яка проголошувала ідею божественного походження царської влади.

У роки правління **Василя III** (1505—1533 рр.) було завершено об'єднання Московського царства. Воно стало найбільшою за розмірами державою світу.

Після смерті Василя III московський престол посів його трирічний син **Іван IV** (1533—1584 рр.). Фактично влада в країні перейшла до конкуруючих боярських угруповань. Боротьба між ними вплинула на характер майбутнього царя. Боярське свавілля тривало до **1547 р.**, коли Іван IV вінчався на царство.

Ситуація в країні вимагала рішучих заходів для встановлення миру між боярською аристократією та дворянами. Іван IV створив «**Вибрану раду**», до якої входили представники дворян, церкви, бояр. Вона розробляла проекти реформ, які мали зміцнити державу та посилити владу царя.

■ Цар Іван IV Грозний

■ Бояри

2 Реформи Івана IV. Реформи започаткували рішення Земського собору. У 1550 р. було затверджено новий **Судебник** (збірник законів), який посилив централізацію державного управління. Він обмежував владу намісників, звільняв дворян від їхнього суду. Су-

Земський собор — дорадчий орган при царі, до якого входили представники всіх станів, крім селянства.

дебник підтвердив право переходу селян від одного до іншого господаря один раз на рік — у **Юрїїв день**, але збільшив суму, яку селяни мали сплачувати попередньому власнику.

Виникли нові органи центрального державного управління — **прикази**. У них зосереджувалося управління окремими галузями економіки й політики. Керівників приказів призначав цар.

У 1556 р. «Вибрана рада» ліквідувала систему «кормління», за якою місцеві жителі утримували намісника, і створила місцеве самоврядування з «виборних людей», які призначалися з дворян.

Було здійснено військову реформу. Створювалися піше стрілецьке військо й «вибрана тисяча» — царська гвардія із дворян. Вони стали особистою охороною царя. Відтоді цар не залежав від боярського ополчення.

У 1556 р. було видано «Уложення про службу», згідно з яким і для дворян-поміщиків, і для бояр-вотчинників запроваджувалась обов'язкова військова служба терміном 15 років. За несення служби належала платня. Із кожних 150 десятин землевласник повинен був виставляти одного кіннотника.

Загалом реформи 50-х рр. XVI ст. зміцнили владу царя, послабили боярство й посилили значення дворянства в Московському царстві. Також здійснення реформ привело до зміцнення в житті Московської держави рис, притаманних східним цивілізаціям.

3 Опричнина. У 1558 р. цар Іван IV розпочав Лівонську війну за вихід до Балтійського моря. Однак після перших перемог московські війська почали відступати, а полководець князь Андрій Курбський перейшов на бік противника.

Цар Іван IV, якого прозвали Грозним, усюди вбачав зраду, карав винних і невинних. Із 1564 р. у Московському царстві встановилася **опричнина**, що в XIV—XV ст.

Опричнина — система заходів (репресії, страти, конфіскація земель), які здійснював у Московській державі в XVI ст. цар Іван IV із метою зміцнення царської влади.

означало особливі володіння, виділені в користування членам великокнязівського роду. Сутність опричнини полягала в тому, що Іван IV

- Опричники
в Новгороді. 1916.
Художник Михайло
Авілов

- ? Складіть за наведеною
ілюстрацією розповідь
про опричнину
в Московській державі.

Грозний, налякавши жителів Москви своїм раптовим відбуттям до Олександрівської слободи, розпочав масові репресії, страти, земельні конфіскації, придушуючи опір тих, хто заважав його необмеженій владі.

Цар отримував у володіння частину земель — опричнину, решта земель — **земщина** — належала боярам. Опричнина постійно зростала за рахунок приєднання нових земель земщини. Опричне військо вбивало тисячі людей по всій країні. Лише в Москві Іван Грозний стратив (нібито за зраду) 120 бояр і митрополита. Така сама доля спіткала й міста Новгород, Клин, Твер.

У 1577 р. цар раптово заборонив опричнину, стратив багатьох опричників і навіть заборонив про неї згадувати. Однак цареві опричнина принесла велику користь. Завдяки їй Іван Грозний посилив свою владу, остаточно знищив боярську опозицію.

Сучасники-іноземці вважали, що жертвами опричнини стали понад 10 тис. осіб. Цікавим свідченням про страти тих часів стали «синодики» (списки на поминання), які розсилав Іван IV до монастирів на поминання душ страчених. За підрахунками істориків, кількість осіб, згаданих у тих «синодиках» побожним Іваном IV, перевищувала 4 тисячі. Ці списки стали справжньою книгою пам'яті тих лихоліть.

- 4 **Зовнішня політика Івана IV.** Зовнішня політика Московської держави за Івана IV набула завойовницького характеру. Війни, що велися майже безперервно, мали збільшити територію Московської держави за рахунок земель сусідніх країн. Така риса була

характерна для зовнішньої політики багатьох тогочасних держав. Для Московської держави об'єктом завоювань і колонізації стали сусідні території.

i

Особливістю Московської держави було те, що ядро її території, яке сформувалося до XVI ст., перебувало осторонь світових торговельних шляхів. На заході такі шляхи контролювали Швеція, Литва і Польща; на сході та півдні — Кримське, Астраханське й Казанське ханства. У результаті війни 1548—1552 рр. було підкорено Казанське ханство. За наказом Івана IV його жителів, які не хотіли коритися, винищували або відправляли до Московської держави, де насильно навертали у православ'я або страчували.

У 1556 р. Іван IV без бою здобув Астраханське ханство. Так він отримав можливість контролювати багатий Волзький торговельний шлях. Згодом Іван IV розпочав війну проти Кримського ханства, яка не мала успіху. Кримський хан у 1571 р. захопив і спалив Москву. Тоді Іван IV спрямував свою завойовницьку політику на Захід.

? Якими методами відбувалося розширення володінь Московської держави?

■ Територіальне зростання Московської держави в XVI—XVIII ст.

Території, що були приєднані:

Московська держава в 1533 р.

у 1533—1598 рр.

у 1598—1689 рр.

у 1689—1796 рр.

Кордони Російської імперії в 1796 р.

1552 Роки підкорення територій

Територіальні зазіхання Московської держави поширювалися на землі Балтії, що перебували під владою Лівонського ордену. Розпочалася **Лівонська війна 1558—1583 рр.** за вихід до Балтійського моря. На захист Лівонії виступили Литва, Польща, Швеція і Данія. Тривала війна закінчилася для Московської держави повною поразкою.

Іншим об'єктом загарбницької політики став Сибір. У 1582 р. почалося завоювання Сибірського ханства. Зацікавлені в підкоренні цих земель купці Строганови з дозволу Івана IV найняли загін волзьких козаків отамана **Єрмака**. За козаками на завойовані землі вирушили купці, ремісники, селяни-утікачі. За ними рухалися царські війська й чиновники. Колонізація Сибіру тривала протягом століття й завершилася наприкінці XVII ст.

Результатами завойовницької зовнішньої політики Московської держави в XVI ст. стали значне збільшення її території за рахунок земель на сході, поразка в боротьбі за вихід до Балтійського моря і виснаження сил держави в майже неперервних війнах.

5 Смутні часи. На початку XVII ст. Московську державу охопила криза, що увійшла в історію як **Смутні часи (1598—1613 рр.)**. Тоді Московська держава була на межі загибелі.

Після смерті Івана IV престол посів бідний на розум його син **Федір (1584—1598 рр.)**. Уся влада зосередилася в руках боярина **Бориса Годунова**, із сестрою якого цар Федір був одружений. Продовжуючи політику Івана IV, Б. Годунов суворо розправився з ворожими йому представниками боярської знаті, спираючись на широкі кола дворянства.

У 1591 р. за нез'ясованих обставин в Угличі помер спадкоємець московського престолу, останній син Івана IV царевич Дмитрій. За офіційним повідомленням, царевич під час гри впав на ніж і заковлювався. Однак ширилися чутки, що його було вбито за наказом Б. Годунова. У 1598 р. помер і цар Федір. Він не мав спадкоємців, і з його смертю припинилася давня династія Рюриковичів у Московській державі. Почався перший період Смутних часів — **доба династичної кризи (1598—1605 рр.)**.

Завдяки підтримці дворянства новим царем на Земському соборі було обрано **Бориса Годунова (1598—1605 рр.)**. Він опікувався розвитком ремесла і торгівлі, розгорнув будівництво нових міст у Поволжі. Проте під час голоду 1601—1603 рр. влада виявилася неспроможною змінити ситуацію на краще, хоча й організувала роздачу хліба

■ Цар Борис Годунов

■ Лжедмитрій I

■ Цар Василій IV Шуйський

голодним. З усіх боків лунали звинувачення на адресу Годунова, який невдовзі несподівано помер.

Тоді Московську державу охопив другий етап кризи — **соціальний** (1605—1609 рр.). Напруження в суспільстві переростало в громадянську війну між силами, що прагнули захопити владу в державі. У той самий час з'явилася людина, яка оголосила себе врятованим від смерті сином Івана IV Дмитрієм. Оскільки, на думку більшості, він був самозванцем, за ним закріпилося ім'я **Лжедмитрія I**.

Лжедмитрій I підтримали незадоволені своїм становищем селяни, козаки, міщани і знать, яку не влаштовувало правління Б. Годунова.

Лжедмитрій I спирався на допомогу польських магнатів, які сподівалися поширити свій вплив на Московію. Зібравши в Україні 4-тисячну армію, більшу частину якої складали козаки, він рушив на Москву. Саме завдяки підтримці запорозьких козаків Лжедмитрій I захопив Москву та посів престол під ім'ям царя Дмитрія Івановича.

Невдоволені правлінням нового царя бояри на чолі з Василієм Шуйським влаштували змову. У ніч на 16 травня 1606 р. Лжедмитрія I було вбито. На Земському соборі новим царем обрали боярина **Василія Шуйського** (1606—1610 рр.). Проте він не тільки не зумів припинити громадянську війну, а ще погіршив ситуацію. Невдоволені політикою Шуйського козаки, дворяни та селяни об'єдналися навколо «веводи царевича Дмитрія» **Івана Болотникова**, який ру-

шив із загонами на Москву. Повстанці спробували захопити місто, але зазнали поразки. Шуйський жорстоко розправився з повсталими.

У той самий час на Брянщині з'явився молодик, який оголосив, що він є царем Дмитрієм і дивом урятувався від змовників у Москві. Ким був новий самозванець, невідомо.

У січні 1608 р. **Лжедмитрій II** рушив на Москву. Московська держава виявилася розколотою: одні території визнавали Василія Шуйського, інші — самозванця. Громадянська війна спалахнула з новою силою. Захопити Москву Лжедмитрій II не зміг і влаштував у московському селі Тушино щось на зразок другої столиці держави. Цар Василій Шуйський зрозумів, що один самозванця не подолає,

■ Армія Івана Болотникова

■ Пам'ятник Мініну і Пожарському в Москві

? На згадку про які події в Москві було встановлено зображений пам'ятник?

і покликав на допомогу шведів. Польський король Сигізмунд III, який у той час воював проти Швеції, побачив у цьому посилення свого ворога і сам вторгся в Московську державу. Сигізмунд III розгромив московські війська біля села Клушина і рушив на Москву.

Тим часом група бояр примусила Василя Шуйського зректися влади. До часу обрання нового царя країною правила Боярська дума із семи осіб, яку народ назвав «**Семибоярщиною**». Проте згодом бояри вирішили підписати угоду з поляками і відчинили їм браму Москви. Одночасно із захопленням Москви поляками північ країни окупували шведи. Перед Московською державою постала загроза втрати незалежності.

На боротьбу проти інтервентів піднявся народ. Розпочався третій період кризи — **національно-визвольний** (1610—1613 рр.). Створювалися загони народного ополчення, які йшли визволяти Москву від поляків і відновлювати православну монархію. До першого ополчення приєдналася більшість дворян і козаків, які підтримували раніше Лжедмитрія II. Проте перше ополчення зазнало поразки. Восени 1611 р. з ініціативи земського старости Кузьми Мініна і князя Дмитрія Пожарського в Нижньому Новгороді було створено друге ополчення, яке у жовтні 1612 р. звільнило Москву.

Отже, за Смутних часів долю Московської держави своїми рішучими діями вирішив її народ.

6 Початок правління династії Романових. Формування абсолютизму царя Олексія. У січні 1613 р. в Москві зібрався Земський собор, який одразу виніс рішення: ніяких іноземних претендентів на московський престол не обирати. Найбільш прийнятною для всіх

■ Цар Михайло Федорович Романов

кандидатурою став 16-річний **Михайло Федорович Романов** (1613—1645 рр.), син митрополита Філарета Романова. Він започаткував правління в Московській державі династії Романових, що тривало понад 300 років.

Новий цар першочерговим завданням вважав припинення війн із сусідами і відновлення розореної країни. У 1617 р. він уклав Столбовський мир, за яким Московській державі повертався Новгород, але Швеція залишала за собою все узбережжя Фінської затоки.

У 1618 р. королевич Владислав знову спробував розпочати війну проти Московської держави. За умовами перемир'я Московська держава змушена була віддати Польщі Смоленськ і Чернігово-Сіверщину.

У другій половині XVII ст. в різних сферах політичного життя Московської держави відбувалися зміни, що свідчили про завершення формування абсолютної монархії у формі самодержавства. Уже сам титул царя «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь, Усієї Великої і Малої Русі Самодержець» підкреслював походження царської влади від Бога та її необмежений характер. Цей титул мав цар **Олексій Михайлович** (1645—1676 рр.).

Засади абсолютизму були юридично закріплені у прийнятому в 1649 р. збірнику законів — **Соборному уложенні**. Свідченням становлення абсолютизму стало і зменшення ролі Земських соборів. Вони стали поступатися **Боярській думі**, у якій усе більшу роль відігравали дворяни.

Уложення остаточно перетворило селян на кріпаків, дозволило безстроково шукати селян-утікачів і повертати їх господарям. Однак спокую нові закони не принесли. У другій половині XVII ст. в Московській державі сталася найбільша за її історію кількість повстань селян і міщан.

Перетворені на кріпаків селяни тікали на Дон, до козаків. Донські козаки були вільними

■ Цар Олексій Михайлович Романов

людьми, несли прикордонну службу. Уряд Московської держави намагався не конфліктувати з ними. За звичаєм тих часів із Дону втікачів не видавали. Саме тут розпочалося найбільше в історії Московської держави XVII ст. повстання (1667—1671 рр.), яке очолив Степан Разін.

7 **Московська держава та Україна.** У середині XVII ст. на українських землях почалася Національно-визвольна війна проти Речі Посполитої. Під час війни на звільненій території було створено Українську козацьку державу — Військо Запорозьке. Гетьман Б. Хмельницький, який очолював її, під час війни налагоджував відносини з сусідніми державами, шукав допомоги в боротьбі із Річчю Посполитою. Олексій Михайлович розумів, що допомога Україні означатиме війну з Річчю Посполитою, із якою в 1634 р. Москва підписала договір про «Вічний мир». Проте поступово ідея приєднання ставала все реальнішою. Земський собор, який відбувся **1 жовтня 1653 р.** у Москві, постановив розпочати війну проти Польщі та ухвалив рішення: «Військо Запорозьке з містами і землями приїняти під свою государеву високу руку».

8 січня 1654 р. у місті Переяславі відбулася рада, на якій більшість учасників своє ставлення до союзу з Московською державою висловила так: «Волиємо під царя східного, православного».

Проте, як показали наступні події, підписуючи договір, кожна зі сторін вкладала в нього свій зміст: московський цар вважав, що Україна стає залежною від нього, українці ж розраховували на широкую державну автономію, близьку до незалежності. Основною метою війни з Польщею, яку розпочала після цього Московська держава, було повернення земель, втрачених у Смутні часи. В Україну було надіслано лише допоміжні сили, тоді як головна армія на чолі із царем влітку 1654 р. розпочала облогу Смоленська.

Унаслідок війни з Польщею Московська держава повернула землі, захоплені поляками в період Смути. Проте для України Андрусівське перемир'я **1667 р.** стало катастрофою: її територію було розділено між Річчю Посполитою і Московською державою.

8 **Реформа патріарха Никона. Церковний розкол.** За Смутних часів авторитет церкви значно зменшився. Більшість духовенства розуміла необхідність реформи церковного життя.

У **1652 р.** новим патріархом було обрано **Никона**, який розпочав реформування московської церкви. Необхідність цієї реформи була пов'язана з тим, що, приєднавши українські землі, московський цар

■ Церковний собор 1654 р.
1880. Художник О. Ківшенко

■ Авакум йде зі своєю родиною на заслання
до Сибіру. 1898. Художник С. Милорадович

у майбутньому розраховував об'єднати під своєю владою решту православних народів Східної Європи та Балкан. Для створення такої імперії необхідна була релігійна єдність. Проте московські обряди значно відрізнялися від поширених у всьому православному світі.

З'ясувавши відмінності московського обряду від грецького, Никон рішуче став на бік греків і наказав усім віруючим хреститися трьома перстами (а не двома, як звикли в Московській державі). Було також скорочено обряди хрещення й покути, заборонено ікони, написані не у візантійському, а в західноєвропейському стилі.

Никон здійснював зміни поспіхом, самовладно, вимагав від усіх негайно відмовитися від старих обрядів. Це ображало прихильників старих традицій.

Чимало московських духовних осіб виступило проти нововведень. Тих, хто підтримував старі обряди, очолив протопіп **Авакум**. Його прихильники утворили «**старообрядський**» напрямок у православній церкві. За закликами протопопа Авакума тисячі людей тікали до лісів, утворювали там старообрядські громади, щоб жити у своїй старій вірі.

Тим часом патріарх Никон став висувати претензії на вищу духовну владу, якій мала коритися світська. Погодитись із цим Олексій Михайлович не міг. Розпочалася виснажлива боротьба царя з патріархом. Вісім років знадобилося Олексію Михайловичу для того, щоб позбавити Никона сану патріарха. Головним захисником церковної реформи було проголошено царя, а всіх супротивників реформи піддано анафемі й віддано під суд. У 1682 р. після довгих років заслання й поневірянь протопопа Авакума спалили на вогнищі.

Унаслідок боротьби, що розгорнулася між світською та духовною владою у другій половині XVII ст. в Московській державі, царська влада зберегла й підтвердила свій абсолютний характер.

9 **Культура Московської держави.** У XVI ст. в культурі Московської держави завершився період Середньовіччя й почалося становлення нової культури.

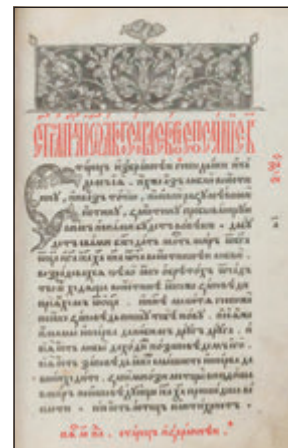
У 50-ті рр. XVI ст. у Москві в будинку одного з керівників «Вибраної ради» було створено першу друкарню. Ім'я друкаря цих книг невідомо, але доведено, що книги семи назв вийшли там друком протягом 1553—1565 рр. Звісно, цих книг не вистачало. Тому на початку 60-х рр. XVI ст. було створено нову державну друкарню, яку очолили Іван Федоров (Федорович) і Петро Мстиславець. 11 вересня 1564 р. вони випустили першу точно датовану московську друковану книгу «Апостол». Через рік вийшов «Часовник». Обидві книги мали церковно-релігійний зміст, але незважаючи на це, діяльність друкарів викликала незадоволення, насамперед у церкві. Проте за першу половину XVII ст. в Московській державі було видано понад 200 назв книжок, переважно церковного змісту. Поява друкованих книжок сприяла поширенню освіти і наукових знань.

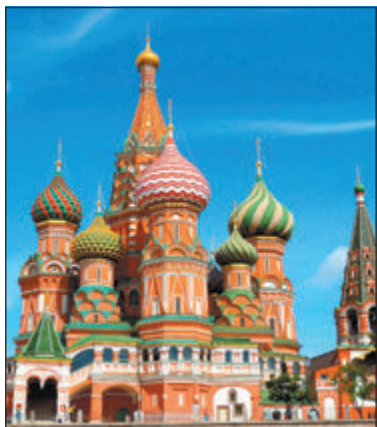
У XVII ст. робилися спроби створити в Московській державі постійно діючий вищий навчальний заклад. У Москві в 1687 р. було відкрито училище, у якому випускники Падуанського університету в Італії викладали деякі світські науки (арифметику, риторику та інші). Згодом на основі цього училища було створено Слов'яно-греко-латинську академію.

У XVI—XVII ст. в Московській державі ідеали європейського Відродження поширення не набули. У мистецтві розвивалися традиційні стилі, хоч у них з'явилися й деякі нові риси. До початку XVI ст. Московський Кремль втратив значення військової фортеці й перетворився на символ царського самодержавства, центр Московської держави. Московський архітектор Баженов Огурцов разом з англійським майстром зів'язаву вежу Кремля в її сучасному вигляді. Вежа стала парадним в'їздом, на ній встановили годинник із курантами, що відбивали кожну годину.

Вершиною архітектурного мистецтва став **Покровський собор** у Москві на Красній площі, споруджений на честь перемоги над Казанським

■ «Апостол»
Івана Федорова

■ Покровський собор у Москві (храм Василя Блаженного)

ханством. Собор, відомий під назвою «храм Василя Блаженного», складається з дев'яти окремих храмів, поєднаних внутрішніми переходами. Жодна вежа цих храмів не повторює одна одну, але водночас утворює єдине ціле.

У живописі домінував іконопис у традиціях минулих віків. Проте святим ликам почали надавати рис живих людей — співчуття, скорботи.

Новим явищем стало писання портретів. Найвідомішим автором портретів того часу був художник Симон Ушаков.

Головною тенденцією розвитку живопису в Московській державі XVII ст. стало набуття ним світського характеру, хоча церковний вплив залишався панівним.

Висновки

- Період XVI—XVII ст. мав важливе значення в історії Московської держави. Правління царя Івана IV Грозного заклало підвалини самодержавства.
- Зміна династії, яка супроводжувалася Смутними часами, децю загальмувала розвиток Московської держави.
- Затвердження династії Романових спричинило й затвердження самодержавної форми правління.
- У XVI—XVII ст. відбулося значне територіальне зростання Московської держави.

Запитання і завдання

1. Чому Іван IV мав прізвисько Грозний? 2. Які території були приєднані до Московської держави за Івана IV Грозного? 3. Що таке опричнина? Якою була її мета і як вона здійснювалася? 4. Який період в історії Московської держави називають Смутними часами? 5. Коли в Московській державі почала правити династія Романових?
6. Охарактеризуйте роль бояр і дворян у Московському царстві. Чим було зумовлено посилення дворянства? 7. Чому Московська держава зазнала поразки в Лівонській війні? 8. Визначте наслідки Смутних часів для Московської держави. 9. У чому полягає сутність церковної реформи Никона та розколу в середині XVII ст.?

- **10.** Складіть план пункту 2 «Реформи Івана IV» і підготуйте розповідь за ним. Визначте, із якою метою проводив реформи цар. **11.** Складіть у зошиті таблицю «Основні напрямки зовнішньої політики Московської держави в XVI ст. та їх реалізація».

Основні напрямки	Заходи щодо їх реалізації	Результати

- 12.** Складіть у зошиті таблицю «Смутні часи в Московській державі».

Період	Хронологічні межі	Основні події	Результати періоду

- **13.** Порівняйте обставини та наслідки приєднання Західного Сибіру Московською державою і завоювання Південної Америки іспанськими конкістадорами.

§ 21. Поява Російської імперії

- **1.** Яка династія утвердилася в Московській державі після Смутних часів?
2. Що таке самодержавство?

1 Початок правління Петра I. Наприкінці XVII ст. Московська держава значно відставала в розвитку від європейських держав. Відсутність зручних виходів до світових торговельних шляхів зумовлювала натуральний характер господарства країни.

Наприкінці XVII ст. Московська держава у європейській частині мала спільний кордон зі Швецією, Польщею, Туреччиною, Кримським ханством — її традиційними суперниками у Східній та Північній Європі. Війни проти цих країн Московська держава вела з перемінним успіхом упродовж століть.

Внутрішньополітичне життя кінця XVII ст. відзначалося гострою боротьбою придворних угруповань за владу. Після смерті Федора Олексійовича в 1682 р. після запеклої боротьби царський трон посів Петро I (1689—1725 рр.).

Ставши царем, Петро зіткнувся із численними проблемами. Тривала війна проти Османської імперії. У 1695 та 1696 рр. Петро I здійснив два походи на Азов — турецьку фортецю в гирлі Дону. Лише з другої спроби завдяки створеному флоту він зумів оволодіти фортецею. За умовами укладеного з Туреччиною перемир'я Азов перейшов до Московії разом із частиною узбережжя Азовського моря. Та цей успіх аж ніяк не вирішував проблеми виходу до Чорного й Середземного морів, долучення до світової торгівлі.

■ Петро I Великий

■ Ранок стрілецької страти.
1881. Художник Василій Суриков

Тоді Петро I докорінно змінив напрямок зовнішньої політики. Із цією метою за кордон було відправлене «Велике посольство» (1697—1698 рр.), до складу якого під іменем урядника Петра Михайлова увійшов і сам цар. Подорож справила на Петра I величезне враження. Молодий цар замислив перетворити Московію на цивілізовану державу, побудувати могутній флот і розгорнути торгівлю. Проте для цього потрібно було воювати проти Швеції.

У нього знайшлися і союзники: Саксонія (саксонський курфюрст Август II, який водночас був і польським королем) та Данія.

? Спираючись на ілюстрації (с. 168, 169), складіть опис новозбудованої столиці.

■ Санкт-Петербург. Панорама середини XVIII ст. (ліва частина)

Завершити «Велике посольство» Петру не вдалося. Отримавши повідомлення про заколот стрільців, він одразу повернувся до Москви і влаштував жорстоку розправу, стративши майже тисячу бунтівників. Стрілецьке військо було ліквідоване напередодні запланованої війни проти Швеції. За досить короткий проміжок часу — 1689—1699 рр. — Петро I сформував регулярне військо за європейським зразком. Реформи, розпочаті Петром I, значною мірою були вимушеними, без заздалегідь продуманого плану.

2 Північна війна (1700—1721 рр.). Ніштадтський мир. Бойові дії розпочав данський король Фредерік IV, який оточив шведську фортецю Штральзунд у Північній Німеччині. Тим часом інший союзник Росії Август II рушив на Ригу. 34-тисячна російська армія виступила до Нарви, однієї з головних фортець шведів у Східній Балтиці.

Шведський король Карл XII першого удару завдав по Данії, несподівано оточив Копенгаген і змусив Фредеріка IV капітулювати. Потім Карл XII спрямував свою армію (18 тис. воїнів) на східне узбережжя Балтії, несподівано для росіян з'явився під Нарвою та завдав їм нищівної поразки. Далі Карл XII рушив до Риги, де розбив війська Августа II.

Поразка спонукала Петра I до негайного прискорення реформ. Розпочалося створення регулярної армії шляхом рекрутських наборів. Із певної кількості селянських і посадських дворів брали по одному рекруту на 25 років.

Коли виникла потреба в гарматах, Петро I наказав зняти частину дзвонів із церков і переплавити їх. У Тулі та на Уралі почалося

■ Санкт-Петербург. Панорама середини XVIII ст. (права частина)

будівництво мануфактур, які забезпечили армію всім необхідним. Для роботи на мануфактурах приписували цілі села, замінюючи в такий спосіб панщину. На кінець війни Московія мала 15 тис. гармат — більше, ніж будь-яка держава Європи. Кількісний склад армії був доведений до 340 тис. воїнів (із них 80 тис. осіб регулярної).

Заходи Петра I дали бажаний результат — новоствореній армії вдалося оволодіти узбережжям Фінської затоки. 16 травня 1703 р. було завершено спорудження на одному з островів у гирлі Неви Петропавлівської фортеці. Так почалося будівництво міста-порту Санкт-Петербурга — майбутньої столиці Російської імперії, яке стало для Московії «вікном у Європу». Місто будували прискореними темпами у надскладних умовах тисячі зігнаних селян і українських козаків. Чимало їх померло від важкої праці і хвороб. Через півроку Петербург прийняв перше іноземне торговельне судно. Для захисту міста з боку моря на острові у Фінській затоці було закладено військово-морську базу Кронштадт. Щоб з'єднати центральні райони країни зі столицею, почалося широке будівництво каналів. За це довелося заплатити велику ціну: від холоду, хвороб і каторжної праці загинули десятки тисяч людей.

Московська держава лишилася віч-на-віч зі Швецією. У 1706 р. Карл XII виступив зі своєю армією у напрямку російського кордону, плануючи похід на Москву. Проте поразка генерала А. Левенгаупта, який мав доставити головним силам армії все необхідне, у битві біля села Лісне (1708 р.) змінила ці плани. Карл XII рушив в Україну.

Тим часом стало відомо, що на бік Карла XII перейшов гетьман України Іван Мазепа. Він пообіцяв шведам усіляку підтримку в обмін на допомогу в боротьбі за незалежність України. Однак населення, незадоволене попередньою політикою, не підтримало Мазепу. Петро I вирушив зі своїм військом в Україну, зруйнував гетьманську столицю Батурин і провів вибори нового гетьмана. Також було зруйновано й Запорозьку Січ.

■ Петро I
у Полтавській
битві. 1718.
Художник Луї
Каравак

■ Шведський король Карл XII

■ Битва біля Гангута. 1714. Художник Маврикій Бакуа

Тим часом 30-тисячне шведське військо підійшло до Полтави, де були великі склади військових припасів і продовольства, і розпочало облогу. На допомогу гарнізону міста вирушили головні сили росіян (42 тис. воїнів) на чолі із царем. **27 липня 1709 р. під Полтавою** відбулася вирішальна битва, у якій шведи зазнали поразки.

Після Полтавської битви перебіг Північної війни докорінно змінився. Бойові дії було перенесено за межі Московської держави. Данія та Річ Посполита знову виступили проти Швеції. У 1710 р. російські війська оволоділи Ригою, Ревелем (Таллінном), Виборгом, що відкрило росіянам шлях до Швеції та Фінляндії.

Зростання могутності Московської держави стало непокоїти європейські держави. Османська імперія теж прагнула взяти реванш і оголосила війну. Петро I спробував одним ударом завдати поразки й Туреччині. Однак його **Прутський похід 1711 р.** закінчився цілковитою поразкою. Щоб відкупитися, Петро I змушений був повернути Азов і відмовитися від Запорожжя та боротьби за Чорне море (Прутський мир). Остаточний мир був підписаний в Адріанополі в 1713 р.

Тим часом Петро I закріплював позиції Московської держави на Балтійському узбережжі. Карл XII, спостерігаючи за успіхами Петра I, запропонував йому союз. Сторони наблизилися до згоди, але Карл XII загинув від сліпої кулі під час облоги фортеці Фредрикстен у Норвегії. Він став останнім монархом Європи, що віддав життя на полі битви.

Новий шведський уряд припинив війни проти Пруссії й Данії, віддав їм усі свої володіння в Німеччині. Вивільнені сили було кинуто проти Московської держави. Основним театром бойових дій стало Балтійське море.

Збудований Росією Балтійський флот у морській битві 1714 р. біля мису **Гангут** (Ханко) здобув першу перемогу. Невдовзі росіяни зайняли Аландські острови і почали загрожувати Швеції. У липні 1720 р. біля острова **Гренгам** відбулася вирішальна битва, у якій росіяни завдали нищівної поразки шведам.

30 серпня 1721 р. у фінському місті **Ніштадт** було підписано мирний договір, за яким до Московської держави відійшли Естляндія, Ліфляндія, Інгерманландія, частина Карелії, а також низка островів у Балтійському морі. Після перемоги в Північній війні **20 жовтня 1721 р.** Петро I був проголошений **імператором**, а Московське царство стало Російською імперією. Тим самим держава засвідчила своє прагнення розширити свої кордони та заявила про претензії на всю спадщину колишньої Київської Русі (назва Росія походить від грецького перекладу назви Русь). У результаті Північної війни Росія отримала вихід до Балтійського моря. Війна і реформи дорого коштували Московській державі. Її населення скоротилося на чверть. Проте, набравши ваги в європейських справах, Росія націлила завойовницькі спрямування в усіх напрямках.

3 Реформи державного управління. Важливою складовою діяльності Петра I стали реформи в системі управління державою. Цар усе рідше звертався до Боярської думи. Він доручав важливі державні справи найбільш відданим особам. Для Петра не мало значення їхнє походження, він цінував насамперед здібності своїх помічників. У 1708 р. вийшов указ, за яким **запроваджувався губернський поділ держави**. Губернатори отримували велику владу і призначалися царем.

■ Петро I.
1707. Художник
Валентин Серов

? Які якості московського царя намагався відобразити художник?

■ Будинок Сенату й Синоду в Санкт-Петербурзі та пам'ятник Петру I («Мідний вершник») на Сенатській площі. Сучасний вигляд

У 1711 р. було створено **Сенат** — найвищий законодавчий, розпорядчий і виконавчий орган при цареві. Запровадження посади генерал-прокурора зі штатом чиновників на місцях посилювало нагляд верховної влади за діяльністю всіх ланок державного апарату.

У 1718—1720 рр. остаточно були ліквідовані колишні урядові установи — **прикази**. Замість них Петро I організував **колегії**. Перевага колегій полягала в тому, що вони відали певними ділянками державного управління й поширювали свою діяльність на всю територію країни. Порядок роботи Сенату й колегій здійснювався згідно з особливими інструкціями і «генеральним регламентом».

Суттєві зміни відбулися у становищі церкви. Після смерті патріарха Адріана (1700 р.) цар не дозволив обрати нового патріарха, вжив заходів для вилючення частини церковних доходів та обмежив права духовенства. У 1721 р. було видано указ, за яким створено духовну колегію, або **Синод**, на чолі зі світською особою. Підпорядкування церкви державі, перетворення її на частину державного апарату стало важливим чинником зміцнення самодержавної влади царя.

Важливу роль у становленні Російської імперії відіграла поява в 1722 р. «**Табелі про ранги**», що визначала систему чинів і порядок просування на державній службі — військовій і цивільній.

Указом про єдиноволодіння 1714 р. Петро I фактично ліквідував різницю між боярством і дворянством — усі мали служити царю (государю) і державі. Закріплювалася передача у спадок не тільки вотчин, як це було раніше, а й помість, які тимчасово давалися за службу. За Петра I було проведено перепис селян і запроваджено збирання податків не з двору, а з кожного селянина. Це значно збагатило скарбницю, але лягло новим тягарем на плечі селян.

Реформи державного управління, проведені Петром I, сприяли процесу остаточного встановлення абсолютизму в Російській імперії. Цар перетворювався на **самодержця**. Для підтримки порядку з'явився новий поліцейський орган — Преображенський приказ, а з 1718 р. — Таємна канцелярія, де перевірялася достовірність доносів. Донощиків нагороджували, а підозрюваних катували.

Петро I про себе і свої дії

...Я цар, але в мене на руках мозолі; а все це від того: показати вам приклад і хоча б під старість бачити гідних помічників і слуг Батьківщини.

...Я знаю, що мене вважають жорстоким государем і тираном. Помиляються в цьому ті, хто не знає всіх обставин. Богові відомі серце і совість моя, те, скільки співчуття маю я до підданих і скільки блага бажаю Батьківщині.

...Невігластво, впертість, підступність завжди виступали проти мене відтоді, як користі різні в державі запроваджувати і суворі звичаї змінити я вирішив. Вони є тиранами, а не я. Порядних, працелюбних, покірливих, розумних синів Батьківщини возвеличую і нагороджую я, а непокірливих і поганих виправляю з необхідності. Нехай лють людська зводить на мене наклепи, — моє сумління чисте. Бог мені суддя!

- ? 1. Як наведені вислови характеризують царя? 2. Висловіть своє особисте ставлення до Петра I. 3. Чи відверто говорить цар? Чи є у джерелі щось таке, що вас насторожує?

4

Зміни в культурі та освіті. Петро I розумів, що для подолання культурної відсталості Росії насамперед слід змінити світогляд підлеглих; спершу — хоча б найближчого оточення. Це було значно складніше, ніж спорудити мануфактури й прокласти водні канали, переозброїти армію і створити флот.

Наприкінці XVII ст. дворянських підлітків стали відправляти на навчання за кордон. Після повернення спеціалісти (інженери, архітектори, кораблебудівники тощо) отримували чини, посідали відповідні місця в суспільстві, допомагали царю-реформатору «європеїзувати» своїх земляків.

- Кунсткамера — перший природничий музей у Росії. Сучасний вигляд

- Перша астрономічна обсерваторія Академії наук, заснована Петром I (фрагмент експозиції Кунсткамери)

Для здобуття таких знань необхідні були школи світського типу, яких не існувало. У першій чверті XVIII ст. виникла невелика мережа загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів, організованих коштом державної скарбниці.

Відкривалися друкарні, де видавали книги світського характеру. При цьому застосовувався зручний для читання **гражданський шрифт**. Почали виходити газети. Запрацювали перші публічні бібліотеки.

У 1714 р. в Петербурзі було створено Кунсткамеру — перший природничий музей у Росії. Розвиток наукових знань заклав підвалини для заснування Академії наук. Її відкриття відбулося вже після смерті Петра I, наприкінці 1725 р.

Реформи царя порушили патріархальний устрій суспільства. Дворянство, запозичуючи іноземний звичай, усе більше відривалося від низів, яких зміни так і не торкнулися. У першій чверті XVIII ст. населення країни розкололося на дві соціально-культурні групи, що відповідало тим процесам, які відбувалися в Європі під впливом ідей Просвітництва: менша (правляча) дбала про державні інтереси та орієнтувалася на Європу, більша зберігала вірність традиційній московській старовині.

Механічне перенесення культурних стереотипів Заходу мало згубні наслідки для російської національної культури, яка відродилася лише у XIX ст.

Висновки

- Реформаторська діяльність Петра I перетворила Московську державу на могутню Російську імперію, яка стала вагомим чинником європейської політики.
- Вирішальним на цьому шляху стала перемога в Північній війні, яка надала Росії вихід до Балтійського моря і, відповідно, до головних світових торговельних шляхів.

Запитання і завдання

1. Коли Петро I став царем? 2. Укажіть хронологічні межі Північної війни. 3. Назвіть визначні битви Північної війни. 4. Які реформи державного управління були проведені Петром I? 5. У якому році Московська держава була проголошена Російською імперією? 6. Які територіальні надбання здійснила Росія в період правління Петра I?
7. Що штовхало Петра I до активного здійснення реформ? 8. Визначте наслідки реформаторської діяльності Петра I для подальшого розвитку

Росії. **9.** Які зміни у становищі російського дворянства відбулися впродовж XVI—XVIII ст.?

 10. Складіть у зошиті хронологічну таблицю основних подій правління Петра I. **11.** Використовуючи додаткову літературу, складіть історичний портрет Петра I.

 12. Чи зуміла Росія завдяки реформам Петра I подолати свою відсталість від провідних європейських держав?

Узагальнення знань за розділом IV

«Османська імперія. Країни Східної Європи у XVI — першій половині XVIII ст.»

- Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими в розвитку Османської імперії та країн Східної Європи. Обґрунтуйте свій вибір.
- Поясніть значення понять і термінів: «султан», «унія», «шляхта», «фільварок», «опричнина», «Смута», «церковний розкол», «самодержавство», «сейм», «Земський собор».
- Виконайте завдання за історичною картою:
 - укажіть землі, які були завойовані Османською імперією в XVI—XVII ст.;
 - укажіть території, що увійшли до складу Московської держави за Івана IV Грозного;
 - визначте територіальні зміни, яких зазнала Річ Посполита в XVI—XVII ст.;
 - визначте територіальні зміни Московської держави за Петра I.
- Складіть історичні портрети султанів Селіма I Грозного, Сулеймана I.
- Заповніть у зошиті порівняльну таблицю «Реформи Івана IV Грозного і Петра I в Московській державі».

Критерії для порівняння	Іван IV Грозний	Петро I

- Чим було зумовлено послаблення Речі Посполитої і Османської імперії та піднесення Московської держави у XVII—XVIII ст.?
- Охарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті Польщі та Московської держави у XVI—XVII ст.
- Що спільного і відмінного в розвитку Московської держави й Османської імперії?
- Чому «шляхетська демократія» виявилася згубною для Речі Посполитої?
- Якими були досягнення культури Речі Посполитої і Московської держави в XVI—XVII ст.?

Тестові завдання за розділом IV

«Османська імперія. Країни Східної Європи у XVI — першій половині XVIII ст.»

- Судебником у Московській державі називали
А збірник законів Б рекомендації для сусідів
В укази царя Г збірник судових рішень Земських соборів
- Яка королівська династія припинила своє існування в Польщі зі смертю Сигізмунда II Августа?
А Гедиміновичів Б Валуа В Вазів Г Ягеллонів
- Хто з названих історичних діячів отримав прізвисько «тушинський злодій»?
А Лжедмитрій I Б Борис Годунов
В Василій Шуйський Г Лжедмитрій II
- Який московський цар першим почав називатися «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь, Усієї Великої і Малої Русі Самодержець»?
А Іван IV Грозний Б Борис Годунов
В Михайло Романов Г Олексій Михайлович
- У результаті якої події Польща і Литва об'єдналися в Річ Посполиту?
А Кревська унія Б Городельська унія
В Віленська унія Г Люблінська унія
- У якому році Московська держава була проголошена Російською імперією?
А 1654 р. Б 1686 р. В 1700 р. Г 1721 р.
- У період правління якого московського царя існувала опричнина?
А Івана III Б Івана IV
В Василя III Г Бориса Годунова
- Із боку яких держав Московська держава зазнала інтервенції під час Смути?
А Англії та Франції Б Австрії та Пруссії
В Польщі та Швеції Г Туреччини та Польщі
- Яка з наведених держав не була знищена в результаті походів московського царя Івана IV у другій половині XVI ст.?
А Астраханське ханство Б Лівонський орден
В Кримське ханство Г Казанське ханство
- Хто в Османській імперії мав титул халіфа?
А правитель держави — султан Б голова уряду
В командуючий військами Г командуючий яничарами
- За якого правителя Османська імперія досягла найбільшої могутності?
А Селіма I Грозного Б Сулеймана I Пишного
В Османа II Г Мехмеда IV
- На території якої держави діяли повстанські загони гайдуків?
А Речі Посполитої Б Московської держави
В Священної Римської імперії Г Османської імперії

РОЗДІЛ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 22. Просвітництво і промислова революція

1. Що таке мануфактура? 2. Якими були основні ідеї гуманістів?

Початок епохи Просвітництва. У другій половині XVII ст. в середовищі освічених людей утвердилося прагнення знайти розумне, а не релігійне пояснення всіх явищ природи і людського життя. За людським розумом визнавалася здатність пізнавати й пояснювати світ. Світогляд, згідно з яким основним засобом пізнання і критерієм істини є розум людини, а не божественне одкровення і досвід, називається **раціоналістичним**.

Раціоналізм дав могутній поштовх до набуття знань, хоча в науці XVII ст. ще не було вузької спеціалізації (вчені не поділялися на математиків, фізиків, філософів тощо, а працювали одночасно в багатьох галузях). У ній були сформульовані нові принципи наукових досліджень. Наука отримувала знання з експерименту і заговорила мовою математичних формул.

Зростання авторитету науки все більше переконувало в могутності людського розуму. У XVIII ст. віра в розум стала панівною: освічена частина суспільства вважала, що в усьому слід прислухатися тільки до нього. Розум, вважали вони, необхідно розвивати за допомогою розумових вправ, вивчення наук і мистецтва. Це допоможе людині змінити навколишній світ, зробити його розумним і справедливим.

Просвітництво — широка ідейна течія, яка відображала антифеодальні, антиабсолютистські настрої освіченої частини населення у другій половині XVII — XVIII ст. Представники цієї течії (вчені, філософи, письменники) вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого — переустрій суспільства відповідно до розуму; були прихильниками теорії природного права.

Просвітництвом стали називати поширення розуму. Значна кількість освічених людей була переконана, що Просвітництво приведе людство до щастя. Основним умонастроєм суспільства став **оптимізм**. Люди вірили у те, що історія рухається до кращого, розвивається від несправедливого устрою до справедливого суспільства. Людина XVIII ст., як ніколи раніше, вважала себе господарем власної долі.

Батьківщиною Просвітництва була Англія, де розвиток капіталізму стимулював прогрес науки і знань. Визначні англійські вчені-мислителі Ісаак Ньютон, Томас Гоббс, Джон Локк разом із голландцем Бенедиктом (Барухом) Спінозою та німцем Готфрідом Лейбніцем заклали основи ідей Просвітництва.

2 Природа людини і природне право. Просвітництво і церква. Епоха Просвітництва затвердила у свідомості людей поняття **природного права**. Просвітники вважали, що всі люди від природи наділені природними правами, зокрема правом на життя, свободу та рівність. Із цього випливало, що всі існуючі в суспільстві відмінності (між бідними та багатими, правителями й підданими, дворянами і непривілейованими особами) були встановлені не Богом, а самими людьми. З огляду на це вони мали змінити те, що самі створили.

Наміри змінити державу й суспільство в епоху Просвітництва розглядалися не як зазіхання на світовий порядок, а як законне право людини. На думку просвітників, щоб зробити людей щасливими, найперше слід усіх їх забезпечити природними правами, відкритими за допомогою розуму. Надії на реалізацію своїх ідей просвітники покладали на **освічених монархів**.

До релігії та церкви просвітники здебільшого ставилися байдуже, а то й вороже. Вони вважали, що світотворення було або дійстичним (Бог створив світ і після того не втручався в історію людства), або атеїстичним (повне заперечення існування Бога). Проте церква вже не змогла гідно відповісти на критику просвітителів.

Із падінням авторитету церкви її багатства та привілеї стали об'єктом зазіхань із боку держави. Європейські правителі стали здійснювати **секуляризацію** церковної власності. Відкривалися світські школи. Папі Римському навіть довелося розпустити Орден єзуїтів (згодом його відновили). У більшості країн припинилися суди інквізиції.

3 Освіта. Енциклопедисти. Епоха Просвітництва дала могутній поштовх освіті. Так, король Пруссії Фрідріх II та австрійський імператор Йосип II ввели

■ Ісаак Ньютон.
1726. Художник
Джон Вандербанк

i

■ Вольтер
і прусський
король Фрідріх II

Секуляризація (від латин. *saecularis* — світський) — в історичній науці вилучення будь-чого із церковного, духовного відання і передача у світське, цивільне відання, перетворення церковної власності на державну.

■ Дені Дідро

■ Жан Д'Аламбер

у своїх країнах загальну початкову освіту. У Франції протягом XVIII ст. кількість неписьменних скоротилася із 79 до 63% населення. Проте нова епоха додала до соціального розколу в суспільстві ще й культурно-освітній. Незначна частина освічених лю-

дей часом не могла порозумітися з рештою населення. Просвітителі самовпевнено вважали істинними лише ті знання, що здобуті наукою, власним розумом, а не ті, що ґрунтуються на традиціях і народній мудрості. Народні вірування вважалися забобонами, а народне життя — проявом відсталості.

Філософ Дені Дідро (1713—1784) вважав своїм завданням зробити сучасні знання більш доступними для всіх. Його задум полягав у тому, щоб скласти загальну картину накопичених знань і об'єднати їх у спеціальний словник. Видання отримало назву «Енциклопедія» («Енциклопедія, або тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел»), а авторів статей називали **енциклопедистами**.

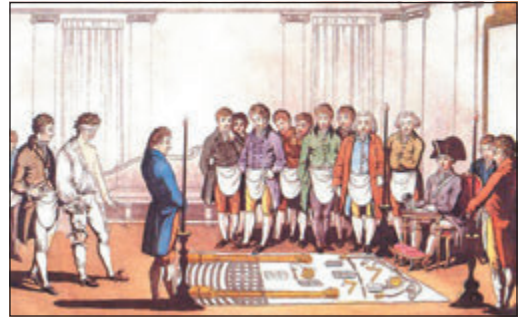
Організаторам задуманого Д. Дідро і Жану Д'Аламберу (1717—1783) вдалося залучити до справи всіх великих філософів і письменників того часу: Вольтера, Монтеск'є, Гольбаха, Руссо та інших. Перший том цієї праці був надрукований у 1751 р. Проте вже в 1759 р. видавати «Енциклопедію» було заборонено. Однак видання продовжувало виходити підпільно. Ця масштабна праця справила величезний вплив на тогочасне суспільство.

4 Громадське життя. В епоху Просвітництва з'явилася нова вагома сила в суспільстві — **громадська думка**. Вона стала суттєво впливати на державну політику, що обмежувало свавілля монарха, і виявилася могутньою зброєю в руках тих, хто вмів нею керувати. Інструментом, за допомогою якого формувалася громадська думка, були чутки, газети.

Середовищем прояву громадської думки були **світські салони**. XVIII ст. стало століттям салонів, де вели розмови про науку, філософію, політику,

■ Світський салон XVIII ст.

■ Посвячення в масони в Парижі у 1745 р.

? Спираючись на ілюстрацію, складіть розповідь про світський салон.

дізнавалися новини тощо. Просвітителі постійно відвідували салони, і частина їхніх творів була написана у формі розмов.

Окрім салонів виникали літературні, філософські, наукові **товариства й гуртки**, завданням яких було впливати на громадську думку і сприяти поширенню ідей Просвітництва. Особливістю таких гуртків і товариств було те, що в суспільстві, розділеному становими привілеями, вони об'єднували людей незалежно від походження.

Одним із таких об'єднань було товариство **масонів** (франкмасонство). Це було таємне братство, закрите для неозначених. Слово *masson* у перекладі з французької мови означає «каменярь», *franc-masson* — «вільний каменярь». Перші масонські **ложі** (так називалися масонські організації) у XVIII ст. заснували англійські просвітителі, які запозичили назви та обряди середньовічного цеху каменярів.

Масонство стало модною, навіть впливовою течією. До лож вступали особи, які прагнули змінити існуючий несправедливий світ. Вони проповідували свободу і братерство всіх людей, поширювали ідеї Просвітництва, займалися благодійницькою діяльністю.

Крім салонів з їх філософсько-науковими розмовами і масонських лож у XVIII ст. бурхливо розвивалося світське мистецьке життя. Раніше театри здебільшого були придворними; театри, відкриті для широкої публіки, діяли тільки в Лондоні та Парижі. У XVIII ст. вони відкривалися навіть у невеликих містах Європи. Найбільш відомими були комедії **Жана-Батиста Мольєра**.

У цей час змінилась і роль музики. Раніше вона виконувала роль супроводу під час богослужіння, придворних свят, спектаклів, а у XVIII ст. зазвучала самостійно. Клавесин, фортепіано, скрипка,

флейта стали концертними інструментами. Композитори й виконавці опинились у центрі уваги світської публіки, їх запрошували королі та вельможі. **Йоганн Себастьян Бах, Йозеф Гайдн, Вольфганг Амадей Моцарт, Людвіг ван Бетховен** набули світової слави як композитори і виконавці.

Більш доступним для широкої публіки також став живопис. Тогочасні митці організовували виставки картин, що потім обговорювалися в салонах і пресі. Твори **Ніколо Пуссена, Жака-Луї Давида** користувалися найбільшою популярністю.

5 Бароко, класицизм, рококо, неокласицизм. У другій половині XVIII ст. у більшості європейських країн — Італії, Іспанії, німецьких державах, Польщі та інших — домінуючим художнім стилем ще залишалося бароко, яке мало чітко виражені місцеві особливості. Проте у Франції вже затверджувався новий стиль — **класицизм**, який був зорієнтований на античні зразки.

Драматурги писали п'єси на сюжети з грецької та римської міфології та історії. Художники зображували на своїх полотнах стародавніх богів і героїв. Архітектори наслідували трикутні фронтони і колонади античних храмів. На відміну від майстрів бароко, письменники і художники класицизму у своїй творчості свідомо прагнули наслідувати встановлені норми прекрасного.

З'явившись у Франції, класицизм поширився й на інші країни Європи. П'єси, написані в цьому стилі, мали логічні та зрозумілі сюжети і мову. В основі твору завжди була певна ідея, яка розкривалася протягом п'єси. Події, зображені у п'єсі, завжди відбувалися в одному

- Палацово-парковий комплекс Версаль у Франції (класицизм).
Загальна панорама (ліворуч) і фасадний вигляд палацу (праворуч)

місці, протягом одного дня. Ніяких другорядних сюжетних ліній не допускалося. У літературі та мистецтві класицизму існувала ієрархія жанрів.

Засновником французької класичної трагедії був **П'єр Корнель** (1606—1684). Він писав п'єси та праці з теорії мистецтв. Доля героїв його п'єс була тісно пов'язана з політичною боротьбою. Сюжет розгортався на тлі історичних подій. Своїми п'єсами Корнель намагався довести необхідність зміцнення абсолютної монархії. Хоча комедія в класицизмі вважалася нижчим жанром, видатний комедіограф **Жан-Батист Мольєр** (1622—1673) своїми творами зумів довести протилежне. Його комедії («Дон Жуан», «Міщанин-шляхтич») залишаються популярними й досі.

Художник **Нікола Пуссен** (1594—1665) вважав, що сюжет мистецького твору має бути благородним, величним і піднесеним, а композиція — логічною і простою.

Взірцем мистецтва класицизму стала резиденція французьких королів у Версалі. Над її створенням працювали найкращі архітектори, художники, садівники.

У першій половині XVIII ст. набув поширення новий стиль — **рококо** (декоративні мотиви у вигляді мушлі). Цей стиль найбільше проявився в декоративно-прикладному мистецтві. Майстри рококо створювали витончені речі, в оточенні яких людині зручно і приємно жити. Для цього стилю характерні багатство прикрас, незвичність і вишуканість форм.

У другій половині XVIII ст. знову повернулося захоплення античними класичними формами. Цей стиль назвали **неокласицизмом**, тобто новим класицизмом. Нове захоплення було викликане археологічними розкопками римських міст Помпеї та Геркуланум, що загнинули від виверження вулкана Везувій.

Чіткість забудови римських міст наштовхнула архітекторів XVIII ст. на думку, що міста слід будувати за простим і розумним планом. Художники-неокласики вважали, що мистецтво має виховувати, облагороджувати людину. Вони шукали героя, готового до подвигу і гідного наслідування.

Новий стиль приніс із собою і зміни в одязі: пишні жіночі сукні попереднього століття заступили легкі, схожі на давньогрецькі хітони.

■ Жан-Батист Мольєр

■ Аркадські пастухи.
Близько 1640. Художник
Нікола Пуссен

6 **Ідеї Просвітництва в літературі та філософії.** Більшість просвітителів, особливо французькі (Монтеск'є, Вольтер, Дідро, Руссо), прагнули донести до людей свої думки через літературний твір.

Через творчість таких письменників, як Даніель Дефо (1661—1731), Джонатан Свіфт (1667—1745), П'єр Огюстен Бомарше (1732—1799), Фрідріх Шиллер (1759—1805), Йоганн Вольфганг Гете (1749—1832) та інших, можна простежити всю еволюцію ідей Просвітництва в літературі.

Д. Дефо утверджував у літературі нового позитивного героя (Робінзон Крузо), який працелюбством і розумом досяг усього. Інший англійський письменник Дж. Свіфт у романі «Подорож Гуллівера» намагався

показати вади ідей Просвітництва. Герої П. Бомарше і Ф. Шиллера — прості люди, які своєю працьовитістю, розумом, людяністю протиставлялися аристократам. Ці автори утверджували природні права людини. Гете своїми літературними творами намагався виховати людей мужніми, сильними і добрими, здатними кинути виклик існуючому несправедливому ладу.

Найвідомішим представником німецького Просвітництва був Іммануїл Кант (1724—1804), син дрібного ремісника. Усе своє життя він безвиїзно прожив у Кенігсберзі (тепер Калінінград). Тут він здобув освіту, став професором університету, а згодом і ректором. Кант читав лекції з філософії, філології, географії, права, математики, фізики та інших наук. Він розробив концепцію походження Сонячної системи із гігантської туманності, яка й дотепер залишається однією з основних наукових ідей в астрономії.

Йому також належить ідея правової держави. Проте головна проблема, що його хвилювала, була пов'язана з можливостями людини пізнавати світ.

Кант дійшов висновку, що людина може отримати знання лише про обмежену кількість навколишніх речей. Поряд із ними існують «речі в собі», які пізнати неможливо, оскільки неможливо довести їх існування, і навпаки. Із цього випливає, що повністю пізнати світ неможливо. У такий спосіб мислитель піддав критиці ідею про безмежну силу людського розуму.

Зі статті Іммануїла Канта

«Відповідь на запитання: що таке Просвітництво»

Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття, у якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття є неспроможністю користуватися своїм розумом без стороннього керівництва. Неповноліття з власної вини — це те, причина чого полягає не у відсутності розуму, а у відсутності рішучості й мужності користуватися ним без стороннього керівництва. Май мужність користуватися власним розумом! — таким є гасло Просвітництва...

Якщо запитати, чи живемо ми зараз у просвіченій добі, то відповідь буде: ні, але ми живемо у добу Просвітництва. Ще багато не вистачає для того, щоб люди за тих умов, що склалися в цілому, були вже здатні або могли стати здатними надійно і добре користуватися власним розумом без стороннього втручання. Однак існують явні ознаки того, що для них відкрито шлях до вдосконалення в цьому; перепон на шляху до Просвітництва або виходу зі стану неповноліття, у якому людство перебуває з власної вини, стає все менше. У цьому аспекті наша доба є століттям Просвітництва, або століттям Фрідріха.

■ Іммануїл Кант

Що І. Кант називає Просвітництвом і століттям Просвітництва?

7

Почуття проти розуму. Заперечення просвітителями чуттєвого пізнання світу викликало обурення у частині суспільства. Людям хотілося мріяти, хвилюватися, замислюватися перед загадками. З'явилися романи й поеми, які оспівували почуття, сни та мрії, нічні пейзажі, руїни стародавніх замків тощо. Так у літературі й мистецтві виникла нова течія — **сентименталізм** (від франц. *sentiment* — почуття). Романи Семюела Річардсона, Лоренса Стерна, Жана-Жака Руссо викликали значний інтерес у світській публіки. В Англії зародився «**готичний роман**» із фантастичними сюжетами, описом страшних злочинів, привидів, чаклунства, жахів тощо.

Зміна смаків поширилася і на садово-паркове мистецтво. Модними стали романтичні куточки з дикою природою (англійський парк).

У світському товаристві набули популярності містика, магія — усе, чого не можна пояснити, надприродне. Публіку шокували дослідження німецького лікаря Ф. Месмера, результати яких були покладені в основу вчення про гіпноз.

Мода на надприродне створила умови для діяльності **авантюристів і пройдисвітів**. Вони стверджували, що мають еліксир молодості й філософський камінь. Їм вірили та радо приймали у вищому світі.

■ Джузеппе Бальзамо (авантюрист «граф Каліостро»)

Одним із найвідоміших авантюристів був Джузеппе Бальзамо, відомий під ім'ям **графа Каліостро**.

8 **Зміни у повсякденному житті.** У другій половині XVII — XVIII ст. у побуті європейців набули поширення нові напої — **кава і чай**, навколо яких склалася особлива культура споживання та спілкування.

Більш зручним стало житло. Звичною деталлю інтер'єру стали **дзеркала**. Мабуть, найбільш відомою стала дзеркальна зала Версальського палацу.

У моду увійшла китайська порцеляна — посуд, статуетки, вази. Проте вона була занадто дорогою, і європейські майстри намагалися відкрити таємницю її виробництва. У результаті їхніх пошуків з'явився **фаянс** — легка біла кераміка. Проте вона поступалася порцеляні. Згодом німецький алхімік Й. Бетгер відкрив таємницю порцеляни, і в 1710 р. в місті Майсені відкрилася мануфактура з виробництва порцелянових виробів.

У XVII—XVIII ст. з'явилися деякі звичні тепер речі: настінні годинники з маятником (винахід голландського вченого Х. Гюйгенса) і кишенькові годинники. Англійці стали користуватися парасольками проти дощу. Невід'ємною складовою гардероба європейців стали спідня білизна, нічні сорочки, кишенькові хустинки (перші були круглої форми).

? Яку роль відігравали кав'ярні у житті міщан?

■ Лондонська кав'ярня XVIII ст.

■ Англійське чаювання о п'ятій

У той самий час у житті основної маси населення (селян) зміни були незначними, і пов'язані вони були переважно з поширенням товарів мануфактурного виробництва і нових сільськогосподарських культур.

9 Промислова революція та її наслідки. Наприкінці XVIII ст. в Європі розпочалася **промислова революція** (промисловий переворот), тобто перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, від ручної праці до машинної. Батьківщиною промислової революції стала Англія. Першою передумовою промислової революції стала **аграрна революція** (аграрний переворот), яка розпочалась у XVI ст. Вона забезпечила промисловість дешевою робочою силою та необхідною сировиною.

Аграрна революція — це перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, ліквідація дрібних селянських господарств і зосередження землі в руках великих землевласників, орендарів; запровадження найманої праці.

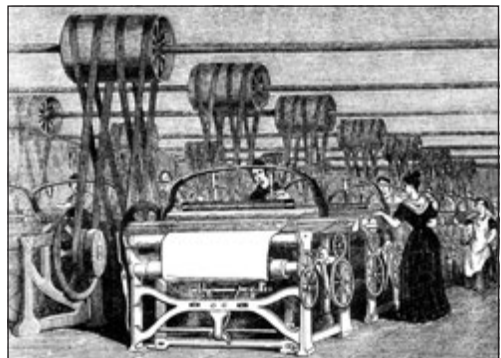
Другою необхідною передумовою промислової революції стали зміни в техніці. Найважливішим винаходом, який став поштовхом до промислового перевороту, було вдосконалення ткацького верстака. **Джон Кей**, який працював ткачем, а згодом механіком, винайшов у 1733 р. ткацький човник. Результатом цього винаходу стало зростання вдвічі продуктивності праці, тобто роботу двох ткачів став виконувати один.

Із прискоренням виробництва тканин виникла проблема нестачі пряжі. Технологічний прорив у процесі прядіння здійснив ткач і тесля **Джеймс Харгрівс**. Створена ним **прядка «Дженні»** являла собою механізм, що забезпечував одночасне витягування і скручування

■ Прядка «Дженні»

■ Ткацька фабрика

■ Прядильна фабрика

Фабрика — промислове підприємство, де основні операції здійснює система машин.

нитки. Продуктивність праці прядильника зросла у 18—20 разів.

У 1784 р. **Едмунд Картрайт** винайшов принципово новий ткацький верстат, який підвищив продуктивність праці у 40 разів. Отже, винайдення робочого механізму, тобто тієї частини машини, яка безпосередньо обробляє сировину, замінюючи руку людини, стало початком промислової революції в Англії.

Однак усім цим пристроям надавала руху м'язова сила людини або тварини, що гальмувало подальше зростання

продуктивності праці. У 1771 р. **Річард Аркрайт** заснував підприємство, де прядильні машини рухалися за допомогою водяного колеса. Це була вже не мануфактура, а перша в історії **фабрика**. На фабриці Аркрайта було встановлено декілька тисяч веретен і працювали 300 робітників. Через 20 років таких фабрик в Англії налічувалося 150. Проте фабрики не могли витіснити мануфактури, оскільки були «прив'язані» до зручних місць на річках. Потрібен був **універсальний двигун**. Таким двигуном стала **парова машина**, створена **Джеймсом Уаттом**. Паровий двигун понад століття лишався основним двигуном.

Будівництво парових машин і верстатів привело до виникнення машинобудівної галузі. Машинобудування спричинило збільшення потреби в металі, що, у свою чергу, дало поштовх розвитку металургії. Протягом XVIII ст. було вирішено проблему масового виробництва чавуну, а згодом і заліза на основі кам'яного вугілля. Завдяки цьому видобування кам'яного вугілля стало однією з основних галузей господарства (особливо в Англії та західнонімецьких землях).

Винайдення парової машини уможливило і вдосконалення транспорту. Паровий двигун було поставлено на колеса і після невдалих спроб пересування бруківкою пущено по рейках. Перший вдалий паровоз, що рухався зі швидкістю 10 км на годину і мав вісім вагонів, створив 1814 р. інженер-самоук **Джордж Стефенсон**. Масове будівництво залізниць розпочалось у 20-х рр. XIX ст. Американський механік **Роберт Фултон** установив парову машину на судні; так з'явився пароплав.

Розвиток машинобудування, металургії, вуглевидобування, транспорту став основою здійснення індустріалізації та формування індустріального суспільства.

■ Дж. Уатт працює над створенням парового двигуна

■ Дж. Стефенсон на паровозі «Ракета»

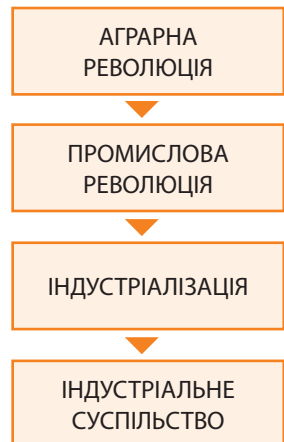
? Розгляньте малюнок. Які емоції викликало в людей створення паровоза?

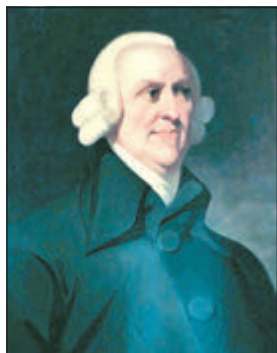
Промислова революція сприяла формуванню нової економіки й суспільної структури. В економіці головну роль стала відігравати фабрично-заводська промисловість. Продукція, що виготовлялася на фабриках і заводах, завдяки використанню машин була дешевшою; це спричинило поступове витіснення з ринку виробів ремісників і мануфактур. Змінювався й характер торгівлі, особливо це було помітно на прикладі Англії. До країни завозили все більше необхідної сировини, а за межі Англії вивозили дешеві фабричні товари.

Величезні зміни сталися у соціальній структурі суспільства. Унаслідок промислової революції старі соціальні верстви (феодала й селяни) стали поступатися місцем підприємцям і найманим робітникам.

Кількість підприємців перевищила кількість старих землевласників. Нові підприємці, або **буржуазія**, уособлювали нову промислову Англію. Вони володіли фабриками й заводами, знали ринки і вміло пристосовувалися до мінливого попиту споживачів. Для підприємців головним мірилом успішної діяльності ставав прибуток. Тільки за наявності прибутків вони могли розвивати своє виробництво. Тому з появою в суспільстві підприємців і найманих робітників почалася боротьба, викликана конфліктом інтересів: або інтереси підприємця та розвитку

■ Етапи становлення індустріального суспільства в Англії у XVI—XVIII ст.

■ Видатний шотландський економіст Адам Сміт

виробництва, або інтереси найманого робітника й збільшення оплати його праці, соціальні гарантії. Перші виступи робітників були спрямовані проти машин, оскільки їх вважали винними в погіршенні умов праці, скороченні працівників і заробітної плати. «Борців із машинами» назвали **луддитами**.

У період промислової революції головними верствами суспільства стали підприємці та наймані робітники, що свідчило про формування **індустріального суспільства**.

10 Адам Сміт. Бурхливий економічний розвиток Англії, зміни в техніці й технології спричинили необхідність наукового обґрунтування процесів, що відбувалися. Так з'явилася **наука про економічний розвиток суспільства**.

Одним із її засновників був шотландець **Адам Сміт**, який обстоював необхідність розвитку ринкових відносин. У своїй основній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміт писав, що людське суспільство — це насамперед союз, в основі якого лежить обмін різними видами праці. Схильність до обміну він вважав основною властивістю людської природи, яка водночас сприяє зростанню добробуту всього суспільства. Керує цим процесом ринок — «невидимий механізм», що організовує господарську діяльність. Для нормального функціонування ринку необхідна «природна свобода», тому держава не повинна втручатися в економічне життя суспільства, а виконувати функцію «нічного охоронця». Для розвитку ринкових відносин, а відповідно — економіки, потрібні вільна торгівля і свобода підприємницької діяльності. Капіталізм, на думку А. Сміта, є тим єдиним порядком, що відповідає природі людини і в перспективі має забезпечити загальний добробут і процвітання.

Із книги А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів»

Насправді... особа аж ніяк не має наміру служити спільному благу... Якщо така людина пускає капітал у сферу національної промисловості, то аж ніяк не з патріотизму... Проте, дбаючи всюди про власний вииграш, вона в такому разі, як і в багатьох інших, спрямовується дією невидимої руки до досягнення мети, яка анітрохи її не цікавила.

- ?** 1. Що мав на увазі А. Сміт під «невидимою рукою»? 2. На яких властивостях підприємців наголошує А. Сміт? 3. Чим у своїх діях керується підприємець?

Висновки

- ▶ XVIII ст. називають епохою Просвітництва.
- ▶ Ідеї Просвітництва дали могутній поштовх до розвитку науки.
- ▶ Ідеї Просвітництва спричинили появу такого явища, як освічений абсолютизм. Проте вони охопили лише незначну частину населення, переважно освіченого. Свідомість більшості населення була середньовічною і не сприймала нових ідей.
- ▶ Наприкінці XVIII ст. в Англії розпочалася промислова революція; її передумовами були аграрна революція і технічні досягнення, найважливішим із яких стала парова машина.
- ▶ Промислова революція спричинила суттєві соціальні зміни. Провідними верствами суспільства стали підприємці та наймані робітники.
- ▶ Бурхливий економічний розвиток Англії викликав появу науки про економічний розвиток суспільства. Одним із її засновників був А. Сміт.

Запитання і завдання

1. Назвіть хронологічні межі епохи Просвітництва. 2. Кого називали енциклопедистами? 3. Назвіть видатних письменників епохи Просвітництва. 4. Що таке промислова революція? 5. Назвіть основні відмінності між фабрикою та мануфактурою. 6. Які зміни відбулися в аграрному виробництві? 7. Які технічні винаходи дали змогу здійснити промислову революцію? 8. Назвіть основні положення економічного вчення А. Сміта.
9. Чому саме Англія стала батьківщиною Просвітництва? 10. Чи можна стверджувати, що в епоху Просвітництва людина будувала своє життя тільки за законами розуму? 11. Чим можна пояснити появу протягом XVII—XVIII ст. стилів бароко, класицизму, рококо, неокласицизму? Які з наведених стилів схожі між собою? 12. Який вплив мали ідеї Просвітництва на розвиток освіти і науки? 13. Чому виникли світські салони, гуртки, масонські ложі? Якою була їхня мета? Яким чином вони впливали на громадську думку? 14. Чому парова машина Дж. Уатта вважається найбільшим технічним винаходом періоду промислового перевороту? 15. Визначте соціальні наслідки аграрної та промислової революцій.
16. Порівняйте ідеї Просвітництва і гуманізму. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 17. Складіть у зошиті хронологічну таблицю впровадження найважливіших технічних новинок у промисловість у XVIII ст.
18. Чи можна стверджувати, що промислова революція була лише результатом технічних змін?

§ 23. Освічений абсолютизм

1. Що таке Просвітництво? 2. Якими були погляди просвітителів на державу, церкву і людину? 3. Назвіть риси абсолютної монархії.

Поняття освіченого абсолютизму. Один зі шляхів досягнення свободи, рівності та братерства просвітителі вбачали в діяльності **освічених монархів** — мудреців на троні, які, користуючись своєю владою, сприятимуть справі освіти суспільства і встановлення справедливості. Уявлення про державу як головний інструмент досягнення суспільного блага було пануючим у той час. Проте розуміння монархами рівності й свободи знаходило прояв лише в закріпленні прав і привілеїв кожного стану в межах абсолютної монархії.

У результаті епоха Просвітництва спричинила таке явище, як **освічений абсолютизм**. Воно мало загальноєвропейський характер. Його змістом було знищення або перетворення згори найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які здійснювали цю політику, представляли своє правління як союз королів і філософів. Ключовим у політиці освіченого абсолютизму стала ідея переустрою держави «на засадах розуму». Із цього випливало, що існуючий устрій держави, влади, система відносин у суспільстві мали бути переглянуті та в разі потреби змінені з точки зору їх доцільності згідно з новими умовами. На чолі всього цього процесу мав стояти «монарх-філософ». Найбільш яскраво риси освіченого абсолютизму проявилися в правлінні Марії Терезії та Йосипа II (Австрія), Фрідріха II (Прусія) і Катерини II (Росія).

На практиці освічений абсолютизм знаходив прояв у проведенні адміністративних реформ, обмеженні впливу церкви, запровадженні системи державної освіти, упорядкуванні системи податків, змінах становища деяких прошарків суспільства тощо.

Володіння австрійських Габсбургів. Реформи Марії Терезії та Йосипа II. Вестфальський мир (1648 р.) надовго закріпив роздробленість німецьких земель. У Німеччині налічувалося близько 300 князівств, 51 вільне місто і майже 1,5 тис. самостійних рицарських володінь. Усі ці держави було об'єднано у Священну Римську імперію німецької нації. Проте реальна влада імператора, який належав до родини австрійських Габсбургів, поширювалася лише на його родові володіння. Загальнонімецький рейхстаг (представницький орган), який засідав у Регенсбурзі, теж не мав реальної влади. У Німеччині не було ні єдиної армії, ні об'єднаних фінансів.

■ Імператорський палац Бельведер у Відні. XVII ст.

? Що мали на меті правителі, створюючи такі резиденції?

Землі мали різний рівень економічного розвитку. Кожний князь поводився як абсолютний монарх.

Найбільшими державами імперії були Австрія, Бранденбург-Пруссія, Саксонія, Баварія. Крім того, Австрія і Пруссія мали володіння, які не входили до складу Священної Римської імперії.

Так, під владою австрійських Габсбургів, крім австрійців, були чехи, словаки, хорвати, угорці, італійці та інші народи. Усі вони розмовляли різними мовами, мали самобутню культуру, звичаї. Кожна із земель володінь Габсбургів жила за своїми законами, мала власну скарбницю і свого головного міністра — канцлера, зберігалися станово-представницькі зібрання (чини) із місцевих дворян, духовенства, городян. Чини затверджували податки з населення. Монархію Габсбургів для зручності називають Австрією, хоча на той час Австрія була лише однією зі складових держави, яка називалася «спадковими володіннями австрійського дому» Габсбургів. Величезний вплив у суспільстві мала католицька церква, а протестанти зазнавали переслідувань.

Економічний розвиток окремих володінь відрізнявся. Найбільш розвиненими були власне Австрія та Чехія; найвідсталішими — Тіроль та Угорщина. В Австрії та Чехії розвивалося цехове ремесло, створювалися мануфактури. Металургія і обробка металів були провідними галузями. Місто Відень наприкінці XVII ст. налічувало 100 тис. жителів. Уряд проводив політику меркантилізму, сприяв розвитку власної промисловості, особливо військової.

Аграрні відносини були різними: у Тіролі селяни-горці були особисто вільними; у Чехії, Угорщині, Словаччині селяни були кріпаками; в Австрії — фактично вільними.

Період кінця XVII — початку XVIII ст. Австрія провела в майже нескінченних війнах. Головними її противниками були Османська імперія, Франція, а згодом Пруссія. У цих війнах імперія, з одного боку, розширила свої володіння, а з іншого — розтратила фінансові

Прагматична санкція — закон про престолонаслідування, який проголошував неподільність володінь Габсбургів і про перехід престолу за жіночою лінією в разі відсутності спадкоємців-чоловіків.

й матеріальні ресурси. Загострилися соціальні та національні проблеми, які призвели до вибуху повстань у Чехії та Угорщині.

У 1740 р. помер імператор Карл VI, у якого не було спадкоємця

престолу за чоловічою лінією. Наступником імператора згідно з **Прагматичною санкцією** стала його 23-річна донька **Марія Терезія**. Їй одразу довелося вступити в боротьбу з претендентами на престол (Війна за австрійську спадщину 1740—1748 рр.). Марія Терезія зуміла захистити своє право, але Австрія втратила Силезію. Згодом це призвело до нового збройного протистояння — Семилітньої війни.

За всю 650-річну історію династії Габсбургів **Марія Терезія** була єдиною жінкою на престолі. Її розум, освіта, природні здібності викликали захват і друзів, і ворогів. Більша частина правління Марії Терезії була пов'язана з війнами. Саме участь у цих війнах і спонукала імператрицю реформувати армію. Великі зміни було здійснено і у внутрішньому житті імперії. Марія Терезія мала 16 дітей, найвідомішими з яких були Марія-Антуанетта — королева Франції, страчена разом із чоловіком Людовіком XVI під час Великої французької революції кінця XVIII ст., та Йосип II, який заступив свою матір на престолі.

■ Імператриця Марія Терезія з родиною на терасі палацу

Марія Терезія започаткувала в імперії реформи в дусі освіченого абсолютизму. Майже всі реформи були продиктовані прагненням Марії Терезії відстояти єдність своїх володінь. Із метою посилення центральної влади було створено Державну раду і центральний суд, завдяки чому вся повнота влади зосередилася в руках імператриці. Австрія і Чехія були об'єднані під владою одного канцлера. Для успішного ведення війни було здійснено військову реформу. Вербування найманців замінили рекрут-

ськими наборами, що дало можливість збільшити армію зі 108 тис. до 278 тис. воїнів. Було уніфіковано систему податків — запроваджено загальний податок на прибуток, який сплачували всі верстви суспільства. Ліквідовано внутрішні митні кордони. Селянам надали право викуповувати їхні наділи, панщину обмежили трьома днями на тиждень.

Було видано цивільний «Терезіанський кодекс» і кримінальний кодекс «Терезіанська Немезіда». Здійснювалися заходи з розвитку освіти: було запроваджено загальну шкільну освіту й відокремлено школу від церкви.

Значно більших успіхів у проведенні реформ досяг син Марії Терезії Йосип II (самостійне правління 1780—1790 рр.). Він був освіченою і розумною людиною, вихованою на ідеях Просвітництва. Йосип II замислив широку програму реформ, які, на його думку, мали покращити життя підданих. Він вдався до подальшого посилення центральної влади. Було скасовано права провінційних станових зборів, посилено владу канцлерів, яких призначав імператор, зрівняно в правах усі землі, у судах та адміністраціях запроваджено німецьку мову.

Йосип II прагнув підкорити собі церкву й послабити її вплив на суспільство. Він постановив, щоб папські укази й розпорядження оприлюднювалися лише за згодою уряду, а чернечі ордени були підпорядковані місцевим єпископам; зменшив кількість монастирів і ченців. Церковні школи було переорієнтовано на світське навчання і підпорядковано «Вищій навчальній комісії». Зрештою, він наважився на втручання у внутрішню структуру католицької церкви і навіть змінив деякі обряди. У 1781 р. було скасовано особисту залежність селян.

Проведені Йосипом II реформи викликали широкий опір у суспільстві. Селянською реформою були невдоволені поміщики, особливо угорські; релігійна — спричинила конфлікт із Папою та повстання в Бельгії; адміністративні — загострили суперечності між народами імперії. Зрештою наприкінці свого правління Йосип II скасував свої реформи, крім селянської та введеної віротерпимості. «Я мав нещастя бачити, як усі мої плани занепадають», — сказав перед смертю Йосип II.

■ Імператор Йосип II

3 Піднесення Бранденбург-Пруської держави. Освічений абсолютизм Фрідріха II Великого. Після Вестфальського миру основні володіння бранденбурзьких курфюрстів складалися з чотирьох частин: Бранденбургу, Пруссії (до 1657 р. перебувала у васальній залежності від Польщі), Східної Померанії, герцогства Клеве, розташованого на Рейні.

Через землі Бранденбургу-Пруссії пролягли основні торговельні шляхи (переважно річками) із Німеччини до Балтійського та Північного морів. Отож, майже вся хлібна і посередницька торгівля

■ Фрідріх Вільгельм I

■ Лінійний стрій пруської піхоти під час битви

з Англією та Нідерландами опинилася в руках бранденбурзького курфюрста. Це зумовило економічне піднесення цих земель.

Особливо швидко процес посилення Бранденбургу-Пруссії відбувався за правління курфюрста **Фрідріха Вільгельма** (1640—1688 рр.). Проголосивши у своїх володіннях віротерпимість і пільги для переселенців, курфюрст домогся прибуття значної кількості кваліфікованої робочої сили. Він розгорнув роботи з будівництва каналів, осушування боліт, що збільшило кількість придатних для землеробства земель і покращило торговельні відносини з Англією та Нідерландами. У сфері торгівлі й промисловості проводилася політика меркантилізму.

Засновувалися державні мануфактури. Навіть в'язниці було перетворено на майстерні. Заборонялося вивезення монет (срібних, золотих). Натуральний податок замінили грошовим. Було впорядковано систему збирання податків. На державній службі встановлювалася суворі дисципліна. Усі ці заходи сприяли створенню міцної фінансової системи і сильного війська (30 тис. воїнів).

У 1657 р. Фрідріх Вільгельм домогся припинення васальної залежності Пруссії від Польщі. Його син **Фрідріх I** (1688—1713 рр.) за участь у війні за іспанську спадщину на боці імператора отримав від нього титул короля Пруссії.

Для здійснення загарбницьких планів потрібно було велике військо, а отже, і значні кошти на його утримання. Тому наступний король **Фрідріх Вільгельм I** (1713—1740 рр.) під час свого правління запровадив сувору економію. Завдяки таким заходам кількісний склад армії було доведено до 80 тис. воїнів. В армії панувала суворі дисципліна (знаменита «пруська муштра»). Проте наука і мистецтво занепадали.

Політику Фрідріха Вільгельма I щодо збільшення володінь Пруссії продовжив його син **Фрідріх II** (1740—1786 рр.). Ставши королем, він одразу вступив у війну проти Австрії і захопив більшу частину Силезії.

Війна перетворила Пруссію на впливову європейську державу, і Фрідріх II виношував нові загарбницькі плани. Проте **Семилітня війна (1756—1763 рр.)** ледь не закінчилася для Фрідріха катастрофою. Хоча війна не змінила карти Європи, а Пруссія не змогла здійснити своїх загарбницьких планів, вона піднесла Пруссію на рівень Австрії.

Фрідріх II не залишав спроб збільшити територію Пруссії. У 1772 р. він разом із Росією та Австрією взяв участь у першому поділі Польщі. Після цього Фрідріх II повернувся до свого захоплення літературою та мистецтвом. Він написав чимало музичних творів і листів до філософів.

З ім'ям Фрідріха II пов'язаний період Просвітництва в німецькій історії. Усі заходи, хоча вони іноді й збігалися з ідеями Просвітництва, були спрямовані лише на те, щоб зберегти й покращити військово-економічний устрій держави. Із цією метою король проголосив повну віротерпимість. Було видано збірник законів «**Фрідріхів кодекс**», за яким запроваджувався рівний для всіх і незалежний суд, скасовувалися тортури. Фрідріх II також дбав про розвиток землеробства і промисловості (особливо військової). Відкривалися банки, будувалися канали, дороги, здійснювалося масштабне будівництво у Берліні та Потсдамі.

Запроваджуючи реформи, король не змінював соціальної структури суспільства. Дворяни, яких він вважав єдиною опорою армії, залишалися панівною верствою.

■ Великий герб Пруссії

■ Фрідріх II із селянами

■ Битва біля Фонтену під час Семилітньої війни

Для покращення становища поміщицьких селян він провів незначну реформу в Померанії: забороняв зганяти селян із землі та забирати їх наділи. Фрідріх II побоювався, що зміни в становищі селян позбавлять його армію рекрутів.

Проте становище державних селян покращилося. Вони отримали право володіти землею і передавати її у спадок. Ця реформа була продиктована прагненням, щоб у країні не зменшувалася кількість тих, хто сплачує податки.

Фрідріх II піклувався про розвиток вищої, частково — середньої освіти. У 1763 р. була запроваджена загальна обов'язкова початкова освіта, проте її якість була низькою.

4 Російська імперія у XVIII ст. Реформи Петра I дали могутній поштовх розвитку Російської імперії. Особливим досягненням країни у другій половині XVIII ст. стала металургія: наприкінці століття Росія вийшла на перше місце у світі з виробництва та експорту продукції залізобудівних заводів. Іншою важливою галуззю промисловості було кораблебудування. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі зріс у 5 разів, при цьому вивезення переважало над ввезенням. Незважаючи на успіхи, країна залишалася переважно аграрною. Більшість населення (95,9 %) жила в селах, де майже половина (48,7 %) перебувала у кріпосній залежності від поміщиків.

У січні 1725 р. Петро I помер, не залишивши законного наступника престолу. Це дало привід до низки державних переворотів. Узагалі другу чверть XVIII ст. нерідко називають **епохою палацових переворотів і правління фаворитів**. На престолі змінилося декілька правителів: Катерина I (1725—1727 рр.), Петро II (1727—1730 рр.), Анна Іванівна (1730—1740 рр.), Іван V (1740—1741 рр.).

■ Єлизавета I Петрівна

Нововведення царя ще не встигли вкорінитися. Це зумовило гостру боротьбу між новими дворянами, які здобували собі звання відданою службою, та нащадками бояр, князів, які прагнули відновити колишній вплив і цим обмежити владу царя.

Після вступу на престол доньки Петра I **Єлизавети** (1741—1761 рр.) влада на решті стабілізувалася.

На початку правління Єлизавети Петрівни не дуже переймалася державними справами. Вона полюбляла гарний одяг,

бали, феєрверки, карнавали та інші розваги. Проте з часом стала серйозно ставитися до своїх обов'язків і проявила себе розсудливою і мудрою правителькою. За 20 років перебування Єлизавети на престолі було відновлено систему правління, започатковану Петром I, скорочено кількість при дворі іноземців-службовців.

Значною подією стало скасування у 1753—1754 рр. внутрішніх митних кордонів, що сприяло розвитку торгівлі. Водночас Єлизавета здійснила низку заходів, спрямованих на зміцнення становища дворянства. Так, поміщикам дозволялося збирати подушне, продавати своїх селян для здачі в рекрути.

Свідченням зміцнення Російської держави стали її перемоги у Семилітній війні.

Наступником Єлизавети став її племінник Карл-Петро Ульріх, онук Петра I і Карла XII, що правив Російською імперією під іменем **Петра III** (1761—1762 рр.). Він був при владі лише 186 днів, але встиг видати указ про перехід церковних земель до держави, послабив гоніння на старообрядців. Найважливішою його справою став Маніфест про вольності дворянства, яким скасовувалася обов'язкова служба для дворян.

Петра III було усунуто від влади 28 червня 1762 р. внаслідок останнього у XVIII ст. палацового перевороту.

Новою імператрицею стала **Катерина II** (1762—1796 рр.). Період її правління називали «золотим віком» Російської імперії.

- Молодята Великий Князь Петро Федорович (майбутній Петро III) і Велика Княгиня Катерина Олексіївна (Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербтська — майбутня Катерина II)

Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербтська

походила з роду небагатих німецьких князів. Її батько був генералом в армії прусського короля Фрідріха II. За протекцією короля її одружили з Петром Федоровичем (Петро III, племінник Єлизавети Петрівни, онук Петра I).

Після прийняття православ'я принцесу охрестили Катериною Олексіївною. На відміну від свого чоловіка, розумна й честюлюбна Катерина швидко вивчила російську мову та особливості менталітету (національного характеру, способу мислення) народу. Діяльність цариці виявилася настільки активною і «зрозумілою», що незабаром забулося німецьке минуле «государині-матушки».

■ Катерина II.
1793. Художник
Йоганн Лампі

Катерина II продовжила реформи, спрямовані на подальше зміцнення самодержавства. Отримавши владу з рук дворянства, вона діяла винятково в його інтересах. Так, Катерина II остаточно перебрала на себе право видавати закони (укази).

Своїми указами Катерина II заборонила кріпосним селянам подавати скарги на поміщиків до урядових органів; дозволила поміщикам засилати селян за провини до Сибіру, продавати їх без землі; у 1783 р. поширила кріпосне право на Лівобережну Україну, Слобожанщину.

Вершиною дворянських привілеїв став Маніфест від 21 квітня 1785 р. про жалувані грамоти дворянству й містам. За дворянами юридично закріплювали селян із нерухомим майном; дворян звільняли від податків, повинностей, тілесних покарань, обов'язку нести військову й державну службу тощо. У міс-

тах створювалися міські думи, а міщани поділялися на шість розрядів за майновим цензом. Для роздачі земель дворянам у країні було проведено секуляризацію монастирських земель. Відбувалася подальша централізація та бюрократизація державного апарату. Катерина II зосередила в своїх руках усю повноту виконавчої влади.

У 1775 р. було здійснено адміністративну реформу, за якою територію Росії переділено на 50 губерній (замість 23), які, у свою чергу, склалися з повітів.

Імператриця скасувала «особливий прибалтійський порядок», реорганізувала управління Донським краєм. Було ліквідовано гетьманство на Лівобережній Україні та козацький устрій у Слобідській Україні (1765 р.). 3 серпня 1775 р. царським маніфестом було оголошено про ліквідацію Запорозької Січі. У 1781—1783 рр. на Гетьманщині скасовувався полково-сотенний адміністративний устрій і вводився повітовий, замість Гетьманщини утворювалося Малоросійське генерал-губернаторство. Самобутня Україна була перетворена на пересічну частину Російської імперії — Малоросію.

Посилення кріпосного гніту, свавілля землевласників, важке становище уральських приписних робітників, утиски козацтва спричинили **Селянську війну 1773—1775 рр.** під проводом донського козака **Омеяна Пугачова** (1742—1775). Війна охопила величезну

територію — Південний та Середній Урал, Західний Сибір, Башкирію, Пермський край, Прикам'я, Поволжя та Дон. Незважаючи на ряд перемог над урядовими військами, повстання було жорстоко придушене, а кріпосницькі порядки проіснували аж до 1861 р.

Період правління Катерини II став часом розширення володінь Російської імперії. Завдяки майже безперервним війнам і дипломатичним домовленостям до Росії було приєднано такі території: Північне Причорномор'я та Крим, Північний Кавказ, частина Казахстану, Правобережна Україна, Білорусія, Литва, частина Фінляндії. Закріпилася Росія і в Північній Америці (Аляска, Тихоокеанське узбережжя Америки). Росія розправила зі своїми давніми противниками: Кримським ханством, Річчю Посполитою та Швецією.

■ Омелян Пугачов

Висновки

- ▶ Священна Римська імперія німецької нації після Тридцятилітньої війни залишалася роздробленою державою; наймогутнішими з німецьких держав були Австрія та Пруссія.
- ▶ У XVIII ст. провідною галуззю економіки німецьких земель залишалося сільське господарство, яке переживало період піднесення.
- ▶ Після смерті Петра I Росія вступила в епоху палацових переворотів 1725—1762 рр., які були закономірним етапом у зміцненні абсолютизму Росії.
- ▶ У результаті палацових переворотів змінилося становище дворянства, розширилися його права і привілеї.
- ▶ У другій половині XVIII ст. завершився процес формування Російської імперії.
- ▶ У внутрішній політиці відбулося остаточне оформлення абсолютизму, який за часів Катерини II мав риси освіченого; зміцніли кріпосницькі відносини, соціальні виступи населення жорстоко придушувалися.

Запитання і завдання

1. Що таке освічений абсолютизм? 2. Назвіть наймогутніші держави, що входили до складу Священної Римської імперії німецької нації. 3. Що таке Прагматична санкція? 4. Які народи були об'єднані під владою австрійських Габсбургів? 5. Які реформи здійснила Марія Терезія? 6. Чим відзначилося

правління Йосипа II? **7.** Діяльність яких монархів забезпечила могутність Пруссії за часів Фрідріха II? **8.** В інтересах якого стану суспільства Російської імперії здійснювали реформи Єлизавета Петрівна і Катерина II? **9.** У результаті яких подій Катерина II стала імператрицею Росії? **10.** Які територіальні придбання здійснила Росія у другій половині XVIII ст.?

11. Назвіть причини виникнення багатонаціональної Австрійської імперії. **12.** Що спонукало Марію Терезію до реформаторської діяльності? Назвіть основні результати реформ. **13.** Що мала на меті Катерина II, здійснюючи внутрішні реформи? **14.** Які заходи Марії Терезії, Йосипа II, Фрідріха II та Катерини II можна охарактеризувати як прояв політики освіченого абсолютизму?

15. Складіть історичний портрет Марії Терезії, Йосипа II або Фрідріха II (на вибір). **16.** Порівняйте внутрішню політику Єлизавети Петрівни та Катерини II в Російській імперії. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **17.** Які зміни відбулися у становищі російського дворянства упродовж XVIII ст.?

18. Чому сучасники не сприйняли частину реформ Йосипа II? **19.** Чи зуміла Росія у XVIII ст. подолати свою відсталість від провідних європейських держав?

§ 24. Міжнародні відносини XVIII ст.

1. Між якими державами спалахнула Північна війна? **2.** Якими були її результати?

Війни першої третини XVIII ст. Перша чверть XVIII ст. відзначалася серією війн, які значно змінили політичну карту Європи, що склалася після Тридцятилітньої війни. Це війна за іспанську спадщину 1701—1714 рр., Північна війна 1700—1721 рр., іспано-австрійська війна 1715—1717 рр. Дві могутні держави Європи — Іспанія і Швеція, які відігравали провідну роль у XVII ст., втратили свій статус. У результаті Північної війни Швеції довелося поступитися своїм пануванням у басейні Балтійського моря, яке перестало бути «Шведським озером». Важливу роль у європейській політиці почала відігравати нова імперія — Російська.

На початку XVIII ст. спалахнув конфлікт навколо іспанської спадщини. Він розпочався в 1701 р. після смерті іспанського імператора Карла II, який, не маючи спадкоємців по чоловічій лінії, заповів трон Філіппу Анжуйському — внуку французького короля Людовіка XIV. Це викликало невдоволення представника австрійської гілки Габсбургів імператора Священної Римської імперії Леопольда I. Він

■ Битва часів Північної війни
1700—1721 рр.

■ Битва часів іспано-австрійської
війни 1715—1717 рр.

спробував захистити свої права на володіння іспанських Габсбургів. Таким чином, на початку конфлікт розвивався як традиційне протистояння між Францією та Священною Римською імперією. Проте ситуація кардинально змінилася, коли Людовік XIV спробував заволодіти Фландрією, що зачіпало інтереси Англії та Голландської республіки. У результаті утворилася коаліція, метою якої було не допустити посилення Франції. Війна охопила не лише землі Європи, а й Північної Америки.

Спочатку основним театром бойових дій стала Північна Італія, де французи зазнали нищівної поразки під Турином (1706 р.). Італія опинилася під повним контролем австрійців. Потім австрійські війська висадилися в Іспанії. Іспанці визнали владу Габсбургів. Англії, скориставшись ситуацією, захопили острів Менорка та півострів Гібралтар, який досьогодні залишається під владою англійської корони.

Найзапекліша битва війни відбулася у 1709 р. біля селища Мальплаке у Фландрії. Французи знову зазнали поразки. Вони були настільки виснажені, що для англійців і голландців тепер більш небезпечним здавалося можливе посилення Австрії в разі її об'єднання з Іспанією.

Війна завершилася підписанням Утрехтського (1713 р.) та Раштадтського (1714 р.) мирних договорів. У результаті Філіпп отримав право успадкувати іспанський престол під іменем Філіппа V, проте втратив

- Перше видання Утрехтського мирного договору англійською, іспанською та латинською мовами

право на успадкування французького престолу. Це перекреслювало династичний союз між Францією та Іспанією. Австрійці отримали більшість іспанських володінь в Італії та Нідерландах, проте Іспанія зберегла за собою свої заморські володіння. У той самий час монопольне право на завезення негрів-рабів до іспанських колоній отримала Англія. Крім того, Англія закріпила за собою Гібралтар, Менорку та деякі французькі острівні колоніальні володіння в Америці. У результаті панування Франції в Європі було покладено край, а **ідея балансу сил**, що знайшла відображення в Утрехтському договорі, виявилася частиною міжнародного порядку. Австрія стала найбільш могутньою державою континентальної Європи, а Англія зміцнила свої позиції на морях.

2 **Формування системи рівноваги в міжнародних відносинах.** За підсумками війн у Європі першої чверті XVIII ст. остаточно склалася система держав, у межах якої в ролі провідних гравців виступали п'ять основних країн — **Франція, Англія, Австрія, Пруссія і Росія**, які намагалися не допустити посилення однієї за рахунок іншої. Основними сферами їх військової і дипломатичної активності на континенті стали території Італії, Німеччини, Польщі та володінь Османської імперії. Основними були англо-французькі суперечності в боротьбі за домінування в Індії та Північній Америці, за контроль над південними Нідерландами і питання європейської торгівлі.

Інше коло проблем становило протистояння Австрії та Пруссії, що боролися за панування в Центральній Європі. До цього всього додавалися прагнення Росії стати провідним гравцем у європейській політиці та розширити свій вплив у балтійському та чорноморському регіонах. Усі війни, дипломатичні конфлікти XVIII ст. так чи інакше були пов'язані із взаємним переплетенням згаданих суперечностей.

Переважає більшість війн і конфліктів у XVIII ст. мала **коаліційний характер**. Тобто у протистояння вступали ситуативні об'єднання держав. У той самий час кожна держава відстоювала і власні інтереси. Так, Пруссія часів Фрідріха II Великого вступала у різні союзи і коаліції. Король казав: «Якщо сталося так, що треба обдурювати, то це буду робити я». Фактично всі війни і союзи були покликані зберегти баланс сил, щоб жодна держава не здобула перевагу.

Нарешті, більш важливе місце в протистоянні європейських держав стало відводитися **боротьбі за колонії**. Військові кампанії за океанами набули не меншого значення, ніж розподіл сил безпосередньо у Європі.

Усі ці події призвели до низки війн (війни за польську та австрійську спадщину 1733—1735 і 1740—1748 рр., війни з Туреччиною 1735—1739 рр.), які зрештою створили передумови до вибуху Семилітньої війни, що стала ще однією загальноєвропейською війною.

3 Семилітня війна (1756—1763). Після війн другої третини XVIII ст. позначилася нова коаліція європейських держав. Основними суперниками на континенті стали Пруссія та Австрія. Цей конфлікт активізував дипломатичні зусилля сторін. Австрія здійснила, здавалося б, неможливе: був укладений союз із Францією та Росією. Пруссія фактично опинилася в ізоляції. Вона могла розраховувати лише на Англію, і то тільки на її фінансові ресурси.

У цій ситуації прусський король Фрідріх II у 1756 р. без оголошення війни напав на Саксонію. Австрійську армію, яка йшла на допомогу саксонцям, було розбито. Потім Фрідріх II завдав поразки французам. Проте над росіянами, які вступили до Східної Пруссії, швидкої перемоги здобути не вдалося. Битва біля містечка Гросс-Єгерсдорф у 1757 р. переможця не визначила. У 1758 р. російська армія захопила могутню фортецю Кенігсберг і всю Східну Пруссію. Важлива битва відбулася біля містечка Цорндорф, але знову не було виявлено переможця.

Вирішальна битва біля **Кунерсдорфа (1759 р.)** завершилася розгромом армії Фрідріха II, а сам король ледве уникнув полону. У вересні 1760 р. російські війська вступили до Берліна, а у 1761 р. здобули добре укріплену фортецю Кольберг. Фрідріх II навіть думав про зречення.

У цей час померла імператриця Єлизавета і на російський престол зійшов Петро III — фанатичний прихильник Фрідріха II і прусських порядків. Він негайно припинив війну і в 1762 р. уклав мир із Пруссією, навіть запропонував союз. Росія повернула Пруссії всі завойовані землі. Вихід Росії з війни сприяв і укладенню Францією та Австрією миру з Пруссією в 1763 р. на принципах повернення до довоєнного стану.

Участь у Семилітній війні виявила Росію як вагомий чинник європейської політики.

■ Кунерсдорфська битва.
1848. Художник
Олександр Коцебу

Фрідріх II про одну з битв Семилітньої війни

Я нещасний від того, що досі живий. Із армії в 48 тис. воїнів у мене не залишається і 3 тисяч. Коли я кажу це, все втікає, її у мене немає, вже немає більше влади над цими людьми... У мене немає більше ніяких засобів, і, щиро кажучи, я вважаю все втраченим.

- ?** 1. Коли ці слова були сказані Фрідріхом II? 2. Чим був викликаний такий відчай?

На тлі війни у Європі відбувалася англо-французька боротьба за колонії. Англія намагалася оволодіти французькими колоніями в Північній Америці та Індії, Франція — захопити англійські володіння в Європі й тим самим домогтися поступок Англії в колоніальному питанні. Перемога схилялася на користь Англії, яка до 1761 р. захопила Канаду і французькі володіння в Індії. Занепокоєна Іспанія відновила династичний союз із Францією та вступила у Семилітню війну. Проте іспанська армія була слабкою і швидко зазнала поразки. У результаті Англія приєднала до своїх володінь частину іспанських колоній.

10 лютого 1763 р. був підписаний Паризький мирний договір. Згідно з його умовами Англія закріпила за собою Канаду й більшість придбань в Індії, а також іспанську Флориду. Франція повернула собі Мартініку і Гваделупу; Іспанія — Кубу, Філіппіни.

i

У результаті Семилітньої війни політична карта Європи не змінилася. Після Паризького миру аж до кінця XVIII ст. на європейському континенті не було воєн між провідними державами. Це пояснювалося низкою причин. По-перше, формуванням своєрідної «досконалої рівноваги сил», у межах якої переважаючим стало уявлення про те, що війна не виправдовує тих величезних коштів, які на неї витрачалися. По-друге, збереженням австро-французького союзу. По-третє, зближенням Росії, Пруссії та Австрії, що ґрунтувалося на загальних інтересах щодо розподілу Польщі. По-четверте, відсутністю непримиренних суперечностей між усіма провідними континентальними державами. По-п'яте, розвитком міжнародного права і пануванням моральних принципів епохи Просвітництва, що ускладнювало обґрунтування необхідності військових дій.

4

Поділи Речі Посполитої. У другій половині XVIII ст. ослаблена постійними шляхетськими чварами Польська держава стала об'єктом втручання могутніх сусідів — Австрії, Пруссії та Росії.

Питання розподілу польських земель давно вже обговорювалося європейськими дипломатами, проте його вирішення не переходило в практичну площину. Прискорила розподіл Польщі перемога росіян

■ Поділ Польщі. Карикатура XVIII ст.

■ Занепад Польщі. 1866. Художник Ян Матейко

у війні з Туреччиною в 1768—1774 рр. Пруссія та Австрія, а також Франція не бажали ще більшого посилення Росії, але не маючи можливості запобігти цьому, прагнули виторгувати собі володіння в Польщі в обмін на невтручання в російсько-турецький конфлікт. Росія, яка фактично контролювала Польщу, опиралася такому розвитку подій. Проте обставини, що склалися (боротьба зі збройним союзом польської шляхти — Барською конфедерацією, окупація Австрією Галичини, дипломатичний тиск із боку Франції, Англії, Пруссії), змусили Росію переглянути свою позицію. Вона погодилася на розподіл Польщі разом з Австрією та Пруссією.

У 1772 р. ці держави здійснили перший поділ Польщі. Галичина відійшла до Австрії, Східна Білорусія — до Росії, Західна Пруссія — до Пруського королівства. За другим поділом Польщі 1793 р. Правобережна Україна відійшла до Росії. Третій поділ Польщі відбувся в 1795 р. Росія отримала Західну Білорусію, Західну Волинь, Литву й Курляндію; Австрія — Краківську, Сandomirську та Люблінську області, а Пруссія — інші землі разом із Варшавою. Унаслідок трьох поділів державну самостійність Польщі було ліквідовано. Більшу частину її земель отримала Росія.

Поділи спричинили в 1794 р. національно-визвольне повстання Тадеуша Костюшка. Проте воно було жорстоко придушено російськими і пруськими військами.

i

5 **Війни з Османською імперією.** У XVIII ст. Османська імперія залишалася грізною силою і в першій половині століття здобула низку перемог над своїми сусідами.

Проте у другій половині століття стали більш відчутними кризові явища імперії. Європейські правителі почали розглядати

Османську імперію як об'єкт своїх колоніальних зазіхань. У свою чергу, турецькі султани, збагнувши європейську систему протизаг, намагалися скористатися нею на свою користь. На тривалий час головним союзником османів стала Франція, яка розуміла небезпеку посилення Росії для Європи.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. стала результатом дипломатичних інтриг Франції і прагнення Барської конфедерації знайти союзника в боротьбі проти Росії.

Скориставшись тим, що гайдамаки здійснили напад на місто Балта, що було в турецьких володіннях, турецький султан оголосив війну Росії. Восени 1768 р. війська кримського хана спустошили деякі райони України. Наступного року військові дії розгорнулись у Причорноморських степах, на Балканах і Кавказі. У 1769 р. російська армія розгромила турків під Хотиним і зайняла Хотин, Ясси, Бухарест, Таганрог. У 1770 р. вона здобула дві блискучі перемоги (на берегах річок Ларга і Кагул). Тим часом російський флот, обігнувши Європу, увійшов у Середземне море та розгромив турецькі кораблі у Чесменській бухті. Також російський флот підтримував повстання греків проти турецького панування. У 1771 р. повстання спалахнули в Єгипті та Сирії.

У 1774 р. війна завершилася вигідним для Росії **Кючук-Кайнарджийським миром**. До Росії відійшли території між Бугом і Дніпром включно з морським узбережжям, фортеці в Криму — Керч і Снікале, а також землі до Кубані. Крим і Кубань стали незалежними від Туреччини. Росія здобула право контролю за ситуацією в дунайських князівствах Молдавії та Валахії, що були на той час васалами Туреччини. Російські судна тепер могли вільно плавати Чорним морем. Скориставшись цим, Австрія в 1775 р. приєднала до своїх володінь Буковину.

■ Штурм Очакова

У квітні 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму. Влітку того ж року розпочалося будівництво бази російського Чорноморського флоту — міста Севастополя.

У відповідь Туреччина почала готуватися до нової війни, яка почалася в 1787 р. Туреччину підтримували Англія та Франція. Союзником Росії була Австрія. У 1788 р. росіяни штурмом оволоділи турецькою фортецею **Очаків**. У 1789 р. біля річки Римнік

(притока Дунаю) об'єднаний російсько-австрійський корпус (7 тис. росіян під командуванням О. Суворова і 18 тис. австрійців) перекрив шлях 100-тисячній турецькій армії та 11 вересня здобув блискучу перемогу «не числом, а вмінням». У грудні 1790 р. О. Суворов узяв неприступну турецьку фортецю Ізмаїл у гирлі Дунаю.

Перемоги росіян вирішили долю війни. У 1791 р. в Яссах було укладено мирний договір. Росія отримала землі між Південним Бугом і Дністром. Туреччина відмовилася від своїх претензій на Крим і визнала його володінням Російської імперії. Усе Чорноморське узбережжя від гирла Дністра до Криму опинилося в межах Російської імперії.

Ослаблення Османської імперії дало змогу Росії активізувати свою діяльність у Закавказзі. Важливим кроком стало підписання 24 липня 1783 р. Георгієвського трактату між Росією та царем об'єднаної Східної Грузії Іраклієм II. Згідно із цією угодою Грузія визнавала владу Росії. Натомість Росія залишала за Грузією право вести самостійну зовнішню політику і гарантувала своє невтручання в її внутрішні справи.

Висновки

- ▶ Більша частина XVIII ст. минула у війнах між провідними європейськими державами, які об'єднувалися в ситуативні коаліції.
- ▶ Метою війн було недопущення посилення однієї з держав. У результаті склався баланс сил між Англією, Францією, Австрією, Пруссією та Росією.
- ▶ Наймасштабнішим конфліктом XVIII ст. у Європі стала Семилітня війна, яка закріпила роздробленість Німеччини, показала зростаючу роль Росії в міжнародних відносинах і закріпила домінування Англії на морях.

Запитання і завдання

1. Які колись могутні держави Європи на початок XVIII ст. втратили свій вплив на європейську політику? 2. Коли було підписано Утрехтський договір? 3. Протистояння між якими державами Європи зберігало баланс сил упродовж XVIII ст.? 4. Яка війна перетворила Росію на вагомий чинник європейської політики? 5. Скільки поділів Речі Посполитої відбулося у XVIII ст.? 6. Які держави у війнах з Османською імперією збільшили свої територіальні володіння?

7. Чому міжнародні відносини XVIII ст. називають балансом сил? 8. Яких головних цілей прагнула досягти Англія у війнах XVIII ст.? 9. Що врятувало короля Пруссії Фрідріха II від повної поразки в Семилітній війні?
10. Складіть перелік війн, які відбулися у Європі у XVIII ст. 11. Заповніть у зошиті таблицю «Цілі провідних держав Європи у міжнародних відносинах XVIII ст.».

Франція	Австрія	Пруссія	Росія	Англія

12. Чому у XVIII ст. війни велися не між країнами, а між коаліціями?

§ 25. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність (1775—1783 рр.). Утворення США

1. Що таке колонія, метрополія? 2. Які країни колонізували Американський континент?

1 **Створення американських колоній Англії.** Англія пізніше за інші європейські держави розпочала колонізацію Америки. Англійці прагнули знайти вільні землі, придатні для обробітки. Північна Америка стала саме тим місцем, яке вони шукали. Місцевий клімат нагадував європейський, тут були багаті землі, ліси. Басейни річок Міссісіпі та Св. Лаврентія давали змогу великим суднам досягати районів континенту, віддалених від узбережжя на 1000 км. Крім того, тут не було численного постійного населення, як в іспанських колоніях. Англійцям довелося зустрітися з невеликими (200 тис. осіб) племенами, головним заняттям яких було полювання. Тому англійські колоністи своєю працею, а не пограбуванням, як це робили іспанці, освоювали природні багатства нового континенту.

Перше постійне поселення англійці заснували в 1607 р. у гирлі річки Джеймс (Вірджинія). Згодом нові поселення виникли на північ і південь, уздовж узбережжя від іспанської Флориди до Нової Англії. Кожна із цих колоній утворилася незалежно одна від одної зі своїм виходом до моря.

Засновниками колоній спочатку були торговельні компанії, які брали на себе зобов'язання з перевезення та облаштування колоністів на нових територіях, а також великі власники, які купували або отримували в дарунок землі від короля.

Компанії та власники призначали губернаторів, збирали податки. Колоністи користувалися правами англійських громадян.

2 Соціально-економічний та політичний розвиток колоній. Як англійські громадяни колоністи поводити себе більш вільно, ніж у самій Англії. Будь-які здобутки колоністів були результатом їхньої наполегливої праці, тому дуже швидко вони ставали незалежними від компаній і лордів-власників. У вирішенні проблем вони віддавали перевагу самоорганізації, а не сподівалися на заступництво губернатора, компанії тощо. Таке становище швидко привело до демократизації всіх сторін суспільного життя. Збори, представництва, обговорення розпоряджень губернатора, законів, прийнятих англійським парламентом, стали нормою життя.

За наявності таких спільних тенденцій розвитку кожна колонія мала свої порядки і звичаї. У південних колоніях був значний прошарок негрів-рабів, завезених туди для роботи на великих плантаціях. У північних переважала вільна праця, але пуританська мораль суворо регламентувала поведінку колоністів. Проте існували колонії, де церква була відокремлена від держави і всі громадяни мали рівні права. Різним було ставлення колоністів і до місцевого населення — **індіанців**. У деяких колоніях, особливо пуританських, відбувався процес їх повного знищення. В інших колоніях ставлення до місцевого населення було лояльнішим: із ними укладалися торговельні угоди, союзи тощо.

В економічному розвитку колонії також суттєво відрізнялися. Так, **південні колонії**, де природні умови дозволяли розвивати **плантаційне господарство**, стали

- Висадка перших англійських колоністів на узбережжі Північної Америки із корабля «Мейфлауер»

? Спираючись на ілюстрацію, визначте, які думки охоплювали перших переселенців.

- Бойовий танок північно-американських індіанців
- Житла індіанців

■ Типова ферма поселенців

■ Плантація в південних колоніях

постачальниками тютюну, цукрової тростини, рису, бавовни тощо. У **північних колоніях** розвивалися **фермерське господарство** та різні промисли. Економічний розвиток колоній стримувався метрополією. Це призвело до того, що англійські колонії перетворилися на сировинний придаток метрополії. Наприклад, продукти з колоній дозволялося вивозити лише до Англії, а все необхідне колонії мали отримувати або з метрополії, або за її посередництва. Колоністам заборонялося обробляти залізо та хутро. Англія стримувала розвиток мануфактур.

Торгівля з колоніями давала величезні прибутки метрополії. Вона стала основним двигуном англійської промисловості, що невпинно зростала.

Товарообмін між Англією та колоніями

Період	Обсяг вивезення з Англії в колонії	Обсяг вивезення з колоній в Англію
Початок XVIII ст.	334 тис. фунтів стерлінгів	433 тис. фунтів стерлінгів
Середина XVIII ст.	4,2 млн фунтів стерлінгів	1,3 млн фунтів стерлінгів

- ?** 1. Чому на початку XVIII ст. товарів із колоній більше вивозилося, ніж завозилося, а в середині століття навпаки? 2. У скільки разів збільшився експорт з Англії в колонії? Чому це відбулося?

3 **Формування північноамериканської нації.** У середині XVIII ст. в англійських колоніях в Америці почалося формування єдиного внутрішнього ринку, посилювалися торговельні зв'язки між південними та північними колоніями.

Кількість населення напередодні Війни за незалежність у 13 англійських колоніях становила близько 2,5 млн осіб (не враховуючи

місцеве населення — індіанців). За час життя на американській землі у колоністів склалися своєрідні спільні культура і побут, відмінні від європейських. Спільною мовою стала англійська. Переважна більшість колоністів визначала свою національну належність не за країною походження, а за новою батьківщиною; вони з гордістю казали про себе: «Ми — американці».

Нова нація складалася як спільність ділових активних людей, які досягли успіхів завдяки наполегливій праці. Популярності набула «американська легенда» про людину, яка прибувала на континент із кількома монетами в кишені, завзято працювала, виконувала найтяжчу роботу і зрештою досягала успіху — ставала багатою й шанованою.

Формуванню нової ідеології сприяла діяльність американських просвітителів. Спираючись на ідеї європейського Просвітництва, вони творили нові ідеали для американської нації. Видатного державного діяча, просвітителя, геніального вченого-самоука **Бенджаміна Франкліна** (1706—1790) називали великим наставником юного американського капіталізму. «Людина, — стверджував він, — це коваль власної долі, дуже багато залежить від неї самої, її духу, волі, прагнень...»

Франклін був людиною дії, яка пишалася тим, що досягла успіхів власною працею. Саме це він радив і своїм співвітчизникам. Людина повинна працювати, вважав Франклін, а не скаржитися на свої злидні. Так само марною є й гонитва за почесними посадами — це робить людину посміховиськом. Працюй для себе, а отже, — для своєї держави. Будуть заможними громадяни — буде заможною й держава. Так Франклін сформулював нову ідеологію, що стала основою світосприйняття американської нації.

■ Бенджамін Франклін

4

Причини конфлікту між колоніями та метрополією. Поступово колонії ставали багатшими й багатолюдними і їх важче було утримувати в економічній залежності. В обхід англійських законів до колоній контрабандним шляхом завозилося 9/10 необхідних товарів. Зверхність Англії колоністи визнавали лише тому, що вважалися англійськими підданими і метрополія захищала їх від зовнішніх ворогів (французів, іспанців).

У середині XVIII ст. ситуація змінилася. По-перше, після Семилітньої війни у колоністів зникла зовнішня загроза. По-друге, лояльна політика метрополії стала більш жорстокою. Так, англійський парламент вирішив перенести частину державного боргу, що виник під час Семилітньої війни, на колонії. Першим кроком до цього стало введення незначного **гербового збору**. Усі документи в колоніях треба було оформлювати в англійських чиновників на спеціальному гербовому папері. Це нововведення мало створити прецедент, щоб у подальшому на колоністів можна було накладати нові податки.

Уведення гербового збору призвело до вибуху невдоволення населення. Гербовий папір навіть не дозволили вивантажити, а англійських чиновників виганяли з колоній. Англійський парламент скасував гербовий збір, але ненадовго. Незабаром парламент запровадив мито на деякі товари, що ввозилися до колоній.

Це спричинило новий вибух невдоволення. Колоністи відмовлялися купувати товари, привезені з метрополії. У відповідь губернатори за допомогою англійських військ розпочали репресії, що призвело до збройних сутичок.

Зрештою парламент скасував і цей закон, залишивши лише мито на чай. Проте й це викликало опір колоністів. У Бостоні спалахнув чайний бунт, який став приводом до боротьби колоній за незалежність.

Колоністи пояснювали несплату нових податків тим, що не мали свого представництва в англійському парламенті, який ухвалює ці рішення. Вони виступали під гаслом **«Жодного податку без представництва»**.

5 «Бостонське чаювання». Привід до війни. Конфлікт між Англією та її північноамериканськими колоніями зрештою призвів до відкритого протистояння та війни.

Восени 1773 р. до портів Америки рушили кораблі Ост-Індської компанії з чаєм. Тим часом «комітети зв'язку», що здійснювали координацію антианглійських виступів і фактично взяли владу в колоніях, примусили агентів Ост-Індської компанії відмовитися від вантажу. Проте бостонські агенти рішуче відмовилися виконати розпорядження комітету. Тоді бостонський комітет постановив заборонити вивантаження чаю, повідомивши про це англійський уряд і комітети інших міст. Упродовж 20 днів натовп у порту не дозволяв розвантажати кораблі. Зрештою декілька чоловіків в одязі індіанців проникли на корабель і на очах натовпу викинули ящики з чаєм у море. Ця подія увійшла в історію під назвою **«Бостонське чаювання»**.

В Англії «Бостонське чаювання» сприйняли як оголошення війни. Англійські війська увійшли до Бостона. Англійська окупація паралізувала економічне життя міста й колонії Массачусетс. Однак жителі колонії вирішили йти до кінця. Законодавчі збори (конвент) Массачусетсу ухвалили низку рішень: замість губернатора, якого призначав Лондон, було створено тимчасовий уряд; призначено скарбничого, якому сплачували податки; скликався континентальний конгрес — зібрання представників колоній.

■ «Бостонське чаювання» 1773 р.

Розпочалося створення збройних загонів (міліції), відбувалися перші сутички з англійцями, які намагалися її роззброїти.

6 Декларація незалежності. Перебіг воєнних подій. Наприкінці 1774 р. зібрався Перший континентальний конгрес, який ухвалив рішення про бойкотування англійських товарів.

Другий континентальний конгрес (1775 р.) в умовах війни, що фактично розпочалася, перебрав функції центрального уряду, констатував стан війни й виніс рішення про організацію спільної армії колоній. На чолі армії став **Джордж Вашингтон** (1732—1799).

Джордж Вашингтон був багатим віргінським плантатором, який раніше неодноразово брав участь у воєнних діях проти індіанців і французів та зажив слави полководця. В очах американців він був людиною, яка зможе вести тяжку та безкомпромісну боротьбу за незалежність батьківщини. Про це свідчив навіть його зовнішній вигляд: обличчя з різкими, рішучими рисами, міцна статура, упевненість у власних силах. Вирішальну роль у призначенні Вашингтона на посаду головнокомандувача відіграло й те, що він був заможною людиною, а більшість американців вважала, що тільки заможна людина може бути справді незалежною у своїх поглядах і діях.

■ Джордж Вашингтон, перший президент США

Конгрес запропонував усім колоніям утворити власні уряди. Першою це зробила Віргінія. У червні 1776 р. вона проголосила

Декларацію незалежності. Слідом за Віргінією незалежність проголосили й інші колонії.

Ці події відбувалися на тлі бойових дій, що розгорталися. Англійські війська прагнули ізолювати північні колонії від південних, де англійці зберігали сильні позиції. Армія Вашингтона в 1776—1777 рр. відчувала значні труднощі з продовольством і зазнавала поразок. За цих умов більшість членів конгресу не наважувалася на остаточний розрив з Англією. Конгрес звернувся до Георга III з петицією про примирення і припинення війни. Замість відповіді король надіслав до колоній нові війська.

Це поклало край ваганням конгресу. Він обрав комісію, яка розробила Декларацію про незалежність. Її авторами стали видатні американські політичні діячі **Томас Джефферсон (1743—1826)** і **Джон Адамс (1735—1826)**.

Томас Джефферсон походив із родини багатого віргінського плантатора. Здобув добру освіту. Працював адвокатом. У молоді роки Т. Джефферсон захоплювався політикою, філософією, сповідував ідеали Просвітництва. У 26-річному віці його обрали до законодавчих зборів Віргинії. Політичною метою Т. Джефферсона було досягнення незалежності англійськими колоніями в Північній Америці та створення власної державності. Він вважав, що новоутворена держава повинна формуватися на засадах верховенства влади народу і природної рівності людей. У 1775 р. Т. Джефферсона було обрано депутатом континентального конгресу. До Декларації незалежності, яку за дорученням конгресу розробляв 33-річний Т. Джефферсон (наймолодший із депутатів), він увів пункт про скасування рабства. (Проте цей пункт під час редагування документа спеціальна комісія викреслила.) Т. Джефферсон відіграв важливу роль у становленні державності США — обіймав посади губернатора Віргинії, державного секретаря США в першому уряді Дж. Вашингтона, віце-президента і президента США.

■ Томас Джефферсон, третій президент США

Декларація — документ, офіційна заява, де проголошуються основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики держави чи програмні положення партій та організацій.

4 липня 1776 р. Декларацію незалежності з виправленнями, внесеними комісією, було затверджено конгресом. Декларація проголосила створення нової незалежної держави — **Сполучених Штатів Америки**.

Витяг із Декларації незалежності

Ми вважаємо за очевидні такі істини: усіх людей створено рівними, і всі вони наділені від Творця деякими невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав установлено серед людей уряди, наділені справедливою владою за згодою керованих. Та якщо ця форма урядування стає згубною для їхніх цілей, то народ має право змінити або скасувати її та встановити новий уряд.

...Ці колонії... довго й терпляче витримували всілякі утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою нинішню форму урядування. Історія теперішнього короля Великої Британії сповнена несправедливостей... що мали своєю безпосередньою метою встановити тиранію в цих штатах.

На доказ подаємо на суд неупередженому світові такі факти:

Він, король Англії, відмовився затверджувати закони, найбільш потрібні для загального блага...

Він намагався чинити перешкоди заселенню цих штатів.

Він... прислав сюди юрби своїх урядовців, які розоряють народ і висмоктують із нього всі соки.

Він... затвердив такі акти:

Припинення нашої торгівлі з усіма частинами світу.

Оподаткування нас без нашої згоди...

Він відмовився управляти нами, позбавив нас свого заступництва та оголосив нам війну.

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібравшись на загальний конгрес, оголошуємо від імені та за повноваженням народу колоній, що ці сполучені колонії є і за правом повинні бути вільними й незалежними штатами; що вони звільняються від будь-якого підданства британській короні, а будь-який політичний зв'язок між ними та державою Велика Британія зовсім поривається...

- ?** 1. Як у документі обґрунтовується право колоній на незалежність? 2. Що мали на увазі автори декларації, коли писали, що всіх людей створено рівними? 3. Які ідеали епохи Просвітництва знайшли відображення в документі? 4. У чому полягає загальнолюдське значення декларації?

■ Конгрес голосує за незалежність США

Тим часом бойові дії розгорталися не на користь американців. У серпні 1776 р. англійці захопили Нью-Йорк, Філадельфію.

За таких умов навіть вороги Англії (Іспанія, Франція, Нідерланди) не наважувалися на відкритий союз із США. Проте до Америки прибували добровольці, надходили гроші, зброя. Особливо значну

підтримку надавала Франція, де як представник північноамериканських колоній перебував Б. Франклін. На допомогу американцям прибули, зокрема, поляк Тадеуш Костюшко і прусський генерал Вільгельм Штейбен. Саме він зумів із погано одягнених цивільних людей створити справжнє боєздатне військо.

Першу значну перемогу американська армія здобула в битві поблизу **Саратоги** (штат Нью-Йорк) восени 1777 р. Після цього нову державу визнали Франція, Іспанія, Нідерланди. Росія оголосила збройний нейтралітет.

■ Війна за незалежність США

ВІРГІНІЯ Англійські колонії в Америці в середині XVIII ст.

Цифрами позначено:

1. Нью-Гемпшир
2. Род-Айленд
3. Коннектикут
4. Нью-Джерсі
5. Делавер
6. Меріленд

..... Межа, на захід від якої колоністам заборонялося займати землі за королівським указом 1763 р.

1776 Прийняття Конгресом Декларації незалежності. Утворення США (4 липня 1776 р.)

- ← Місця висадки англійських військ
- Дії англійських військ
- ⇌ Дії американських військ
- ⇌ Підтримка американців французьким флотом
- ✕ Місця найважливіших битв
- ▼ Місця капітуляції англійських військ
- Кордони США в 1783 р.
- Вашингтон** Столиця США від 1791 р.
- Англійські володіння
- Іспанські володіння

Отримавши допомогу від союзників, американська армія перейшла в рішучий наступ і під **Йорктауном** оточила головні сили англійців, які **1781 р.** капітулювали.

■ Капітуляція англійських військ під Саратоґою

7 Версальський мир. Наслідки війни. 3 вересня 1783 р. між Англією та США було підписано мирний договір у Версалі (Франція). Англія визнала незалежність США і віддала їм територію від північного кордону Массачусетсу до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

Після війни молода держава опинилась у важкому становищі. Економіку було підірвано тривалою війною та втратою зв'язків із колишньою метрополією. Не вистачало золота і срібла. Однак вистачало знецінених паперових грошей. Південні штати страждали від нестачі робочої сили. Зросла вартість життя. Майже не було людей без боргів. За таких умов розгорнулася гостра політична боротьба, загострилися соціальні проблеми.

Радикально налаштована частина населення вимагала подальших змін і прагнула майнової рівності. Люди консервативних поглядів почали шукати порозуміння з колишньою метрополією. Конгрес США, не маючи реальної влади, відчайдушно шукав вихід із ситуації, що склалася. Було конфісковано землі англійської корони, англійців-землевласників та їхніх прихильників; армію розпущено; солдатам у рахунок платні видавалися сертифікати на земельні ділянки.

Такі заходи були тимчасовими і не могли вивести суспільство з кризи. Молода країна потребувала сильної центральної влади, єдиного захищеного ринку.

8 Становлення органів влади. Одночасно із Війною за незалежність відбувалося становлення державних структур. Протягом 1776—1783 рр. у всіх штатах було сформовано уряди й парламенти, діяв загальносоюзний конгрес. Завершення війни поставило на порядок денний проблему співвідношення повноважень загальносоюзних органів і державних органів штатів.

Так, у 1777 р. було прийнято «Статті Конфедерації» (перша Конституція США). Згідно з ними загальносоюзному конгресу відводилася роль посередника в суперечках між штатами, передавалося керівництво армією та зовнішньою політикою. За штатами визнавалося

право збирати податки, випускати власні гроші, затверджувати митні тарифи, укладати торговельні угоди. Кожен штат надсилав до конгресу одного депутата. Зміни до політичного устрою штатів вносилися лише за їхнім одностайним рішенням.

9 Конституція США. «Статті Конфедерації» мало кого влаштовували. За таких умов у травні 1787 р. у Філадельфії зібралися 55 делегатів від усіх штатів (крім Род-Айленда) із метою виробити конституцію молодій державі. **17 вересня 1787 р.** більшість делегатів прийняла компромісний варіант і підписала текст **Конституції США**, яка діє й понині.

За Конституцією із нечіткої конфедерації США перетворювалися на федеративну державу. Її суб'єкти — штати зберегли за собою значну частину прав, але головні загальнодержавні функції було передано Федеральному (центральному) уряду. Так, Федеральний уряд вирішував питання зовнішньої політики, оборони, фінансів, загальнодержавного законодавства.

Конституція передбачала принцип поділу влади на гілки (законодавчу, виконавчу, судову) та систему стримувань і противаг.

Виконавча влада в країні передавалася президенту США, якого обирали строком на чотири роки. Він був головою держави, уряду, а також головнокомандувачем збройних сил. Президент призначав міністрів, яких затверджував Конгрес (парламент), але підпорядковувалися вони лише президенту, а також послів, членів Верховного суду. На випадок хвороби, смерті або нездатності президента керувати державою вводилася посада віце-президента, який одночасно виконував функцію головуєчого в сенаті (верхній палаті Конгресу). Конгрес мав право висловити президентові недовіру (імпічмент).

■ Підписання Конституції у Філадельфії

Законодавча влада в США належала **Конгресу**. Він мав право встановлювати і збирати податки, регулювати торгівлю (зовнішню та між штатами), друкувати гроші, вводити мито, набирати армію і флот.

Конгрес складався із двох палат. Верхня — **сенат** — обиралася на засіданнях місцевих законодавчих зборів. Кожен штат, незалежно від розміру території й кількості населення, надсилав

двох представників. Сенат обирався терміном на шість років з обов'язковою заміною третини складу через кожні два роки. Сенат затверджував призначення на вищі державні посади, вирішував питання зовнішньої політики, у разі необхідності виступав як судовий орган вищих державних службовців, аж до президента.

Нижня палата — **палата представників** — обиралася терміном на два роки пропорційно до кількості виборців у штаті. Вона обговорювала законопроекти, утворювала бюджет і податки, але свої рішення мала узгоджувати із сенатом.

Право голосу було надано тільки білим чоловікам, які досягли 21-річного віку і мали певне майно. Так у Конституції закріплювалося існування расового та майнового обмежень.

Конституція встановлювала і Верховний суд — вищу судову інстанцію, яка призначалася із шести (згодом із дев'яти) юристів на довічний термін.

Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною. Вона різко контрастувала з абсолютистськими порядками Європи. У той самий час хоча вона й гарантувала права власності, у ній були відсутні гарантії демократичних свобод. Цей недолік було усунуто 1789 р. На вимогу всіх штатів Джеймс Медісон сформував перші десять поправок до Конституції — **Біль про права** (затверджено 1791 р.). У них проголошувалися свобода зборів, слова, друку, релігії, недоторканність особи, суд присяжних, право кожного американця мати зброю для самозахисту тощо.

Згодом було затверджено й державну символіку. **14 червня 1777 р.** Конгрес затвердив національний прапор США, **1782 р.** — герб, а **1931 р.** — гімн.

■ Прапор Об'єднаних колоній у 1763 р.

Демократія — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела державної влади. Передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, вибори органів державної влади.

Висновки

- ▶ Від початку XVII ст. відбувався процес колонізації Англією Північної Америки. На середину XVIII ст. тут постало 13 англійських колоній, жителі яких вважалися підданими англійського короля.

- Напередодні Війни за незалежність англійських колоній сформувалася північноамериканська нація. Вона мала всі ознаки нації, крім державної незалежності.
- «Бостонське чаювання» зробило невідворотним силовий варіант вирішення конфлікту між колоніями і метрополією.
- 4 липня 1776 р. було прийнято Декларацію незалежності США.
- 3 вересня 1783 р. Англія визнала незалежність США.
- Конституція США була прийнята в 1787 р. Для свого часу вона була найбільш передовою та демократичною. У 1789 р. Конституція була доповнена гарантіями демократичних свобод — Біллем про права.

Запитання і завдання

1. Коли почалася колонізація Північної Америки? 2. Як склалися відносини між колоністами і місцевим населенням? 3. Яка подія отримала назву «Бостонське чаювання»? 4. Хто був головнокомандувачем американських військ у Війні за незалежність? 5. Які рішення було прийнято Першим і Другим континентальними конгресами? 6. Які країни виступали союзниками США в боротьбі за незалежність? 7. Де відбулася вирішальна битва Війни за незалежність? 8. Коли була ухвалена Конституція США?
9. Які основні відмінності існували між південними і північними колоніями? Чим вони були зумовлені? 10. У чому полягають головні відмінності англійських колоній у Північній Америці від колоній іспанців, португальців, голландців, французів? 11. Що і чому обурювало колоністів у відносинах з Англією? 12. Якими були економічні, політичні та соціальні наслідки Війни за незалежність для США?
13. Складіть розповідь про життя перших переселенців у США. 14. Пояснить гасло колоністів, із яким вони виступали в середині XVIII ст.: «Жодного податку без представництва». 15. Як розгорталися бойові дії Війни за незалежність США 1776—1783 рр.? Складіть у зошиті хронологічну таблицю цих подій. 16. Назвіть умови Версальського миру між США та Англією. 17. Охарактеризуйте основні положення Конституції США.
18. Чи були свобода та демократичні права загальними для всіх у США у XVIII ст.?

§ 26. Практичне заняття

«Особливості державного устрою США» /

«Повсякденне життя в країнах Західної Європи у XVIII ст.» (на вибір вчителя)

Мета (визначається за обраною темою):

- 1) визначити особливості державного устрою та основні положення Конституції США;
- 2) з'ясувати зміни, які відбулися в повсякденному житті в країнах Західної Європи у XVIII ст.

Завдання до практичного заняття: підготувати повідомлення (презентацію) за темою, визначеною вчителем, відповідно до змісту заняття.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть зміст своїх повідомлень (презентацій).
2. Представте класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Узагальнення знань за розділом V

«Епоха Просвітництва»

1. Поясніть значення понять і термінів: «Просвітництво», «енциклопедисти», «класицизм», «промислова революція (переворот)», «технічний прогрес», «освітчений абсолютизм», «імперія», «палацовий переворот», «колонія», «метрополія», «декларація», «конституція», «республіка», «федерація».
2. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) покажіть найважливіші культурні центри Європи епохи Просвітництва;
 - 2) укажіть території, що увійшли до складу Росії у XVIII ст.;
 - 3) визначте територіальні зміни, яких зазнали Австрія і Пруссія у XVIII ст.;
 - 4) прослідкуйте за картою перебіг бойових дій під час Війни за незалежність США;
 - 5) охарактеризуйте розвиток промисловості в Англії.
3. Чому правління Катерини II в Росії, Марії Терезії та Йосипа II в Австрії та Фрідріха II в Пруссії називають освіченим абсолютизмом?
4. Визначте характерні риси доби Просвітництва. Чим вони були зумовлені?
5. Висловіть власне судження щодо подій революції в Англії та боротьби США за незалежність. Дайте історичну оцінку цих подій.
6. Охарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті Франції, Росії, німецьких держав, Англії у XVIII ст. Складіть порівняльну таблицю.
7. Якими були досягнення культури доби Просвітництва?

Тестові завдання за розділом V «Епоха Просвітництва»

1. Хто з наведених осіб став першим королем Пруссії?
А Фрідріх Вільгельм I Б Фрідріх I
В Фрідріх Вільгельм II Г Фрідріх II
2. Який документ давав право Марії Терезії посісти австрійський престол?
А Прагматична санкція Б Велика ремонстрація
В Білль про права Г Золота булла
3. Який із наведених регіонів увійшов до австрійської монархії Габсбургів за першим поділом Речі Посполитої?
А Мала Польща Б Велика Польща
В Галичина Г Силезія
4. Період правління якого монарха називали «золотим віком» Російської імперії?
А Єлизавети Петрівни Б Анни Іванівни
В Катерини II Г Петра III
5. Яким був головний результат Семилітньої війни європейських держав?
А Пруссія приєднала до своїх володінь Силезію
Б уперше утворився воєнно-політичний союз європейських держав
В була придушена спроба Пруссії об'єднати під своєю владою німецькі землі, ще на 100 років закріплена роздробленість Німеччини
Г зміна династії в Російській імперії
6. Утвердження в країнах Європи освіченого абсолютизму було зумовлено поширенням ідей
А просвітництва Б протестантизму
В протекціонізму Г гуманізму
7. Ознакою вихованості в епоху Просвітництва вважалося
А уміння вести розмови на політичні теми
Б уміння вести розмови на наукові та філософські теми
В знання митців і творів епохи Відродження
Г знання історичного минулого своєї країни
8. Який винахідник створив перший двигун?
А Дж. Кей Б Дж. Харгрівс В Дж. Уатт Г Е. Картрайт
9. Хто виголосив: «Держава — це я»?
А Рішельє Б Людовік XIV В Людовік XV Г Людовік XVI
10. Коли північноамериканські колонії Англії проголосили Декларацію незалежності?
А 1774 р. Б 1776 р. В 1781 р. Г 1783 р.
11. Хто був першим президентом США?
А Джордж Вашингтон Б Джон Адамс
В Томас Джефферсон Г Бенджамін Франклін
12. Скільки англійських колоній Північної Америки після Війни за незалежність утворили нову державу — США?
А 10 Б 13 В 15 Г 24

РОЗДІЛ VI. СХІДНИЙ СВІТ У XVI—XVIII ст.

§ 27. Китай та Японія в XVI—XVIII ст.

1. Кого в Китаї називали Сином Неба? 2. Яких успіхів у розвитку науки і техніки було досягнуто в середньовічному Китаї?

Особливості розвитку країн Сходу. Цивілізації Сходу. У періоді, що розглядається, вчені вирізняють три основні цивілізації Сходу: близькосхідно-мусульманську, індійсько-південноазіатську та китайсько-далекосхідну (використовуються й інші назви). Вони багато в чому відрізняються, але мають і спільні риси, і це дає змогу стверджувати, що вони причетні до східної моделі розвитку суспільства. Усім їм притаманний феномен влади державної бюрократії як над безпосередньо підпорядкованими їй сільськими громадами, так і над приватними власниками (торговці, лихварі, ремісники). Державну структуру очолює правитель, влада якого дана йому від Бога та освячена релігією. Цей феномен визначав майже всі особливості цивілізацій Сходу. Така держава не мала внутрішніх суперечностей, що зумовлювало її стабільність. Єдиною протиположністю держави-власниці могла стати лише приватна власність, але вона повністю належала державі.

Проникнення європейців на Схід після Великих географічних відкриттів і початок формування колоніальних імперій стали зовнішнім вторгненням приватної власності, яка руйнувала традиційні відносини. Проте в період, який ми розглядаємо, європейці ще тільки шукали шляхи до проникнення на Схід, до його багатств.

У всіх державах Сходу система господарювання була організована за такою схемою. Кожен, хто обробляв землю, мав гарантоване право та обов'язок працювати на ній та використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: воду, пасовища, ліс тощо. Водночас право володіти й розпоряджатися землею та її ресурсами було в руках відірваного від виробництва апарату влади. Визнаючи владу державного апарату, виробники (громада селян) сплачували в різній формі (відробіток, частина врожаю) надлишковий продукт. Цей своєрідний податок потім розподілявся для утримання владних структур. Отже, той, хто володів владою в державі, мав доступ до розподілу вироблених продуктів. Отримавши владу, він ставав

їх власником. Тому ми говоримо, що особливістю східної цивілізації була наявність **влади-власності**.

Могутність держави залежала від сили влади та ефективності роботи механізму держави (чиновників), а в кінцевому результаті — від регулярності надходження податків. У свою чергу, обсяг податків залежав від ефективності сільського господарства і продуктивності праці ремісників. Тут починав діяти зворотний механізм: держава була зацікавлена у сприянні розвитку сільського господарства та ремесла. Негативною стороною описаної системи було перевищення межі реально можливої сплати податків. Тоді селяни піднімалися на боротьбу із метою відновити традиційну систему.

Характерною особливістю східних цивілізацій було збереження **сільської громади** як основи суспільно-державної організації. До громади зазвичай входили жителі одного села. Кожна громада протягом століть користувалася певними землями, лісом, пасовищами тощо. Розміри ділянок кожної родини або члена громади через певний час змінювалися залежно від кількості родичів або працездатних. Це забезпечувало приблизно рівний матеріальний стан членів громади. Крім селян, до громади входили ремісники, які задовольняли потреби громади в ремісничих виробах. На їх утримання виділялася певна частина врожаю. На чолі громади стояв староста, якого обирали або призначали.

Отже, сільська громада була тією основою східної цивілізації, яка робила її стабільною, консервативною й такою, що мало піддавалася зовнішнім впливам.

Повний контроль держави над суспільним життям не виключав існування приватної власності, але, на відміну від Європи, вона відігравала другорядну роль. Їй було відведене чітке місце в державній структурі. Приватний власник обслуговував в основному зовнішню й транзитну торгівлю. Він міг мати величезне майно, але його недоторканність і цілісність не були гарантованими — будь-коли

■ Мечеть Султанахмет (Блакитна мечеть) у Стамбулі. Сучасний вигляд

правитель міг забрати його у власника. Єдиний спосіб захистити свою власність — це здобуття посади в державній структурі влади. Якщо власник не належав до державного апарату, то він намагався вкласти свої багатства в землю, хоч вона й не приносила доходу й теж не мала гарантій недоторканності (оскільки володіння землею було престижним). Потім усе залежало від того, як справно він сплачуватиме податки на землю, якою володіє. Зростання кількості власників землі та розмірів їхніх володінь були обмеженими через небезпеку порушення стабільності в державі.

Селяни, які ставали орендарями, сплачували власнику землі значно більший податок, ніж той, який вони платили б безпосередньо державі. І коли власники переступали межу, що забезпечувала стабільність, держава обмежувала їхнє свавілля, віддаючи землю безпосередньо селянам, а в разі послаблення державної влади могутнє селянське повстання відновлювало колишній порядок.

Відсутність внутрішнього ринку зумовлювала й відсутність товарного виробництва в маєтках власників. У державах Сходу не виникало потреби у створенні плантацій.

Міста Сходу суттєво відрізнялися від європейських. Своїм існуванням вони завдячували правителям і торгівлі. Більшість міст були резиденціями правителів, релігійними центрами або розташовувалися на перетині торговельних шляхів. Обслуговування двору правителя, великого чиновника потребувало значної кількості слуг, ремісників, торговців. Усі вони зазвичай селилися навколо його палацу. Ремісники, що обслуговували потреби правителя, виготовляли речі, якими прості люди майже не користувалися: прикраси, дорогий посуд, тканини, зброю тощо. За свою працю ремісники отримували продукти харчування, зібрані із селян у вигляді податків, або гроші. У містах також розміщувалися будинки, склади, магазини купців. Їхні товари купували або вельможі, або іноземні купці. Саме через те що виробництво і продаж товарів були зосереджені в містах, у європейців склалося враження про казкові багатства Сходу.

■ Мавзолей, стіни якого прикрашені орнаментом із використанням оніксу, яшми, аметистів

■ Золотий храм Хармандір-Сахіб (XVI ст.) в Амрітсарі (Індія). Сучасний вигляд

■ Мініатюра із зображенням султана Мухаммада Кулі з Голконди

Як і в Європі, суспільства Сходу поділялися на **стани**. Так, соціальні групи розрізнялися залежно від входження до певної ланки у структурі влади, форми діяльності, способу отримання засобів до існування (землероби, ремісники, чиновники, жерці, воїни). Такі соціальні групи були замкненими і спадковими. Суспільство також поділялося за юридичним статусом на повноправних, неповноправних та безправних (рабів).

На два згадані суспільні поділи накладався ще один — система майнової нерівності. Кожна з перелічених вище соціальних верств (станів) мала своїх багатих і бідних. Багатство було притаманне лише повноправним. Отже, традиційні соціальні верстви, юридичний статус, майновий стан являли собою складну, запутану соціальну структуру. Найбільш привілейованими на Сході були стани, причетні до державного управління.

Величезну роль на Сході відігравала **релігія**. Вона санкціонувала та освячувала політичну владу, сприяла обожнюванню правителя, робила суспільство єдиним цілим, сприяла формуванню національних рис характеру. Релігія освячувала консервативні традиції, скріплювала, мов цемент, державний механізм і соціальну структуру. Проте різні релігійні системи робили це по-різному.

2 Економічне й політичне становище Китаю. У XVI ст. в Китаї панувала імператорська династія **Мін**. Китайська імперія охоплювала територію сучасних внутрішніх провінцій Китаю та частину Маньчжурії. Залежними від імперії країнами були В'єтнам, Корея й Тибет. Вища влада належала імператору, який правив, спираючись на велику кількість чиновників. Усю територію було поділено на 15 великих адміністративних одиниць.

Імператори династії Мін на початку свого правління провадили політику, спрямовану на зміцнення селянського господарства. У ті

часи було значно вдосконалено знаряддя праці та сільськогосподарський інвентар, з одного поля стали збирати два врожаї — навесні та восени, у землю почали вносити добрива. Великих успіхів досягла іригаційна техніка. Китайці прокладали водогони з бамбукових труб, лаштували водяні колеса, зводили дамби.

Усі землі в імперії Мін поділялися на державні та приватні. Переважна більшість державних земель передавалась у довічне користування селянам, які за це мусили сплачувати податки державі й виконувати повинності. Приватними землями володіли переважно великі землевласники. Найбільші землеволодіння в XVI—XVII ст. мали імператори. Величезними були володіння імператорської родини, знаті, чиновників, які отримували землі від імператорів. Із земель, що перебували у приватному володінні, податки сплачували землевласники, які здавали землю дрібними ділянками в оренду селянам.

В імперії Мін було створено розгалужену податкову систему. Кожні десять років складалися списки платників податків, які зберігались у відомстві фінансів. Селяни мусили виконувати повинності, працювали на будівництві міст, палаців, каналів.

У Китаї було добре розвинене ремісниче виробництво. Існували дрібні майстерні, де працював майстер зі своєю родиною та учнями; у великих державних майстернях використовувалася праця прикріплених до них ремісників. У XVI ст. приватних мануфактур ставало більше, особливо у ткацькому виробництві. Їхніми власниками ставали багаті купці й ремісники, а дрібні ремісники або селяни, які не мали інших засобів до існування, — найманими робітниками.

Відносини між імператором та підданими були традиційними відносинами господаря і рабів.

3

Проникнення європейців до Китаю. Перші спроби проникнути до Китаю європейці здійснили в XVI ст. У першій половині

■ Китайське місто в XVII ст.

XVI ст. португальці намагалися силою заснувати свої поселення на китайському узбережжі. У 40-х рр. XVI ст. вони, підкупивши місцеву владу, заснували торговельну базу на північ від провінції Гуандун. Відверто колонізаторська політика, яку провадили португальці, ігноруючи всі місцеві закони, змусила китайців до рішучих дій, і 1549 р. їх вигнали з Китаю. Португальці зуміли за великі хабарі місцевим чиновникам залишити за собою порт Макао. У другій половині XVI ст. до Китаю стали проникати іспанські колонізатори, а наприкінці століття — голландці. Інтерес до Китаю також проявила Англія. Династія Мін на той час остаточно занепала і не могла зупинити озброєні ескадри. Силою зброї англійці змусили китайців дати дозвіл на право вести торгівлю через порт Гуанчжоу. Вторгнення XVI—XVII ст. започаткували перетворення Китаю на країну, залежну від європейських колонізаторів. Проте це сталося аж у XIX ст.

4 **Селянська війна XVII ст. Повалення династії Мін і початок правління династії Цин.** У 20-х рр. XVII ст. внутрішнє та зовнішнє становище імперії Мін значно погіршилося. Усередині країни наростало беззладдя, викликане нескінченною боротьбою за владу. Покинута напризволяще армія розвалювалася. Надмірні податки повністю зруйнували господарства селян.

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. у північно-західних районах Китаю почастишали стихійні лиха, посухи змінювали повені, влітку врожай нищила сарана. Доведені до відчаю селяни почали бунтувати. Зрештою в північній частині провінції Шаньсі спалахнуло повстання. Його очолили Чжан Сяньчжун і Лі Цзичен.

Китайський чиновник про становище в Китаї напередодні селянської війни

В окрузі Яньань протягом року не було дощів. У серпні-вересні народ у містах їв полин, у жовтні стали їсти кору з дерев, на кінець року всю кору було обдерто, — почали їсти крейду. Через кілька днів розпухав живіт, люди падали та були приречені на смерть... У всіх повітах за містом викопано великі ями, у кожній з яких ховають по декілька сотень осіб.

Визначте за цим свідченням одну з причин селянської війни.

Селянські загони почали об'єднуватися, і в 1635 р. постала могутня армія, яка почала громити урядові війська. У 1639—1641 рр. розпочалося нове піднесення боротьби. Вплив і популярність Лі Цзичена зростали. У захоплених місцевостях землі роздавали селянам і звільняли їх від податків на три або п'ять років. Армія повстанців

■ Імператор династії Мін
на човні в супроводі свити

■ Тисячі жінок виробляли на ткацьких
верстах китайський шовк

вирушила в похід на столицю імперії — Пекін. 25 квітня 1644 р. повстанці зайняли місто. Останній імператор династії заподіяв собі смерть, а Лі Цзичен став імператором.

Скинувши династію Мін і підкоривши Північний Китай, повстанська армія Лі Цзичена виявилася втягнутою в боротьбу проти **маньчжурів**. 200-тисячна армія Лі Цзичена зазнала поразки від величезного війська маньчжурів у червні 1644 р. Маньчжурська армія захопила Пекін. Ця подія вважається початком періоду правління маньчжурської династії **Цин**.

Маньчжури, спираючись на чиновників, які перейшли до них на службу, поступово розширювали зону окупації, витісняючи повстанців на захід. Лі Цзичена було схоплено і вбито. Повстанські загони продовжували боротьбу проти маньчжурів і припинили її лише 1683 р.

На відміну від попередніх завойовників, маньчжури не розчинилися серед місцевого населення, а забезпечили собі відокремлене і привілейоване становище. Головною зовнішньою відмінністю маньчжурів була косичка, у яку вони заплітали своє волосся. Маньчжурам заборонялося вступати в шлюб з іншими народами Китаю.

За формою правління цинський Китай у XVII—XVIII ст. був **деспотією**. На чолі держави стояв **богдихан**, наділений необмеженою владою. Династія Цин вела майже безперервні завойовницькі війни. Однак проникнення європейців у Китай і сусідні держави створювало передумови для підриву традиційних порядків, на яких трималася влада богдиханів. Особливо непокоїла китайських правителів воєнна перевага

i

Деспотія — не обмежена законом самодержавна влада, яка характеризується крайньою централізацією і сваволею правителя; держава, керована деспотом.

Богдихан — імператор Китаю за часів династії Цин.

європейців і поширення християнства. Зрештою в 1724 р. з Китаю було вислано всіх католицьких місіонерів та зруйновано всі християнські храми (близько 300). У 1757 р. китайці закрили всі свої порти для торгівлі з європейцями, крім Гуанчжоу (Кантона). Так було покладено початок майже столітній ізоляції Китаю.

5 **Розвиток ремесел і науки в Китаї. Винаходи.** XVI—XVII ст. у Китаї були періодом значного розквіту культури. Високого рівня досягло ремесло. У часи імперії Мін розвивалися такі галузі, як виробництво шовку, порцеляни, паперу, ювелірна справа, виплавка металу, видобуток солі тощо. Для виробництва паперу використовувався водяний двигун.

Здавна Китай славився своєю порцеляною. Майстерні з виготовлення порцелянових виробів були державними; величезні прибутки від виробництва надходили до імператорської скарбниці.

Цікаві винаходи було зроблено в морській справі. Для боротьби проти ворожих кораблів китайські майстри винайшли водолазний скафандр та найпростіші міни.

У XVI ст. швидко розвивалася архітектура. Будувалися нові й реставрувалися старі палаци, було добудовано й частково відновлено Велику Китайську стіну, створено чимало мостів великої міцності. На будівництві використовувався такий винахід, як лебідка. Було вдосконалено водопідіймальне колесо для зрошування землі; для плавлення металу широко використовувалися ковальські міхи.

Технічні відкриття, розвиток мануфактур, подорожі до далеких країн стимулювали розвиток наукових знань. Для розвитку медицини велике значення мали праці вчених **Чжана Чжунцзина** «Про тиф», багатотомний «Трактат про дерева і рослини» Лі Шичженя, де було вміщено описи лікувальних властивостей трав, дерев і мінералів.

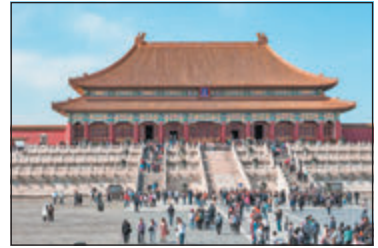
■ Китайська порцелянова ваза

Китайські вчені почали вивчати наукові праці, що з'являлись у Західній Європі, латину, математику, перекладали китайською мовою математичні терміни.

Наприкінці правління династії Мін у Китаї було видано кілька енциклопедій, що узагальнювали досвід і знання, накопичені в країні. Набули розвитку й історичні науки. Тривало написання літопису «Загальне дзеркало, що допомагає управлінню», розпочате ще в XI ст. У XVI—XVII ст. в Китаї видавались і праці з географії.

6 **Образотворче мистецтво Китаю.** До нашого часу збереглося чимало пам'яток архітектури XVI—XVII ст. Давню монументальність змінила вишуканість. Дахи будинків почали прикрашати орнаментами, кам'яними та дерев'яними скульптурами, з'явилися мармурові мости й різноманітні балюстради (поручні балконів, галерей тощо). До найвідоміших архітектурних пам'яток династії Мін належать архітектурний ансамбль **Забороненого міста** і **храм Неба** в Пекіні.

■ Заборонене місто.
Сучасний вигляд

У живопису XVI—XVII ст. зберігалися традиції, притаманні минулим часам. Найвідоміші майстри тієї епохи — **Люй Цаї**, **Бянь Веньцзин**. Надзвичайної майстерності досягли китайські майстри розпису порцеляни. Вони розробили технології багатокольорового розпису, завдяки чому кожен виріб став невеликим, але неповторним шедевром мистецтва.

Швидко розвивалося мистецтво книжкової гравюри. Уперше у світі в Китаї за часів династії Мін стали виконувати кольорові гравюри по дереву. У XVII ст. китайська культура почала інтенсивно проникати до Європи.

7 **Японія в XVI ст.** Розвиток Японії із часу виникнення держави мав риси, які поєднували її з країнами Сходу і Заходу. Японія — це країна, яка свято дотримувалася традицій і в той самий час активно сприймала від інших усе те, що могло стати корисним. Тривалий час єдиним джерелом зовнішнього впливу для неї був Китай.

Формально на чолі держави стояв **імператор** (Небесний Володар). Із кінця XII ст. імператори поступово втратили владу на користь **сьогуна** («великий полководець, який підкорює варварів»). Спочатку сьогун виконували воєнну і поліцейську функції, а згодом перебрали на себе і управління державою, залишивши за імператорами лише роль верховного жерця японської релігії **Синто** (**синтоїзму**).

Синтоїзм, або **Синто** (шлях богів), — дуже давня язичницька релігія, яка передбачала вірування у добрих і злих духів, а також обряди, за допомогою яких японці намагалися умилювати духів.

На відміну від інших держав Сходу, земля здебільшого була у власності **князів** (дайме). Проте центральна влада неодноразово вдавалася до конфіскації земель тих князів, які ставали в опозицію

■ Японська чайна церемонія

■ Водяний млин та краєвид на гору Фудзі. Художник Кацусіка Хокусай

до неї або своїм багатством викликали заздрість. На початку Нового часу в Японії продовжував існувати суворий поділ суспільства на стани. Усе населення поділялося на чотири стани: **воїни, селяни, ремісники і купці**. Придворні, священики, лікарі та вчені не входили до жодного зі станів. Також за межами станової системи були **парії** — недоторкані, які виконували найбруднішу роботу.

У становій системі існувала чітка ієрархія. Вищий щабель посідали **самураї**, які разом із родинами становили близько 10 % населення. Належність до цього стану передавалася у спадок. До нього входили воїни, князі, чиновники. Усі вони мали привілей носити два мечі та отримувати пайку рису відповідно до свого положення. У XVII ст.

■ Обладунок самурая

остаточно склався кодекс честі самурая — **бусідо**, згідно з яким вони мали займатися воєнною справою і присвятити своє життя служінню господарю аж до готовності здійснити ритуальне самогубство (**харакірі**).

Наступну сходинку станової драбини посідали селяни. Вони мали годувати самураїв. Селяни не могли залишити своє господарство. Було чітко регламентовано, що вони мають їсти (кашу з проса, ячменю або пшениці, іноді — рибу) і що вдягати. Рис селяни вирощували лише для самураїв.

Ремісники жили переважно в містах і обслуговували, як правило, потреби самураїв.

Купці були на нижчому щаблі станової драбини. Ставлення до них у суспільстві було принизливим. Їхнє життя, як і життя ремісників, було чітко регламентоване правилами.

У XVI—XVII ст. становий устрій під впливом розвитку товарно-грошових відносин і централізаторської політики держави почав поступово руйнуватися. Помітним стає майнове розшарування.

На початку Нового часу країна після тривалого періоду боротьби остаточно розділилася на кілька сотень володінь князів. Кожен князь після зміцнення своєї влади намагався налагодити мирне життя. Це сприяло господарському піднесенню країни, розвитку міст і зовнішній торгівлі. Саме в цей час популярними серед японців стають соєвий соус, сир тофу, а в житлах з'являються розсувні перегородки і стіни з дерев'яних рам, обтягнутих папером. Остаточною сформувалася культура чаювання — **чайна церемонія**.

Живописець і каліграф Хонамі Коецу створив вишукану у своїй простоті чайну чашку, на якій відтінки кольору плавно змінювалися. Вона отримала назву «Фудзі-сан» (за ім'ям священної гори японців). Ця чашка стала вершиною майстерності художника. Завдяки чайній церемонії японці навчилися бачити в малому нескінченне, а в простому — прекрасне.

i

Важливі зміни в Японії відбулися з появою на Далекому Сході європейців. Першими в 1543 р. до Японських островів прибули португальці. Європейці привезли із собою не тільки нові товари, а й християнство. Також японці познайомилися з вогнепальною зброєю. Це мало далекосяжні наслідки для країни.

Тоді правитель невеликого князівства **Ода Нобунага** переозброїв свою армію. Завдяки новій тактиці і зброї він підкорив сусідні князівства, а згодом захопив і столицю Кіото. Усунувши сьогуна від влади, він поступово об'єднав більшість країни. У своїх володіннях Нобунага провів низку реформ: упорядкував збір податків і грошовий обіг, запровадив єдину систему мір, будував дороги, заохочував розвиток торгівлі, ремесел, боровся з розбійниками, підтримував християн. Однак проти правителя визріла змова серед воєначальників, які примусили його зробити ритуальне харакірі. Проте заколотники не втримали владу, і справу Нобунаги продовжив його соратник **Тойотомі Хідейосі**.

Хідейосі завершив об'єднання країни. Імператор призначив його першим міністром. Було проведено перепис населення. Усіх самураїв узято на державну службу. Селян прикріплено до своїх господарств і заборонено мати будь-яку

■ Легендарний самурай
Ода Нобунага

зброю (навіть серпи й коси). Скасовані цехові обмеження для ремісників і купців. Почалося карбування золотих і срібних монет.

Хідейосі підозріло ставився до європейців. Після того як вони відмовилися допомогти йому у створенні флоту, він у 1587 р. наказав усім європейцям і християнам залишити країну протягом 20 днів. Усіх, хто не підкорився, було страчено.

У 1592 р. Хідейосі розпочав війну за підкорення Кореї. Могутня армія швидко оволоділа Корейським півостровом і вступила в Сеул. Проте корейський флот продовжив боротьбу. Корейці створили броньовані кораблі-черепахи, які розгромили японський флот і перекрили сполучення з Японією. У результаті залишки японської армії відступили до узбережжя, де чинили опір до 1598 р. Цього року помер Хідейосі, і залишки армії повернулися на батьківщину.

8

Сьогунат Токугава. «Закриття» країни. Смерть першого міністра спричинила спалах боротьби за владу між князями. Перемогу здобув соратник Хідейосі Ієясу Токугава. У битві біля Секігахари він здобув блискучу перемогу і в 1603 р. отримав титул сьогунат. Ієясу зумів перетворити цей титул на спадковий, і його наступники правили Японією понад 250 років.

Сьогун домігся зміцнення центральної влади: установив контроль над містами, копальнями, зовнішньою торгівлею, зосередивши у своїх руках до 25 % доходів держави. Натомість він не ліквідував князівства, а створив систему контролю за їхніми правителями. Кожен правитель мав жити рік у новозбудованій столиці Едо (тепер Токіо), стаючи таким чином заручником. Проте коли князь виїздив зі столиці, то мав залишити в заручниках найближчого родича.

■ Сьогун
Ієясу
Токугава

Ієясу оголосив буддизм державною релігією, і кожна родина була приписана до визначеного храму. Офіційною ідеологією проголошувалося конфуціанство. Ієясу завершив розправу з християнами, а в 1639 р. проголосив «закриття» Японії — так звана «політика самоізоляції». Іноземці (тільки голландці) могли торгувати з країною лише через один порт під пильним контролем чиновників.

«Закриття» країни та деспотичне правління сприяли господарському піднесенню, з'явилися перші мануфактури. Проте зворотним боком цього процесу було розорення селян і технічна відсталість країни.

Ще одним здобутком сьогунат стало поширення грамотності та друкарства. Поширення друкованих

книжок сприяло піднесенню японської літератури, видатним представником якої став поет **Мацуо Басьо**, автор відомих тривіршів — **хоку**.

XVII ст. — це час народження в Японії народного театру **кабукі** («пісні і танці»), у якому всі ролі грають лише чоловіки. Певний час влада переслідувала театр, самураям заборонялося відвідувати його вистави. У цей період з'являється японський ляльковий театр.

Висновки

- ▶ У ранній Новий час цивілізації Сходу, на відміну від європейської, продовжували розвиватися у своєму традиційному руслі.
- ▶ У середині XVII ст. у Китаї відбулася зміна династії в результаті селянської війни і навали маньчжурських племен.
- ▶ Культура Китаю розвивалась у межах тих традицій, що сформувалися за часів існування китайської цивілізації. Натомість у XVI—XVII ст. китайські митці виходили за межі традиційних канонів: їх почала цікавити людська особистість.
- ▶ На початку Нового часу Японія була роздроблена на кілька сотень князівств. Влада імператора була формальною.
- ▶ У XVI ст. в країні стали помітними процеси централізації, які завершилися об'єднанням країни під деспотичною владою сьогуна з роду Токугава.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні цивілізації Сходу. 2. Які суспільні верстви користувалися привілеями? 3. Як була влаштована система управління Китаю за часів імперії Мін? 4. Яка подія сприяла зміні династії Мін на династію Цин у Китаї? 5. Коли відбулося «закриття» Китаю для європейців? 6. Із яким станом європейського суспільства схожі самураї? 7. Хто такий сьогун? Коли в Японії був установлений сьогунат Токугави?
8. Яку роль відігравала держава в цивілізаціях Сходу? 9. У чому сутність феномену влади як власності? Яку роль відігравала приватна власність у цивілізаціях Сходу? 10. Чому громада стала основою цивілізацій Сходу? 11. Яку роль у розвитку Китаю відіграла селянська війна 1628—1645 рр.? 12. Якими засобами зміцнювалася влада сьогуна в Японії? 13. Чому правителі Китаю та Японії пішли на «закриття» своїх країн для європейців?
14. Порівняйте владу імператора династії Цин, сьогуна Японії з владою європейських правителів. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
15. У чому проявлявся вплив країн Сходу на Європу в XVII—XVIII ст.? Яким чином відбулося проникнення європейців у країни Сходу?

§ 28. Індія та Персія в XVI—XVIII ст.

1. Хто з європейців відкрив морський шлях в Індію навколо Африки? 2. Які релігії були найбільш поширеними в Індії в Середні віки? 3. Що таке варни і касты?

Держава Великих Моголів. На початку XVI ст. Індійський султанат, створений у XIII ст., розпався на безліч ворогуючих між собою князівств. Прагнення верховного правителя — делійського султана — підкорити непокірних князів супроводжувалися жорстокими війнами. Найбільше цим відзначився султан Ібрахім Лоді. Васали об'єдналися проти нього й запросили на допомогу **Захіраддіна Мухаммада Бабура** (1494—1530 рр.) — правителя Кабула.

Бабур, який був нащадком Чингісхана і Тимура, правив Ферганою. Після невдач у міжусобних війнах і поневірянь наприкінці XV ст. йому поталанило захопити Афганістан, а Кабул перетворити на свою резиденцію. Великий полководець і грізний воїн, він водночас був талановитим літератором. Знаними у світі стали його мемуари «Бабур-наме», де він описав не лише свої походи й завоювання, а й флору та фауну Індії.

■ Бабур. 1605—1615

Бабур, маючи сильне військо, оснащене артилерією, у битві біля Паніпата (1526 р.) розгромив війська делійського султана. **1526 р.** вважають датою заснування держави **Великих Моголів**, яка проіснувала 200 років. Бабур прийшов до Індії з Моголистану (держави, що існувала в XIV—XV ст. після розпаду Монгольської імперії на частині сучасних Казахстану та Киргизстану), тому його і всіх тих, хто був із ним, називали **моголами**.

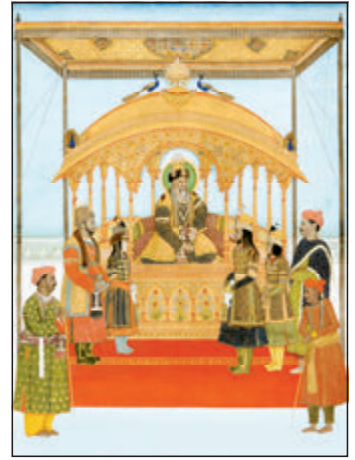
Бабур правив недовго. У 1530 р. він помер, а його наступником став син **Хумаюн**, якому протягом 25 років довелося відстоювати право на державу, створену батьком. Після смерті Хумаюна престол наслідував його 13-річний син **Джалалуддін Акбар** (1556—1605 рр.).

Протягом 1568—1592 рр. Акбар завоював долини річок Інду і Гангу. Як мудрий правитель, він розумів, що для підтримки спокою в державі необхідно домогтися лояльності всіх підданих, тому він скасував податок для немусульман (джизію). У 1575 р. за його наказом було збудовано молитовний дім для релігійних дискусій. Там християни, буддисти, індуси, іудеї вели бесіди в присутності Акбара. Така релігійна толерантність викликала обурення мусульманського

духовенства, яке в 1580 р. підняло повстання. Придушивши його, Акбар проголосив нову релігію — «дін-і-ілахі» («божественна віра»).

Акбар Великий був одним із найвидатніших імператорів Індії. За його правління імперія Великих Моголів досягла найвищої могутності. У 1561 р., коли Акбару виповнилося 18 років, він розпочав підкорення Індостану. Землі тих племен, які чинили опір, він безжалісно спустошував, а тим, хто підкорявся, дозволяв зберігати місцеве самоуправління за умови сплати щорічної данини. Такими заходами Акбар створив величезну імперію. Одним із найвизначніших його досягнень вважається адміністративна реформа, у результаті якої була створена міцна централізована система управління. Акбар сприяв розвитку науки й культури, хоча сам до кінця життя залишався неписьменним.

■ Акбар на «троні Павича», оздобленому коштовностями

За часів правління сина Акбара **Джахангіра** (1605—1658 рр.) імперія жила у спокої та мирі. Розвивалися культура, мистецтво, архітектура, наука.

Після смерті Джахангіра розпочалася боротьба за владу між його чотирма синами. Переможцем став **Аурангзеб** (1658—1707 рр.) — сильний, вольовий, жорстокий і підступний правитель. Як правовірний мусульманин, він ліквідував релігійну толерантність, а 1679 р. відновив джизію. За часів правління Аурангзеба так і не настав спокій. Імперія почала розпадатися. У 1674 р. було проголошено державу Маратхів, а після смерті імператора утворилися три держави, що вели між собою непримиренну боротьбу. Ця міжусобиця підготувала ґрунт для завоювання Індії англійськими колонізаторами.

2

Устрій держави Великих Моголів та її розвиток. Моголи, завоювавши Індію, не порушили її традиційного способу життя, а влились у правлячу еліту, органічно поєднавшись із нею завдяки віротерпимості. Як тільки гармонію між завойовниками і завойованими було порушено, держава Великих Моголів загинула.

Опорою влади верховного правителя (шаха) були користувачі землі, які за службу отримували землі разом із сільськими громадами в умовне володіння. Кожен користувач землі мав споряджати кінний загін воїнів, збирати податки. Якщо він порушував договір із шахом, то його земля передавалася іншому. Через це користувач землі не сприяв розвитку свого господарства.

■ Бабур і його полювання на носорога

Розвиток ремесла в імперії Великих Моголів був зумовлений тим, що шахи й користувачі землі давали великі замовлення ремісникам і вимагали від них товар високої якості й художньої цінності. Отже, індійські ремісники, на відміну від європейських, працювали на замовлення, а не на ринок, і виробляли не товар для масового споживача, а твори мистецтва для вишуканого покупця.

Значного розвитку набула торгівля з іншими країнами. По-перше, іслам прихильно ставився до торгівлі, по-друге, існував великий попит на індійські товари. Торгівля в Індії була досить розвиненою, тут уже існували розгалужена банківська система і векселі.

Однак ремесло й торгівля, які обслуговували переважно потреби шаха і багатой верхівки, із занепадом держави Великих Моголів також занепали.

3

Європейці в Індії. На початку XVI ст. в Індії з'явилися європейці. Першими сюди прибули *португальці*. Вони захопили декілька портів на західному узбережжі. Португальськими володіннями в Індії управляв віце-король, який розширював сфери панування, захоплюючи володіння місцевих феодалів. Разом із португальськими гарнізонами й купцями в Індії з'явилися монахи-місіонери.

Із XVII ст. європейська експансія посилилася. *Англійці* та *голландці* заснували в 1600 й 1602 р. **Ост-Індські торговельні компанії** та поступово витісняли португальців. Торговельні бази голландців розташовувалися на Коромандельському березі, у Бенгалії, Біхарі, Гуфлаті. Проте постійні міжусобні війни в цих регіонах, а головне — конкуренція з англійцями привели до послаблення позицій голландських купців в Індії.

У 1639 р. англійці закріпились у місті Мадрасі, а потім у Бомбеї. Одночасно французи захопили місто Пондішері. Боротьба англійських і французьких колонізаторів тривала десятки років. Остаточного витіснити французів з Індії англійці змогли лише в 60-х рр. XVIII ст.

Отже, величезна країна з багатомільйонним населенням через роздробленість і міжусобиці втратила незалежність, перетворившись у XIX ст. на колонію Англії.

4 Розвиток культури. Індійська культура за правління Великих Моголів досягла високого рівня. Цьому сприяла політика підтримки діячів мистецтва, яку вони провадили. Найвидатнішим письменником Індії часів Акбара став **Абу-ль-Фазл**. Він створив кількатомну історію правління Акбара, яка стала джерелом знань про події в тогочасній Індії. Свій твір Абу-ль-Фазл написав перською мовою, яка була державною в імперії Моголів. Одним із шедеврів могольської культури було мистецтво **мініатюр**, яке згодом стало взірцем для творчості Рембрандта. Два перські майстри — **Мір Сід Алі** та **Абдус Самад** — очолили імператорську майстерню живопису («кітаб-хан»), засновану Акбаром. Так було створено живописні мініатюри до мемуарів Бабура та Акбара.

■ Мавзолей Тадж-Махал в Агрі.
Сучасний вигляд

Іншим досягненням стала обробка напівкоштовного та коштовного каміння. Справжнім витвором мистецтва став всесвітньовідомий «трон Павича», оздоблений коштовностями.

За Акбара та його наступників в Індії споруджувалися величні й монументальні будівлі: храми-мечеті, палаци-фортеці, усипальниці. Так, один із величезних палаців-фортець Акбара був збудований у Делі. Інший палац-фортеця, зведений поблизу міста Агри, стояв майже в пустелі та був схожий на місто-привид із будинками, парками, ставками й терасами, що з'єднувалися між собою брукованими дорогами.

Шедевром архітектурного стилю імперії Великих Моголів стала мечеть-мавзолей **Тадж-Махал** в Агрі. Її було збудовано за наказом шаха Шах-Джахану у 1631—1642 рр. на згадку про його померлу дружину. Мечеть споруджено з білого мармуру, її прикрашають білі бані та мінарети, що віддзеркалюються в басейні, збудованому поряд.

5 Перське царство. Історія Персії схожа з історією Османської імперії. Це могутня держава, яка на кінець XVII ст. фактично припинила свій розвиток. На чолі держави стояв шах, якому піддані сплачували податок із землі й худоби. Проте цей податок було важко збирати, оскільки третина населення вела кочовий спосіб життя. Осіле населення займалося землеробством. Найбільш розвинутими були райони, де існувала система іригації. Високої майстерності досягли перські ремісники, які об'єднувалися в цехи. У Персії також традиційно була розвинута торгівля.

У 1502—1736 рр. у Персії правила династія Сефевидів.

i

Свою назву династія веде від шейха Сефі ад-Діна, який заснував чернечий орден Сефевія (помірковані шиїти). Це був один з орденів, що існували серед сунітів і шиїтів. Вони мали чітку організацію, члени ордену були фанатично віддані своєму шейху, який вважався святим. У XV ст. шейхи ордену володіли землями в Азербайджані, більшість членів ордену походили з тюркських кочових племен.

Перший шах нової династії Ісмаїл (1502—1524 рр.) і його наступники за короткий час підкорили, крім Азербайджану та Ірану, частини Вірменії, Іраку, Туркменистану та Афганістану. Швидкому поширенню влади Сефевідів сприяло те, що вони не порушували традиційні ісламські форми правління і збирання податку (навіть скоротили податок із врожаю і міст до 1/6). Проте влада в державі більше трималася на авторитеті шаха, ніж на єдності країни. У 80-ті рр. XVI ст. народні повстання послабили владу шаха, із чого відразу скористалися вороги: Османська імперія захопила Ширван і Азербайджан; узбецькі хани Бухари — частину Хорасану і Герат; Великі Моголи — більшість території Афганістану. До зовнішніх негараздів додалася економічна криза: фактично припинився рух караванними шляхами, була зруйнована зрошувальна система, ремісники розорювалися.

- Перська книжкова мініатюра XVII ст., що зображує середньовічну битву

Вихід зі скрутного становища знайшов шах Аббас I (1587—1629 рр.), якого згодом назвали Великим. У 1587—1588 рр. він здобув важливу перемогу над узбецькими ханами Бухари, у 1590 р. — уклав невигідний мир із турками, але це розв'язало йому руки для проведення внутрішніх реформ. Метою цих реформ було зміцнення централізованої влади. Був сформований розгалужений апарат управління, створено регулярну армію, яка була озброєна рушницями і гарматами, проведено фінансову реформу. Шах сприяв розвитку ремесла і торгівлі (торгівля шовком стала державною монополією). Проведені реформи зміцнили владу шаха та дали змогу взятися за вирішення зовнішньополітичних проблем. У результаті трьох війн із турками він відновив владу над втраченими за договором 1590 р. територіями, відвоював у Великих Моголів Афганістан, за допомогою англійської Ост-Індської компанії вибив португальців

із важливого транзитного порту в гирлі Перської затоки Ормуз. Підтримував дипломатичні зв'язки з багатьма європейськими країнами.

Наступники Аббаса I виявилися не такими вдалими правителями. На початку XVIII ст. країна втратила значні володіння на користь Туреччини і Росії, афганські племена навіть захопили столицю країни. Проте полководець Надір-хан зумів завдати поразки всім ворогам і відновити Персію в колишніх кордонах. Ставши шахом, **Надір** (1736—1747 рр.) продовжив завоювання і приєднав більшу частину Закавказзя, а середньоазійські хани визнали свою васальну залежність від нього. Найбільш вдалим був похід Надір-шаха проти Великих Моголів у 1739 р. Отримана здобич дала змогу скоротити податки, побудувати великі військові підприємства, відновити систему іригації, розвинути торгівлю. За його правління в Ірані панувала віротерпимість.

Проте із роками в Надір-шаха розвинулася підозрілість, він став дріб'язковим, знову збільшив податки. Як наслідок, у результаті змови шаха було вбито. Після його смерті Іран розпався на п'ять ворогуючих ханств. У 1758 р. Карім-хан об'єднав країну і провів реформи з відновлення господарства. Проте шахом себе не проголошував. У зовнішній політиці він узяв курс на обмеження відносин із країнами Європи, не бажаючи повторити долю Індії. Після його смерті знову почалися міжусобиці, які завершилися встановленням у 1796 р. нової Каджарської династії.

6 **Культура Персії.** Культура Персії XVI—XVIII ст. розвивалася в межах ісламської культури, зберігаючи перські традиції. Наочним проявом розвитку культури тієї доби є столиця Аббаса I Ісфахан, у якій проживало 600 тис. осіб. У місті налічувалося 162 мечеті, 49 медресе — вищих релігійних шкіл, 273 громадські лазні, центральний критий ринок і безліч караван-сараїв і лавок торговців. Через усе місто проходив проспект Чарбаг (сад), який мав ширину 58 м і довжину 5 км. Місто було забудоване величними палацовими ансамблями. Особливо виділялася площа Накші-Джахан («образ Всесвіту») завдовжки 500 м із двома мечетями і палацом Алі-Капу.

■ Ісфахан. XVIII ст.

Не менш вишуканими були мости через річку Заєндеруд. Ці будови збереглися і належать до кращих світових архітектурних зразків.

Особливо славилася Персія витворами своїх ремісників: перські тканини, килими, зброя і посуд є взірцями художнього смаку. Усі ці витвори йшли на продаж, передусім вони цінувалися у Європі. Іранські майстри навіть навчилися підробляти китайську порцеляну.

Високого рівня розвитку досягло образотворче мистецтво. Величні споруди прикрашалися мозаїкою, плиткою, фресками, різьбленнями. Іранські мініатюри XV—XVII ст. належать до кращих зразків світової художньої класики.

Найвідомішим твором мініатюр стала всесвітньовідома поема «Шахнаме Тахмаспа». Вона була переписана під керівництвом Кемаледдіна Бехзада кращими каліграфістами і прикрашена 250 мініатюрами для сина Ісмаїл-хана Тахмаспа. Із XVII ст. мініатюри стали самостійним жанром мистецтва, не пов'язаним із літературним твором. Саме мініатюри вважають найвищим досягненням культури Сефевидського Ірану.

Важливими осередками культури були міста Герат, Тебріз та Ісфахан. У них існували центри з переписування рукописних книг. У 1641 р. в Ісфахані вірменин Якоб Ян відкрив першу друкарню.

Продовжувала розвиватися література. Перською мовою традиційно створювалася поезія. Твори, написані перськими майстрами, були присвячені правлінню шаха.

i

Висновки

- ▶ Індія була однією з найбагатших країн Азії. У XVI ст. вона зазнала чергової навали завойовників — моголів, які створили імперію Великих Моголів. Імперія проіснувала до початку XVIII ст. Її розпад збігся із процесом активного проникнення англійців, які поступово перетворювали Індію на свою найбільшу і найбагатшу колонію.
- ▶ Культура Індії доби Великих Моголів поєднала в собі елементи й традиції індійської, перської, середньоазійської, арабської культур і залишила нащадкам пам'ятки неповторної краси.
- ▶ Головним суперником османів на Сході стала Персія, у якій правила династія Сефевидів. Вершини своєї могутності Сефевидський Іран досяг за часів Аббаса I. Наприкінці XVII ст. Персія припинила свій розвиток і стала швидко занепадати.

Запитання і завдання

1. Коли Бабур завоював Індію? 2. Назвіть причини релігійної реформи Акбара. 3. Перелічіть здобутки індійської культури за часів імперії Великих Моголів. 4. Як була утворена держава Сефевидів? 5. Які реформи були проведені Аббасом I? Яким був їх результат? 6. Чим уславився Надір-хан? 7. Які нові архітектурні риси мала збудована столиця Сефевидів Ісфахан?
8. Чому Бабур зумів досить легко оволодіти Індією? 9. Які наслідки для Індії мало відкриття шляху до неї європейцями? 10. Яку внутрішню політику проводив шах Акбар? 11. Що зумовило занепад імперії Великих Моголів? 12. Визначте основні риси перської мініатюри.
13. Визначте особливості розвитку ремесла й торгівлі в Індії. 14. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Досягнення індійської та іранської культур у XVI—XVII ст.». 15. Складіть історичний портрет Акбара, Аббаса I (на вибір).
16. У чому проявлявся вплив країн Сходу на Європу в XVII—XVIII ст.? Яким чином відбулося проникнення європейців у країни Сходу?

Узагальнення знань за розділом VI**«Східний світ»**

1. Складіть таблицю подій, які ви вважаєте найважливішими в розвитку Китаю, Японії, Індії, Персії. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «самураї», «політика самоізоляції», «синтоїзм», «Великі Моголи», «мініатюра», «каліграфія».
3. Складіть історичні портрети Аббаса I, Бабура, Акбара.
4. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) укажіть події, які привели до створення імперії Великих Моголів в Індії та встановлення династії Цин у Китаї;
 - 2) укажіть території, що увійшли до складу Османської імперії в XVI—XVII ст.;
 - 3) охарактеризуйте проникнення європейців до Індії та Китаю в XVI—XVIII ст.
5. Якими були характерні риси державного устрою країн Сходу?
6. Охарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті країн Сходу в XVII—XVIII ст. Складіть порівняльну таблицю.
7. Назвіть досягнення культури країн Сходу XVI—XVIII ст.

Тестові завдання за розділом VI

«Східний світ»

1. Хто був засновником держави Великих Моголів у 1526 р.
А Бабур Б Хумаюн В Акбар Г Джахангір
2. Унаслідок якої події в Китаї розпочалося правління династії Цин?
А вторгнення західноєвропейських колонізаторів
Б захоплення Пекіна маньчжурською армією
В боротьба за владу при імператорському дворі між угрупованнями прихильників Мін і Цин
Г припинення існування династії Мін через відсутність нащадків по чоловічій лінії
3. У якому році в Японії був установлений сьогунат Токугави?
А 1543 р. Б 1582 р. В 1603 р. Г 1639 р.
4. Який із указаних станів був базовою основою для східних цивілізацій?
А селяни-общинники Б чиновники
В землевласники Г духовенство
5. У період правління якого делійського султана було збудовано Тадж-Махал?
А Бабур Б Акбар В Джахан Г Аурангзеб
6. Яка європейська країна на кінець XVIII ст. здобула панівне становище в торгівлі з Індією?
А Португалія Б Нідерланди В Франція Г Англія
7. Яка країна Сходу першою намагалася «закритися» від проникнення європейців?
А Китай Б Японія В Персія Г Індія
8. Яка династія правила в Ірані (Персії) у XVI — на початку XVII ст.
А Сасанидів Б Пехлевидів
В Сефевидів Г Каджарська
9. У якому році почалося правління в Китаї династії Цин?
А 1549 р. Б 1622 р. В 1628 р. Г 1644 р.
10. Купці якої європейської країни першими прибули до Китаю і розгорнули там бурхливу торгівлю?
А Португалії Б Іспанії В Нідерландів Г Англії
11. Укажіть форму правління імперії Цин.
А республіка Б обмежена монархія
В абсолютна монархія, деспотія Г тиранія
12. За якого правителя імперія Великих Моголів досягла вершини своєї могутності й розквіту?
А Надір-шах Б Акбар В Бабур Г Аурангзеб

Узагальнення до курсу «Ранній Новий час в історії людства»

Період XVI—XVIII ст. був добою великих змін у житті людей та їхньому світогляді. Завдяки Великим географічним відкриттям кордони світу, відомого європейцям, значно розширилися. Нові торговельні, політичні, культурні зв'язки пролягли через океани, з'єднуючи континенти.

Виникли нові релігійні напрями, які інакше, ніж раніше, визначали місце церкви в суспільстві, відносили людини з Богом та відповідальність людини за свою долю. Такі віровчення були необхідними для формування новоевропейської цивілізації.

Економічною основою нової цивілізації стали капіталістичні суспільні відносини, які спричинили зміни і в структурі суспільства. Людину почали шанувати не стільки за її походження, скільки за підприємливість, працьовитість, знання. Формувався новий тип — людина, яка прагнула дізнатися про все сама, яка брала під сумнів незаперечні істини та авторитети. Ця жага до пізнання Всесвіту стала поштовхом до великих наукових відкриттів. Унаслідок цих відкриттів людство переконалося в можливості пізнання світу та його законів. Так формувалася найважливіша передумова подальшого розвитку людства — віра в науку як силу, що пізнає закони світу і сприяє технічному прогресу. Потреби виробництва та розвиток науки стимулювали прогрес у розвитку знарядь праці. Ремісничу майстерню змінили спершу мануфактура, а потім фабрика. Нові суспільні відносини поступово утвердились і в сільському господарстві.

Змінилась і політична карта світу. Карта Європи стала більше нагадувати сучасну. У Європі з'явилися нові національні держави, громадяни яких усвідомлювали себе французами, іспанцями, австрійцями, англійцями тощо, а не просто жителями міст і сіл. Для управління цими державами правителі створювали спеціальні установи, провадили реформи управління. Там, де більшість народу бажала змінити державний устрій і своє життя, спалахнули перші революції. Це також було однією з ознак Нового часу.

Темпи розвитку країн Заходу і Сходу почали відрізнятися. На Заході формувалася нова цивілізація, яку згодом назвуть індустріальною. У країнах Сходу зберігалися традиційні суспільства.

Щоправда, більшість населення, як і раніше, жила в селах, працювала на землі. Однак промислова революція дуже швидко змінила цю ситуацію. Формування індустріальної цивілізації стало основним змістом наступного періоду світової історії.

ДОДАТКИ

Словник понять і термінів

Абсолютизм — форма державного правління, за якої монарху належить необмежена верховна влада. У Московській державі абсолютизм існував у формі самодержавства.

Абсолютна монархія — форма державного правління, за якої монарх наділений необмеженою владою.

Аграрна революція (переворот) — зміни в сільському господарстві, основним змістом яких є встановлення капіталістичних виробничих відносин. Унаслідок аграрної революції в сільському господарстві відбувається перехід від натурального до товарного виробництва; дрібні селянські господарства ліквідуються, земля зосереджується у великих землевласників; запроваджується наймана праця.

Англійська церква — церква, яка виникла в Англії в XVI ст. внаслідок Реформації. Головою англійської церкви був король. Усі католицькі догмати та обряди зберігалися, землі й цінності монастирів конфісковувалися та переходили у власність короля.

Буддизм — одна з трьох світових релігій (поряд з ісламом і християнством). Основні положення буддизму: життя — це страждання; щоб уникнути страждань, треба відмовитися від усіх бажань і досягти повного заспокоєння — нірвани.

Буржуазія — початкова назва городян на противагу вищим станам феодального суспільства (дворянство і духовенство). У період становлення капіталізму перетворилася на панівну соціальну верству. Володіла основними засобами виробництва, експлуатувала найману робочу силу.

Виробничі відносини — суспільні відносини, що виникають між людьми в процесі матеріального виробництва.

Відродження — епоха в розвитку культури країн Західної та Центральної Європи. Характеризувалася поширенням ідеалів гуманізму, піднесенням суспільно-політичного і культурного рухів.

Гези — прізвисько, яким іспанці наділили нідерландських дворян, які з 1565 р. стали в опозицію до іспанської влади. Згодом ця назва поширилася на всіх тих, хто боровся проти іспанців.

Громадянська війна — організована збройна боротьба за владу всередині держави між різними соціальними верствами.

Гугеноти — прихильники кальвіністської віри у Франції.

Гуманізм — течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на щастя в житті, вільний прояв природних почуттів і здібностей.

Дворянство — привілейована верства суспільства, землевласники.

Декларація — документ, офіційна заява, де проголошуються основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики держави чи програмні положення партій та організацій.

Диктатура — необмежена влада в державі особи, групи осіб, суспільної верстви, що спирається на пряме насильство.

Династія — монархи того самого роду, які заступають один одного на троні за правом успадкування.

Духовенство — служителі культу; верства суспільства, представники якої здійснюють релігійні обряди і служби. Духовенство зазвичай об'єднане в особливу ієрархічну спільноту.

Експансія — розширення сфери панування держави.

Експорт — вивезення за межі країни товарів, цінних паперів, капіталів.

Єресь — релігійна течія, ворожа панівній церкві; відхилення від офіційного віровчення.

Єретик — у християнстві людина, яка відступила від догм церкви; послідовник єресі.

Імпорт — ввезення до країни товарів, цінних паперів, капіталів.

Індустріалізація — процес створення великого чи просто машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, насамперед у промисловості.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи і провідного сектору економіки) та відповідних соціальних і політичних структур.

Інквізиція — судово-слідча організація, створена католицькою церквою в XI ст. для боротьби проти єресі. Боротьба церкви проти єресей перетворилася на розправи над передовими мислителями і вченими.

Інтервенція — втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави або її відносини з третіми державами. Інтервенція буває воєнною, політичною, економічною та дипломатичною.

Іслам — одна з трьох світових релігій (поряд із буддизмом і християнством). Основні положення ісламу: віра в єдиного бога Аллаха та його пророка Мухаммада, вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі Аллаха.

Капітал — термін, яким стали називати в період становлення капіталізму гроші, які підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Капіталізм — суспільно-економічний лад, за якого основними суспільними верствами стають буржуазія та наймані робітники; основні засоби виробництва перебувають у приватній власності буржуазії, яка використовує найману робочу силу.

Капіталістичне підприємство — підприємство, що базується на приватній власності на засоби виробництва, експлуатації найманих робітників.

Католицизм — один із головних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Виник після поділу християнської церкви 1054 р. на католицьку (західну) і православну (східну). Основні особливості: визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога Отця, а й від Бога Сина, віра в існування чистилища (крім пекла і раю), у непогіршимість Папи Римського як намісника Бога на землі.

Коаліція — угода між державами про ведення спільних дій.

Колонія — територія чи країна, що позбавлена незалежності та перебуває під владою іншої держави — метрополії.

Конкістадори — учасники іспанських загарбницьких походів, які вирушали до Америки після її відкриття з метою загарбання цих земель і поневолення місцевого населення.

Конституція — основний закон, що закріплює суспільний і державний устрій країни, порядок утворення органів влади, основні права та обов'язки громадян.

Курфюрсти — князі-виборці у Священній Римській імперії німецької нації, за якими було закріплено право обрання імператора.

Лютеранська церква — один із напрямів протестантської церкви, що виник у Німеччині в XVI ст. за часів Реформації. В основі лютеранської церкви лежить вчення Мартіна Лютера — заперечення папської влади, ікон, пишних обрядів, скорочення кількості релігійних свят.

Магнат — великий землевласник.

Мануфактура — форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими робітниками та використанням ручної праці. Мануфактура передувала виникненню фабрик і заводів.

Меркантилізм — економічна політика періоду становлення капіталізму, яка виявлялася в активному втручанні держави в господарське життя. Приховувала в собі протекціонізм.

Метрополія — країна, що володіє колоніями.

Монархія — форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю (абсолютна, необмежена монархія) або частково (обмежена монархія) належить одній особі — монарху.

Наймани робітники — суспільна верства, яка, не маючи інших засобів до існування, крім власної праці, працює на власника, що володіє основними засобами виробництва.

Нація — стійка соціально-етнічна спільність людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, традиціями, міцними економічними зв'язками.

Опричнина — система заходів (репресії, страти, конфіскація земель), що здійснював у Московській державі в XVI ст. цар Іван IV із метою зміцнення царської влади.

Освічений абсолютизм — політика, здійснювана у XVIII ст. в деяких європейських монархічних державах. Її змістом було знищення або перетворення згори найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які здійснювали цю політику, зображували своє правління як союз королів і філософів.

Парламент — вищий виборний законодавчий орган, у якому здійснюється представництво основних політично активних груп населення країни.

Православ'я — один із головних (поряд із католицизмом і протестантизмом) напрямів у християнстві. Виникло після поділу християнської церкви 1054 р. на католицьку (західну) та православну (східну) церкви. Основні особливості: визнання того, що Дух Святий виходить тільки від Бога Отця, віра в пекло та рай.

Президент — голова держави з республіканською формою правління або виконавчої влади в такій державі.

Промислова революція (переворот) — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Просвітництво — широка ідейна течія, яка відображала антифеодальні, антиабсолютистські настрої освіченої частини населення у другій половині XVII — XVIII ст. Представники цієї течії (вчені, філософи, письменники) вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого — переустрій суспільства відповідно до розуму; були прихильниками теорії природного права.

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи, коли всі основні питання суспільно-політичного життя вирішує протектор.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки; сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

Протестантизм — один із головних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві. Виник унаслідок Реформації в XVI ст. Висловив прагнення буржуазного суспільства до спрощення релігійного культу («дешева церква»). Основними формами прояву протестантизму були лютеранська, кальвіністська та англіканська церкви.

Пуритани — послідовники кальвінізму в XVI—XVII ст. в Англії, які вимагали очищення англіканської церкви від старих католицьких обрядів.

Революція — докорінний переворот у житті суспільства, способі виробництва, науці.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

Реставрація — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії чи релігії.

Реформація — суспільно-політичний рух у країнах Західної та Центральної Європи в XVI ст., спрямований проти католицької церкви.

Терор — здійснення позасудової розправи з противниками через насильство.

Товар — продукт праці, що виробляється не для власного споживання, а на продаж.

Установчі збори — представницькі збори, що скликаються з метою опрацювання та прийняття конституції, нового суспільного устрою.

Фабрика — промислове підприємство, що ґрунтується на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Християнство — одна із трьох світових релігій. Виникло в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії (у Палестині). Головне у християнстві — вчення про боголюдину — Ісуса Христа, який прийняв страждання і смерть заради спокутування первородного гріха. Поступово у християнстві виділилося три напрями: католицизм, православ'я, протестантизм.

Плани-схеми для організації самостійної роботи

Як працювати з параграфом підручника

- I. Зверніть увагу на назву параграфа. Прочитайте весь параграф, для того щоб скласти загальне уявлення про його зміст. Знову поверніться до теми параграфа та з'ясуйте, чи добре ви її зрозуміли.
- II. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дати, імена, поняття, висновки тощо.
- III. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
- IV. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, перегляньте їх.
- V. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.

- VI.** Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на план, а потім без нього.
- VII.** Підготуйте відповіді на запитання, вміщені після параграфа, та виконайте завдання.

Як скласти план

- I.** Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
- II.** Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
- III.** Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них основну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.
- IV.** Перед тим як записати план, перевірте, чи всі основні думки тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти історичний портрет

- I.** Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
 - 1. Укажіть ім'я історичного діяча (діячки). Де й коли він народився (-лася)?
 - 2. Де і в яких умовах він (вона) жив (-ла), зростав (-ла), виховувався (-лася)?
 - 3. Як формувалися його (її) погляди?
- II.** Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
 - 1. Як особисті якості діяча впливали на його (її) діяльність?
 - 2. Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які ні?
- III.** Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
 - 1. Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
 - 2. Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
 - 3. Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які ні? Чому?
 - 4. Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
 - 5. Якими були наслідки його (її) діяльності?
 - 6. Завдяки чому людство пам'ятає цю постать?
- IV.** Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
 - 1. Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
 - 2. Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з історичним документом

- I.** З'ясуйте походження документа.
 - 1. Хто його автор (авторка)?
 - 2. За яких історичних обставин з'явився документ?
 - 3. Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо)?

- II. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
- III. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
- IV. Спробуйте виконати завдання до документа. Якщо ви не можете цього зробити, уважно й повільно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Як скласти повідомлення

- I. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.
- II. Складіть орієнтовний план своєї розповіді.
- III. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи над повідомленням.
- IV. Опрацюйте літературу, за потреби внесіть зміни до плану.
- V. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
- VI. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
- VII. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Список використаної літератури

- 1. Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. — М., 1991.
- 2. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. В 3 т. — М., 1992.
- 3. Буганов В.И. Мир истории. — М., 1989.
- 4. Варга Д. Древний Восток. — Будапешт, 1984.
- 5. Васильев Л.С. История Востока. Т. 1. — М., 1998.
- 6. Ведюшкин В.А., Бурин С.Н. Новая история зарубежных стран. — М., 2000.
- 7. Всемирная история : Энциклопедия для детей. — М., 1995.
- 8. Гумилев Л.Н. От Руси к России. — М., 1992.
- 9. Дейвіс Н. Боже ігрище : історія Польщі. — К., 2008.
- 10. Дейвіс Н. Європа : Історія. — К., 2000.
- 11. Детская энциклопедия. В 20 т. — М., 1994. — Том 8. Новые горизонты. Том 9. Возрождение и гуманизм. Том 10. Торжествующая монархия.
- 12. Дмитриева О.В. От средневековья к новому времени / О.В. Дмитриева, Л.А. Пименова, Р.М. Шукуров. — М., 1997.
- 13. Дмитриева О.В. Новая история. Конец XV—XVIII век. — М., 2006.
- 14. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. — Варшава, 1995.
- 15. Егер О. Всемирная история. В 4 т. — С.-Пб., 1997—2002.
- 16. Енё Р. Сабо. Революция машин. — Будапешт, 1979.

17. История Европы / Ж. Альдебер, Й. Бендер, И. Груша и др. — Мн., 1992.
18. История России с древнейших времен до конца XX века. В 3 т. — М., 1997.
19. История России. Энциклопедия для детей. — М., 1995.
20. История Средних веков / Под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова. — Т. 2. — М., 1991.
21. Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. — М., 1999.
22. Кіндер Г. Всесвітня історія: dtv-Atlas / Г. Кіндер, В. Хільгеман. — К., 2001.
23. Клява В. Европа в начале Нового времени. — Рига, 1996.
24. Короткий історичний словник / В.М. Даниленко, С.А. Кокін, А.Г. Слюсаренко, О.В. Даниленко. — Запоріжжя, 2001.
25. Краткая история. Англия. — М., 2003.
26. Краткая история. США. — М., 2003.
27. Кримський А. Історія Туреччини. — К.—Львів, 1996.
28. Крюгер Р. Китай. История страны. — М., 2008.
29. Лозинский С.Г. История папства. — М., 1986.
30. Маккаи Л. Мир Ренессанса. — Будапешт, 1984.
31. Мак-Клейн, Джеймс Л. Япония. От сегуната Токугавы — в XXI век. — М., 2006.
32. Мишина И. Новое время (конец XV—XVIII вв.): книга для учителя / И. Мишина, Л. Жарова. — Симферополь, 2001.
33. Мустафін О. Історія Раннього Нового часу. — Харків, 2014.
34. Нарис історії Сполучених Штатів. — Ресурс : Інформаційне агентство США.
35. Нефедов С. История нового времени. Эпоха Возрождения. (История, поданая как роман, — современный учебник для школьников и увлекательное чтение для взрослых). — М., 1996.
36. Новая история стран Европы и Америки. Первый период / Под ред Е.Е. Юдовской и И.М. Кривогуза. — М., 1997.
37. Новая история стран Европы и Америки / Под ред. И.М. Кривогуза. — М., 2003.
38. Новиков С.В. Всеобщая история : справочник студента / С.В. Новиков, А.С. Манькин, О.В. Дмитриева. — М., 1999.
39. Польша. Нарис історії / За ред. В. Менджецького та Є. Брацісеви́ча. — Варшава, 2015.
40. Снайдер Т. Перетворення націй. Польша, Україна, Литва, Білорусь. 1569—1999. — К., 2016.
41. Тарас А.Е. Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII — XX вв. — Мн., 2008.
42. Тарас А.Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV—XVII веках. — М., Мн., 2006.
43. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ : нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. — К., 1996.
44. Черняк Е.Б. Вековые конфликты. — М., 1988.
45. Черняк Е.Б. Времен минувших заговоры. — М., 1994.
46. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. — М., 2003.
47. Эрдеди Я. Борьба за моря. Эпоха Великих географических открытий. — Будапешт, 1985.
48. Юдовская А.Я. Новая история, 1500—1800 / А.Я. Юдовская, П.А. Баранов, Л.М. Ванышкина. — М., 2002.

Шановні учні!	3
Вступ	5

РОЗДІЛ I. ВЕЛИКИ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Відкриття європейців	8
§ 2. Завоювання Нового Світу	16
§ 3. Матеріальний світ і суспільство	23
§ 4. Повсякденне життя Західної Європи	30
§ 5. Практичне заняття «Наслідки Великих географічних відкриттів для історії людства» / «Цивілізації доколумбової Америки» (на вибір вчителя)	38
Узагальнення знань за розділом I	38
Тестові завдання за розділом I	39

РОЗДІЛ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 6. Гуманізм. Високе Відродження	40
§ 7. Зародження культури бароко. Становлення нової європейської науки	49
§ 8. Практичне заняття «Гуманістичні ідеї у творах Еразма Роттердамського» / «Ідеї гуманізму в шедеврах Високого Відродження» (на вибір вчителя)	58
§ 9. Реформація в Німеччині	59
§ 10. Поширення Реформації та Контрреформація	68
Узагальнення знань за розділом II	74
Тестові завдання за розділом II	74

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI—XVII ст.

§ 11. Становлення абсолютної монархії у Франції	76
§ 12. Завершення формування абсолютної монархії у Франції	86
§ 13. Англія у XVI ст.	92
§ 14. Англійська революція	104
§ 15. Іспанія в XVI ст. Національно-визвольна боротьба в Нідерландах	114
§ 16. Практичне заняття «Розвиток монархічних форм правління у країнах Західної Європи» / «Образ абсолютного монарха країн Західної Європи» (на вибір вчителя)	127
§ 17. Міжнародні відносини у XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.	128
Узагальнення знань за розділом III	136
Тестові завдання за розділом III	137

РОЗДІЛ IV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

§ 18. Османська імперія	138
§ 19. Річ Посполита	145
§ 20. Московська держава	155
§ 21. Поява Російської імперії	167
Узагальнення знань за розділом IV	176
Тестові завдання за розділом IV	177

РОЗДІЛ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 22. Просвітництво і промислова революція.....	178
§ 23. Освічений абсолютизм.....	192
§ 24. Міжнародні відносини XVIII ст.....	202
§ 25. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність (1775—1783 рр.). Утворення США.....	210
§ 26. Практичне заняття «Особливості державного устрою США» / «Повсякденне життя в країнах Західної Європи у XVIII ст.» (на вибір вчителя).....	223
Узагальнення знань за розділом V.....	223
Тестові завдання за розділом V.....	224

РОЗДІЛ VI. СХІДНИЙ СВІТ У XVI—XVIII ст.

§ 27. Китай та Японія в XVI—XVIII ст.....	225
§ 28. Індія та Персія в XVI—XVIII ст.....	238
Узагальнення знань за розділом VI.....	245
Тестові завдання за розділом VI.....	246

Узагальнення до курсу «Ранній Новий час в історії людства».....	247
--	-----

ДОДАТКИ

Словник понять і термінів.....	248
Плани-схеми для організації самостійної роботи учнів.....	251
Список використаної літератури.....	253

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»

підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*
Коректор *Ю. О. Бесєда*

При оформленні підручника використані джерела,
викладені у вільному доступі в мережі Інтернет.

Підписано до друку 17.06.2016. Формат 70×90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,72. Обл.-вид. арк. 24,34.

Наклад 256436. Замов. 5706-16

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК №3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21а, 7 поверх.

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «Тріада Принт»
м. Харків, вул. Киргизька, 19. Тел. 703-12-21
e-mail: sale@triada.kharkov.ua

Великі географічні відкриття

